

Васильків І. Д. Кравчук В. М.

Основи правознавства

ЛЮДИНА
ЖИТТЯ
РІВНІСТЬ
ГІДНІСТЬ
СВОБОДА
ГРОМАДЯНИН
НАРОД ЧЕСТЬ
ПОДАТОК

ОСОБА
ДИТИНА
ПРАЦЯ ШЛЮБ
СІМ'Я ЖИТЛО СУД
ДОГОВІР ВЛАСНІСТЬ
ЮРИДИЧНІ ФАКТИ
ДІЄЗДАТНІСТЬ
ПРАВОВІДНОСИНИ
ПРАВОЗАХИСНИК ПРАВОЗДАТНІСТЬ
САМОВРЯДУВАННЯ ШТРАФ
КОНСТИТУЦІЯ УРЯД

ПРАВСУДДЯ
вина умисел

МОРАЛЬ
СПРАВЕДЛИВІСТЬ

ПРАВО ОБОВ'ЯЗОК
злочин кара

ЗАКОН
ВЛАДА
Рівність
ДЕРЖАВА
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ГРОМАДА

9

УДК 34(075.3)

B19

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20. 03. 2017 р. № 417)**

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Яремко О. М., кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Тернопільського національного економічного університету;

Безена І. М., старший викладач кафедри освітнього менеджменту Комунального вищого навчального закладу «Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти».

Васильків І. Д., Кравчук В. М.

B19 Основи правознавства : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук. — Тернопіль : Астон, 2017. — 280 с. : іл.
ISBN 978-966-308-689-7

Підручник підготовлено відповідно до навчальної програми з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів, затвердженої на колегії МОНУ 08.09.2016.

Зміст підручника містить теоретичний матеріал відповідно до вікових особливостей учнів і практичні завдання для формування умінь застосовувати знання норм різних галузей права у розв'язанні життєвих ситуацій та вибору моделі правової поведінки. Методичний апарат підручника сприятиме розвитку навичок критичного мислення та предметних компетентностей дев'ятикласників, а також реалізації міжпредметних зв'язків. Рубрики підручника («Слова учителя», «Зверни увагу», «Із першооснов», «Додаткова інформація», «Право, виражене в тексті закону»), система завдань і запитань для роботи на уроці і вдома, матеріали для практичних занять та уроків узагальнення знань дозволять учителеві обрати оптимальну форму роботи з учнями, використовуючи особистісно зорієнтований підхід.

УДК 34(075.3)

ISBN 978-966-308-689-7

© Васильків І. Д., Кравчук В. М., 2017
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2017

ЗМІСТ

	Передмова	5
	§1. Вступ до «Основ правознавства»	8
	Розділ І. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
	§2. Держава	17
	§3. Державний лад	26
	§4. Право	35
	§5. Соціальні норми в житті людей. <i>Практичне заняття № 1</i>	46
	Розділ ІІ. ПРАВОВІДНОСИНИ. ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
	§6. Правовідносини	54
	§7. Правопорушення	62
	§8. Юридична відповідальність	69
	§9. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння. <i>Практичне заняття № 2</i>	77
	§10. Урок узагальнення знань № 1	84
	Розділ ІІІ. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ	
	§11. Конституція України	89
	§12. Людина і держава	99
	§13. Органи державної влади в Україні	113
	§14. Органи місцевого самоврядування	122

§15. Звернення громадян. <i>Практичне заняття № 3</i>	130
§16. Урок узагальнення знань № 2.....	138

Розділ IV.

НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ, СІМЕЙНИХ, ТРУДОВИХ, АДМІНІСТРАТИВНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

§17. Цивільні правовідносини	144
§18. Власність неповнолітніх. <i>Практичне заняття № 4</i>	151
§19. Захист прав споживачів. <i>Практичне заняття № 5</i>	158
§20. Особливості електронного продажу й операцій із кредитною картою	167
§21. Сімейні правовідносини. Дитина в сім'ї	176
§22. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. <i>Практичне заняття № 6</i>	187
§23. Неповнолітні у трудових правовідносинах	195
§24. Працевлаштування неповнолітніх. <i>Практичне заняття № 7</i>	205
§25. Адміністративні правопорушення та відповідальність за них.....	210
§26. Кримінальні правопорушення та відповідальність за них	218
§27. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. <i>Практичне заняття № 8</i>	227
§28. Урок узагальнення знань № 3.....	236

Розділ V.

ЯКЩО ПРАВО — ЦЕ ПРОФЕСІЯ

§ 29. Юридична діяльність.	242
§ 30. Юристи в системі правосуддя.....	249
§ 31–32. Ігровий суд. <i>Практичне заняття № 9</i>	256
§ 33. Урок узагальнення знань № 4	265
Додаток. Схеми і таблиці	269
Термінологічний словник	274
Додаткові підручники, посібники та довідкова література.....	279

Передмова

Шановні учні!

Сьогодні ви, очевидно, все частіше замислюєтеся про майбутнє, яке визначається вашими теперішніми зусиллями і перемогами; про те місце у житті й суспільстві, яке прагнете зайняти. Ви хочете зрозуміти світ і сподіваєтеся, що світ розумітиме і сприйматиме вас. Проте всім нам часто доводиться обирати між «хочу» і «мушу», між «можу» і «буду». І не завжди критерієм вибору є наша власна воля чи уподобання. Ми живемо поряд з іншими людьми, бо людина поза соціумом жити не може. Взаємодіючи із суспільством, кожен із нас розвиває свої соціальні якості, стає особистістю.

Ми повинні зважати, що поряд із нами живуть інші люди, які теж мають бажання та інтереси. Між усіма нами формуються певні взаємини, які регулюються давно складеними уявленнями про добро і зло, моральність і неприйнятність, справедливість і кривду, гуманність і зневагу. Та найпотужнішим регулятором взаємин у суспільстві є такі категорії, як право та обов'язок. Авжеж, ці слова ви чуєте повсякчас, та чи знаєте їх справжній сенс?

Де дізнатися про свої права? Чи має хтось, окрім вас, такі самі права? Як жити, щоб не конфліктувати із законом? Де шукати захисту, якщо ваші права порушено? Які обов'язки ви маєте, крім тих, про які чи не щодня вам нагадують удома та в школі? Навіщо взагалі існують обов'язки?

Знайти відповіді на ці та інші подібні запитання, дізнатися, як регулюються взаємини у громадському, політичному, державному житті, вам допоможе навчальний предмет **«Основи правознавства»**. Засвоївши програмовий матеріал курсу, ви зможете пояснювати, аналізувати та розв'язувати життєві ситуації з використанням правових знань, а також навчитися оцінювати та регулювати власну поведінку у різних сферах відповідно до норм права.

Побудова підручника

Навчальний матеріал, уміщений у підручнику, складається з 5-ти розділів відповідно до 5-ти тем програми курсу «Основи правознавства», яка передбачає вивчення цього предмета впродовж одного року в обсязі 35 годин. У кожному розділі, крім звичних для вас параграфів, є такі, що відповідають передбаченим програмою практичним заняттям, а також параграфи, які містять матеріали для проведення уроків узагальнення знань із теми.

У кожному параграфі є інформація, обов'язкова для вивчення, а також додаткова, яка полегшить розуміння теми, допоможе поєднати вивчення основ правознавства з іншими предметами — історією України, всесвітньою історією, географією, літературою тощо. У юридичній науці часто використовують терміни, що походять із правової практики Давнього Риму. Тому для маркування окремих рубрик та елементів структури підручника за основу взято латинські крилаті вислови.

Основи правознавства

	Verba magistri — Слова учителя — Епіграф, крилатий вислів, прислів'я чи цитата, які слугують ключем до «відкриття» нової теми , допомагають пов'язати новий навчальний матеріал із тими знаннями, що у вас уже є, та підготуватися до осмислення нової інформації
	Nota bene — <i>Зверни увагу</i> — Терміни та поняття , важливі для засвоєння теми, базові. Ви повинні розуміти їх суть, знати їхні ознаки та властивості, вміти застосовувати в усному та письмовому мовленні
	Ad litteram — <i>Буквально, дослівно</i> — Додаткова інформація з теми, що може вас зацікавити, а також терміни та поняття, які є додатковими, допоміжними під час вивчення нового матеріалу
	Ab initio — <i>Із першооснов</i> — Інформація з історії питання , короткий екскурс у минуле, корисний для розуміння теми загалом і встановлення міжпредметних зв'язків
	De jure — <i>Згідно із законом</i> — Право, виражене в тексті закону . Пропонуємо ознайомитися з положеннями нормативно-правового акту та дізнатися, які приписи встановлено правотворчими суб'єктами для врегулювання тієї чи іншої ситуації
	Fiat justitia! — <i>Хай здійсниться правосуддя!</i> — Такими словами в Давньому Римі завершували розгляд судової справи, зачитуючи остаточне рішення суду. Використовуючи набуті в процесі вивчення основ правознавства знання, розв'яжіть юридичну ситуацію , запропоновану в цій рубриці, та заверште свою відповідь словами «Fiat justitia!». Обговоріть результат
	Dictum factum — <i>Сказано - зроблено</i> — Позначка практичних завдань , виконуючи які ви застосуєте отримані теоретичні знання, поглибите засвоєння інформації та сформуєте вміння і навички. Спосіб виконання цих завдань (<i>колективно класом, у парах, групах чи індивідуально</i>), а також форму виконання (<i>усно чи письмово</i>) — визначає вчитель
	Repetitio est mater studiorum — <i>Повторення — матір навчання</i> — Крилатий латинський вислів, який має вказати вам, що настав момент повторити пройдений на уроці шлях навчання, виділити важливу інформацію, перевірити, чи правильно ви її зрозуміли, та узагальнити отримані знання. Це запитання і завдання для роботи в класі — Перевірте себе! Спосіб і форму виконання цих завдань — визначає вчитель
	Bona fide — <i>Сумлінно</i> — Домашня робота , завдання якої треба виконати старанно і сумлінно, щоб бути готовими до отримання нових знань. Учитель може замінити, уточнити, додати завдання, а також визначити форму виконання — усно чи письмово

Орієнтуватись у рубриках підручника вам також допоможуть фонові кольори рубрик, схем і таблиць. Наприклад, червоним кольором («Зупинись!») позначено важливі терміни та поняття, без усвідомлення яких далі «рухатися» не варто. Жовтим кольором («Приготуватись!») позначено завдання і вправи, які допоможуть сформувати ваші компетенції, вміння, тобто навчать пояснювати поняття, вирішувати життєві ситуації за допомогою правових знань, знаходити альтернативні розв'язки. Зеленим

Передмова

кольором («Вперед!») позначено правові норми, виражені у статтях законів чи інших нормативних актів, адже, знаючи слово закону для тієї чи іншої ситуації, можна впевнено обирати той чи той варіант поведінки в житті.

Щоб ви навчилися пояснювати поняття, які не вимагають дослівного заучування напам'ять, але ви маєте їх усвідомити, передбачено окремі завдання-зразки з певним алгоритмом пояснення терміна — **«Поясни (поясніть) логічний ланцюжок у структурі поняття»** і дещо складніші — **«Склади (складіть) логічний ланцюжок...»**. Ви можете виконувати ці завдання в парах чи індивідуально, усно чи письмово, але маєте розуміти, що вміння «одягнути свою думку в слово» вам знадобиться в подальшому житті, яку б професію ви не обрали.

Спеціальні завдання, пов'язані з ілюстративним матеріалом, зацікавлять учнів, які люблять сприймати нове через образи, символи та асоціації.

Для позначення початку параграфів, що відповідають урокам вивчення нового матеріалу, практичним заняттям та урокам узагальнення, у підручнику використано додаткове маркування:

	Non scholae, sed vitae discimus — <i>Не для школи, для життя вчимося</i> — Цей вислів давньоримського філософа Сенеки позначає початок параграфа і щоразу на початку вивчення нової теми наголошує, що отримані знання та вміння знадобляться вам у майбутньому
	Summa summarum — <i>Сума сум, остаточний висновок</i> — Підсумок вивчення теми, систематизація отриманих знань, а також система запитань і завдань, що допоможуть вам підготуватися до уроку узагальнення з теми
	Scientia potentia est — <i>Знання — це сила</i> — Таким символом позначається структурна частинка параграфа , що містить певну кількість інформації, передбаченої вимогами програми, і розкриває одне з питань теми

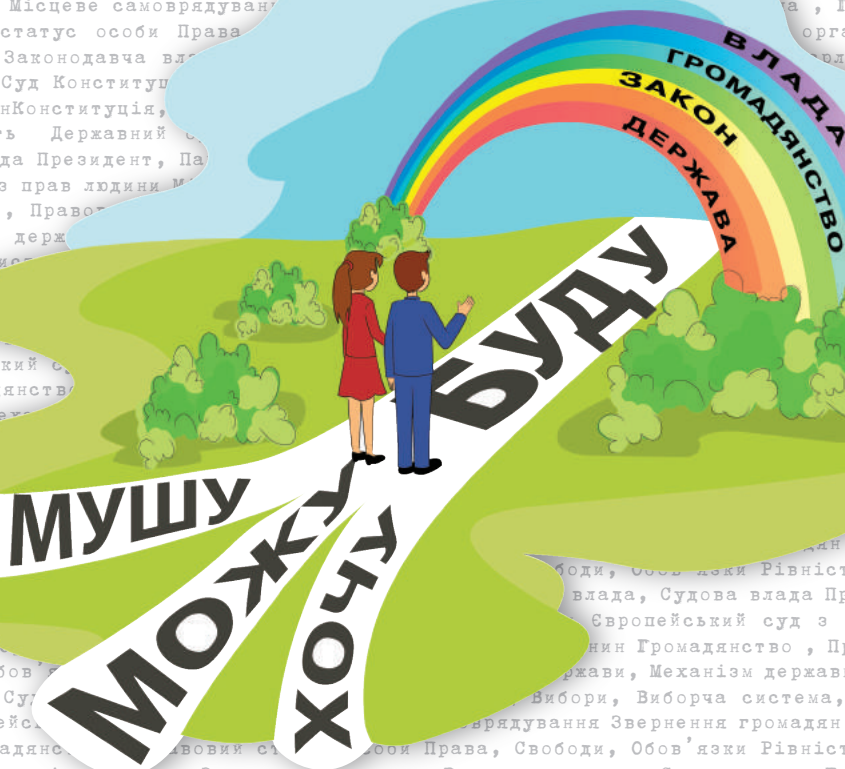
Початок кожного розділу виділено *шмуцтитолом* — сторінкою-заставкою, на якій, окрім назви розділу й державних вимог до знань та умінь учнів, є символічне зображення, що слугує основою для переліку термінів і понять, якими ви оперуватимете після вивчення теми. У верхній частині сторінок підручника, у *колонтитулах*, вказано назву відповідного розділу, номер та назву параграфа, що також допоможе вам швидко знаходити потрібний навчальний матеріал.

Наприкінці підручника в розділі **«Додатки»** вміщено схеми і таблиці, термінологічний словник, список додаткової навчальної літератури. Радимо ознайомитися з їх наповненням на початку навчання та використовувати у процесі виконання завдань.

ВСТУП ДО «ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА»

Ти робиш найкращу і для тебе рятівну справу, коли твердо ступаєш по шляху доброго глуму.

Григорій Сковорода

Розум людський володіє трьома ключами, які все відкривають, — цифрою, буквою, нотою. Знати, думати, мріяти — все у цьому. (Віктор Гюго)

Кожна людина народжується для якоїсь справи. Кожен, хто ходить по землі, має свої обов'язки у житті. (Ернест Хемінгуей)

Три шляхи ведуть до пізнання: шлях розмірковувань — цей шлях найбільш благородний, шлях наслідування — цей шлях найлегший, шлях особистого досвіду — найважчий шлях. (Конфуцій)

Книга... залишається німою не тільки для того, хто не вміє читати, а й для того, хто... не вміє витягти з мертвої букви живої думки. (Костянтин Ушинський)

§ 1. ВСТУП ДО «ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА»

Згадайте... — з курсу *всесвітньої історії* найвідоміші закони чи збірники законів;

Як ви розумієте... — значення слів «юридичний», «законний», «право»?

Чи знаєте ви, що... — слова «правда», «справедливість», «правильно», «право», «правитель» — *однокореневі?*

«Non scholae, sed vitae discimus»
(Не для школи, для життя вчимося).
Крилатий латинський вислів

1.1. Зміст, завдання і структура курсу «Основи правознавства»

Юридична наука (*juris-prudentia*, від латинських слів *Jus* — право і *Prudentia* — передбачення, розумність, мудрість), тобто правознавство — це комплекс суспільних знань про закономірності існування та взаємодії права і держави. Термін «юриспруденція» з'явився у Стародавньому Римі на початку III ст. до нашої ери, згодом він означав систему навичок професійно-юридичної майстерності, а потім — ще й комплексну наукову дисципліну. Загалом, юриспруденція — не тільки знання права і держави, а й все те, що пов'язане з їх функціонуванням на практиці, тобто з юридичною діяльністю.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Система юриспруденції традиційно включає такі групи юридичних наук:

- **загальнотеоретичні та історичні юридичні науки** — теорія держави і права, філософія права, соціологія права, історія держави і права, історія вчень про державу і право;
- **галузеві і міжгалузеві юридичні науки** — конституційне право, цивільне право, трудове право, сімейне право, кримінальне право, господарське право, адміністративне право, екологічне право, фінансове право, процесуальні галузі тощо;
- **юридичні науки, які вивчають структуру, порядок утворення, організацію та функціонування державних органів та органів місцевого самоврядування**, зокрема правосуддя, правоохоронних органів, органів держави і місцевого самоврядування;
- **спеціальні (прикладні) юридичні науки** — криміналістика, кримінологія, юридична логіка, судова психіатрія, судова медицина, судова статистика, судова бухгалтерія та інші;
- **юридичні науки, що вивчають державне право зарубіжних країн та міжнародне право** — дипломатичне право, міжнародне гуманітарне право, міжнародне економічне право, міжнародне інформаційне право, міжнародне космічне право, міжнародне публічне право, міжнародне приватне право.

Пендюра М. М. *Теорія держави і права [навч. посібник]* / М. Пендюра. — К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2013. — 304 с.

Вступ до «Основ Правознавства»

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте наукове тлумачення понять і виконайте завдання:

1. Визначте, яким із указаних значень відповідають словосполучення «зміст підручника» та «зміст курсу».
2. Знайдіть у тексті параграфа речення, які характеризують зміст курсу «Основи правознавства».
3. Визначте, яким із указаних значень відповідають словосполучення «виконайте завдання» і «завдання курсу». Що, на вашу думку, є завданням курсу «Основи правознавства»?
4. Ознайомтесь зі змістом підручника, вміщеним на початку книги.
5. Установіть: а) із яких загальних тем складається курс «Основи правознавства», б) на яку кількість занять він розрахований, в) скільки уроків узагальнення знань та з яких тем передбачено у ньому, г) які теми ви вивчатимете на практичних заняттях.

ЗМІСТ:

1. Те, про що говориться, розповідається де-небудь; те, що описується, зображується.
2. Суть, внутрішня особливість чого-небудь.
3. Розумна основа, мета, призначення чого-небудь.
4. Перелік розділів, частин, оповідань і т. ін. книги, збірки, рукопису тощо, зазвичай зі вказівкою сторінок, де їх уміщено.

ЗАВДАННЯ:

1. Наперед визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справа і т. ін.
2. Мета, до якої прагнуть; те, що хочуть здійснити.

СТРУКТУРА:

1. Взаєморозміщення та взаємозв'язок складників цілого; будова.
2. Устрій, організація чого-небудь.

Джерело: Словник української мови, <http://sum.in.ua>

Освоєння юридичних наук — тривалий і копіткий процес, усі етапи якого мають пройти ті, хто вирішив пов'язати своє життя з правовою сферою, здобути фах юриста. У щоденному ж побуті більшості людей необхідними на практиці є базові знання про державу, право, правопорушення і юридичну відповідальність, основні положення цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального права. Учням і тим, хто працює з молоддю, потрібно також знати основні вимоги законодавства щодо неповнолітніх осіб. Сучасна людина має вміти оцінювати власну поведінку і поведінку інших людей із погляду норм права, розуміти роль права у житті суспільства, дотримуватися законів, поважати права і свободи людини і громадянина, використовувати набуті теоретичні знання у реальних правовідносинах. Усе це забезпечить належний рівень правосвідомості та правової культури особи, який гарантуватиме розвиток нашої держави як правової й демократичної, і дозволить успішно увійти в європейський правовий простір.

§ 1. Вступ до «Основ правознавства»

Ви, мабуть, звернули увагу, що наш навчальний курс має назву «**Основи** правознавства», отже, ми ознайомимося із найголовнішими, ключовими положеннями деяких юридичних наук, що мають для кожного із нас важливе практичне значення. Навчальна програма передбачає вивчення в 9 класі **загальноосвітніх навчальних закладів** основ теорії держави і права, базових теоретичних понять про правовідносини, правопорушення і юридичну відповідальність, основних прав та обов'язків людини і громадянина (зокрема дитини) у цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносинах. А також ознайомлення з юридичними професіями та роллю юристів у нашому повсякденному житті.

1.2 Право і закони в житті людини та суспільства (з курсів історії)

Вивчаючи історію Стародавнього світу, історію Середніх віків чи історію Нового часу, ви помітили, що держави у різних народів виникали в різний час і за різних обставин. Люди організовувалися, щоб протистояти природним лихам, для захисту від тварин чи сусідів, колективно створювати належні умови для свого існування. Згадайте густозаселені протоміста трипільської цивілізації, гігантські піраміди Давнього Єгипту, прадавні міста Мохенджо-Даро та Харappa в долині річки Інд. Очевидно, вже в ті часи життєдіяльність людського суспільства забезпечувалася наявністю певних правил, яких мусили дотримуватися заради спільного блага. Для вдосконалення системи управління суспільством ці правила поступово ускладнювалися, регулювали щоразу різноманітніші сфери відносин. Спочатку навіть найважливіші правила існували в усній формі. Та згодом правителі стали записувати встановлені часом, людьми та владою правила, створюючи збірники законів.

Із плином часу настільки змінювались обставини, що виникала потреба в нових законах. Якщо правитель зміг завоювати чийсь територію, то поширював і на неї дію законів своєї країни. Бувало й таке, що народ не бажав терпіти чужинську владу і завдяки організованим діям визволявся з-під гніту та створював нову чи відновлював свою державу.

Іноді люди, що проживали на сусідніх теренах, домовлялися про утворення спільної держави, у якій встановлювали нові єдині закони. Відомі випадки одруження представників правлячих династій і об'єднання таким чином їхніх володінь у нову державу.

Усі ці схематично описані способи виникнення держави і права ви вже можете проілюструвати конкретними прикладами з курсу всесвітньої історії та історії України. Отже, знання певних фактів з історії держави та законів у вас уже є. Однак у юриспруденції процеси, пов'язані з виникненням права і держави, досліджують із використанням наукової термінології, за допомогою певних принципів і методів. І наша з вами сьогоднішня спроба з'ясувати

Вступ до «Основ Правознавства»

причини виникнення держави та роль права і законів радше нагадує спробу збудувати будиночок із дерев'яного дитячого конструктора, аніж працю кваліфікованого будівельника чи архітектора.

І все-таки, «будуємо» далі. Вчимося.

Сказано — зроблено

Практичне завдання

«Реставруйте текст», заповнивши пропущені місця

Перші в світі відомі писані закони наказав викарбувати на чорному кам'яному стовпі цар ..... , що правив у ..... в 1792 — 1750 р. до н. е.

У Давній Спарті діяли неписані закони, які запровадив у IX — першій половині VII ст. до н. е. правитель .....

Перші в ..... закони записані у 621 р. до н.е. за наказом архонта ..... . Вони відомі під назвою «драконові закони».

Перші писані закони в ..... відомі як «Закони XII таблиць». Вони створені в середині V ст. до н. е., їх виставляли на міській площі на 12 дошках, щоб ніхто не міг послатися на «незнання закону».

Підказка: Давній Рим, Давній Вавилон, Афіни. Драконт, Хаммурапі, Лікур

Зазвичай закони регулювали найважливіші питання, що виникали в процесі управління суспільством. Особливу увагу в них приділяли захисту приватної власності, визначенню обов'язків певних верств населення, зокрема сплати податків, установлювали систему покарань за порушення встановлених правил, урегульовували систему суспільної ієрархії, часто визначали певні правила в сімейних стосунках, у торгівлі.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

«Відремонтуйте» інформаційну стіну, заповнивши пропущені місця в таблиці. Виберіть із запропонованого набору дат, назв, імен і країн тільки потрібні і правильно розташуйте їх.

«Салічна правда»	Держава франків		поч. VI ст
«Кодекс Юстиніана»		Юстиніан	527-565
«Правда Ярослава»		Ярослав Мудрий	1016
«Правда Ярославичів»	Київська держава	Сини Ярослава Мудрого	
«Устав»	Київська держава		≈ 1113
	Англія	I. Безземельний	1215
«Золота булла»	Угорщина	Андраш III	1222

§ 1. Вступ до «Основ правознавства»

«Саксонське дзеркало»		Збірник маґдебурзького права	1235
«Золота булла»		Карл IV	1356
	Московське князівство	Іван III	1497
Перший Литовський статут	Велике князівство литовське		1529
«Судебник»		Іван IV Грозний	1550
Третій Литовський статут		Сигізмунд III	1588
	Франція	Генріх IV	1598
Козацьке звичаєве право	Військо Запорозьке	-----	Від 1648
«Білль про права»	Англія	Вільгельм III	
«Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького»	м. Бендери	Пилип Орлик <i>не впроваджено</i>	
«Права, за якими судиться малоросійський народ»		Данило Апостол <i>проект</i>	1734
	США	-----	1787
Декларація прав людини і громадянина	Франція	-----	1789
Цивільний, Торговельний, Кримінальний кодекси	Франція	Наполеон Бонапарт	1804-1810
«Білль про реформу»	Англія	-----	1832

Допоміжні «цеглинки» (будьте уважні, є зайві!):

- Конституція, «Судебник», «Нантський едикт», «Велика хартія вольностей», «Руська правда»
- Лівобережна Гетьманщина, Московське царство, Річ Посполита, Саксонія (Маґдебург), Візантія, Франція, Київська держава, Священна римська імперія (Німеччина), Англія, Польща
- Володимир Мономах, Сигізмунд I Старий, Хлодвіґ, Карл Великий, Володимир Великий
- 988, 1072, 1689, 1710, 1654

Із першооснов

Екскурс у минуле

Найважливіші правові пам'ятки України ХХ — ХХІ ст.

Під час Української революції 1917–1921 рр. було прийнято кілька важливих правових документів, що мали державотворчий характер. Українська Центральна Рада створила чотири Універсали, останній із яких, **IV Універсал**, 22 січня 1918 р. проголосив незалежність Української Народної Республіки. 29 квітня 1918 року Центральна Рада ухвалила першу у ХХ столітті українську Конституцію, яка, як і Конституція Пилипа Орлика 1710 р., не набула чинності. У той же день відбулася зміна влади, проголошення Української Держави, і її глава, гетьман П. Скоропадський, оприлюднив **«Закон про тимчасовий державний устрій України»**, що діяв до приходу до влади Директорії УНР у грудні 1918 р.

Вступ до «Основ Правознавства»

У листопаді цього ж 1918 року створено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) і проголошено **Тимчасовий основний закон Української Національної Ради ЗУНР**.

22 січня 1919 року Українська Народна Республіка (УНР) і ЗУНР символічно об'єдналися, уклавши **Акт Злуки**. Тепер цей день у нашому історичному календарі щороку відзначають як День соборності України. Молоді українські держави не мали сили протистояти зовнішнім і внутрішнім ворогам, і їхні території невдовзі були захоплені військами іноземних держав.

На значній частині України було проголошено радянську владу. Ознакою її встановлення стало ухвалення в березні 1919 р. першої радянської **Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки**. Згодом це державне утворення увійшло до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і фактично було позбавлено державної самостійності. За час перебування України у складі СРСР змінилося ще кілька основних законів — **Конституції 1925, 1929, 1937, 1978 років**, які мали декларативний характер.

Наприкінці ХХ століття під впливом активізації громадсько-політичного життя в Україні та з урахуванням економічних і національних процесів, що відбувались у СРСР, Верховна Рада УРСР ухвалила важливі для сьогоденної нашої державності документи. 16 липня 1990 року проголошено **Декларацію про державний суверенітет України**, а 24 серпня 1991 року — **Акт проголошення незалежності України**. Так на території, де існувала одна з найдавніших цивілізацій світу, народилася наймолодша на той час держава — Україна — і було відновлено давню традицію власної державності на українських землях.

Деякий час роль основного закону молодій Україні відіграла Конституція УРСР 1978 року, до якої негайно було внесено зміни і доповнення. Водночас тривав складний процес створення нової Конституції. Врешті, 28 червня 1996 року, після тривалих переговорів і пошуків порозумінь Верховна Рада України прийняла її Основний Закон — **Конституцію України**. Відтоді до неї вносили певні зміни, що відображали складні політичні процеси в державі.

1.3. Електронні та інтернет-ресурси

Офіційний веб-портал Верховної Ради України: <http://rada.gov.ua/>

Офіційний веб-портал Президента України: <http://www.president.gov.ua/>

Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України: <http://www.kmu.gov.ua/>

Сайт Міністерства освіти і науки України: <http://mon.gov.ua/>

Офіційний веб-портал судової влади України: <http://court.gov.ua/>

Сайт Конституційного Суду України: <http://ccu.gov.ua/>

Сайт Верховного Суду України: <http://www.scourt.gov.ua/>

§ 1. Вступ до «Основ правознавства»

Сайт Міністерства юстиції України: <http://minjust.gov.ua/>

Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини:
<http://ombudsman.gov.ua/>

Офіційний вісник України: <http://ovu.com.ua/>

Сайт Української Гельсінської спілки: <http://helsinki.org.ua/>

Правовий інтернет-журнал «UApravo»: <http://uapravo.org/>

Журнал українського правника «Український юрист»: <http://jurist.ua/>

Закон онлайн – правовий лікбез: <http://www.zakon-online.com.ua/yurisprudenciya>

Українська вільна енциклопедія «Вікіпедія»: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Словник української мови: <http://sum.in.ua>

Конституція України: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254>

Цивільний кодекс України: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

Сімейний кодекс України: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

Кодекс законів про працю України: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

Кримінальний кодекс України: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

Кримінальний процесуальний кодекс України:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

Кодекс України про адміністративні правопорушення:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Назвіть найдавніші відомі вам збірки законів, які ви вивчали на уроках всесвітньої історії.
2. Згадайте правові пам'ятки, які ви вивчали на уроках історії України у 7 та 8 класах. Укажіть період, коли їх було створено.
3. Назвіть найважливіші правові пам'ятки України ХХ — ХХІ століть.
4. Висловте власні очікування щодо вивчення «Основ правознавства».

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади таблицю «Основні етапи української державності ІХ – ХХ століть та їх правові пам'ятки»:

Основні етапи української державності ІХ – ХХ століть та їх правові пам'ятки		
Назва етапу	Дата, період	Правова пам'ятка

2. Знайди в інтернеті текст Акту проголошення незалежності України. Прочитай його та дай відповіді на запитання:
  - Хто, коли і чому ухвалив цей документ?
  - Що основне у його змісті?
  - Скільки років минуло відтоді?

Розділ I

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів: Учень/учениця:

- називає ознаки державної влади, соціальних норм, права;
- пояснює та застосовує поняття: «державна», «форма держави», «право», «джерела права», «галузь права», «норма права»;
- характеризує функції держави, державний лад, джерела права, елементи системи права;
- наводить приклади соціальних норм, джерел права;
- описує елементи державного ладу;
- висловлює судження щодо ролі соціальних норм, держави і права в житті людини та суспільства.

§ 2. Держава

§ 2. ДЕРЖАВА

Згадайте...

- де і коли виникли найдавніші держави;
- як називалися ці держави.

Як ви розумієте...

- відмінність між поняттями **держави** і **країна**?

Чи знаєте ви, що...

- значення слів «володарювати», «володар»?
- існує понад 20 різних визначень держави?
- атрибутами влади правителя в давнину були корона, скіпетр (палиця) і «держави» — куля, увінчана хрестом, як символ авторитету і домінування?

**«Держава – держить. Бо вона держава.
У неї скіпетр влади у руці».**
Ліна Костенко, письменниця

2.1. Що таке держава?

Люди споконвіку прагнули жити гуртом, адже спільно не тільки веселіше, але й легше було вижити фізично — і оборонятися від диких звірів, і здобувати собі їжу, і ладнати собі житло. Однак держави як суспільної організації у давнину ще не було. Первісне суспільство стало, по суті, родовою общиною і характеризувалося рівністю і колективізмом: усі разом працювали, а все, що було спільно здобуте чи впольоване, належало порівну всім членам общини. Питання, що стосувалися життя первісної спільноти, вирішували, як правило, на загальних зборах. Наприклад, загальні збори обирали старійшин — найавторитетніших, наймудріших, найсильніших представників роду, на яких покладалося повсякденне управління общиною, тобто загальні збори наділяли їх певною владою, натомість зобов'язуючись виконувати їх веління.

Так поступово первісне суспільство розвивається і на певному етапі переростає в державно організоване суспільство, а суспільна влада старійшин трансформується у владу державну.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Держава →

→ **що?** — владне утворення, організація

→ **де?** — в межах певної території

→ **для чого?** — забезпечує єдність, цілісність, безпеку і загальний добробут, вирішує загальні справи

→ **як?** — за допомогою спеціального механізму і на основі права

Розділ I. Основи теорії держави і права

Можливо, держава не є ідеальною формою співжиття для людей, оскільки вона виникає в соціально неоднорідному суспільстві та віддзеркалює всі його недоліки і суперечності. Але треба розуміти, що вона є позитивним явищем. Вона відіграє роль упорядника, організатора спільної діяльності людей, здатна цивілізовано розв'язувати соціальні конфлікти. Держава за допомогою права і правових інститутів спроможна забезпечити захист суспільства і кожної особистості, гарантувати життя та основні природні права людини.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Оцініть інформацію з погляду знавця мов та знавця історії. Спробуйте сформулювати проблемні запитання для дискусії. Подискутуйте.

«Одними з найдавніших ... поселень були Чатал-Гюк (територія сучасної Туреччини) та Єрихон (у Палестині). Деякі вчені вважають, що вони були засновані понад 9 тисячоліть тому.

...Перші держави утворилися там, де основним заняттям стало землеробство, яке сприяло осілости населення. І відбулося це на межі IV – III тисячоліть до н. е.»

Всесвітня історія. Історія України : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О. І. Пометун, П. В. Мороз, Ю. Б. Малієнко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2014. — С.26

Зверни увагу!

Держава є політико-територіальна організація влади, яка з допомогою системи державних органів здійснює управління суспільством, а також вирішення загальносуспільних справ.

Соціальна сутність держави полягає в її здатності задовольнити потреби та інтереси певної спільноти (народу, нації, соціальної верстви, групи).

2.2. Чому виникла держава?

Отже, на певному етапі розвитку первісного суспільства, на зразок інших форм суспільної організації (рід, община, плем'я, союз племен), виникає держава. Які ж причини сприяли розпаду первісного ладу і появі державно організованого суспільства?

Причини виникнення держав у різних народів були різними. Так, у давніх Афінах головну роль у виникненні держави відіграла поява суперечностей, спорів, конфліктів усередині первісного суспільства, у римлян

§ 2. Держава

виникнення держави спричинено боротьбою між римською родовою знаттю (патриціями) і чужинцями, що прийшли на цю землю (плебеями), у германських племен була потреба ведення загарбницьких походів. У народів Давнього Сходу важливу роль у виникненні державності відіграла необхідність організації робіт для будівництва зрошувальних каналів. У інків і майя утворення державності прискорив розвиток землеробства. У східнослов'янських племен держава виникла як наслідок поступового перетворення органів військової демократії на державні органи.

Отож, аналізуючи історичний розвиток людства, можемо побачити закономірності виникнення держави у різних народів і узагальнити, які з причин стали найсуттєвішими. Таким чином, у літературі зазвичай указують такі загальні **причини виникнення держави**:

- 1) перехід від привласнювального, споживальницького, господарства (збиральництва та мисливства) до відтворювального, виробничого, сприяв розподілу (спеціалізації) праці, а відтак замість колективної виникла приватна власність (якщо раніше все здобуте ділили між усіма порівну, то тепер кожен стає власником того, що виробив);
- 2) удосконалення знарядь праці сприяло зростанню її продуктивності, що зумовило можливість окремих людей накопичувати статки;
- 3) поява груп людей, які отримали змогу не працювати, а привласнювати продукцію, створену іншими;
- 4) розшарування суспільства на групи людей (класи), які мають різний майновий стан, різні інтереси, часом суперечливі;
- 5) необхідність упорядкування взаємин між людьми, вирішення соціальних суперечностей, що ставали дедалі гострішими, а влада первісного суспільства не могла впоратися з цим завданням;
- 6) особливості розвитку психіки та свідомості людей, яким притаманна потреба у спілкуванні, покорі, залежності від видатної особистості;
- 7) усвідомлення таких понять, як права (можлива поведінка) та обов'язки (необхідна поведінка);
- 8) рівень духовного розвитку суспільства; поява релігії і письма;
- 9) необхідність у нових засобах влади з можливістю примушувати до виконання обов'язків, карати за негідну поведінку, адже засоби громадського впливу (зауваження, обов'язок вибачитися чи відшкодувати завдані збитки, вигнання з роду) стають неефективними;
- 10) загроза втрати не лише продуктів своєї праці, а й життя, змушувала людей до такої організації співжиття, яка б не тільки захистила їх фізично, але сприяла б узгодженню, захисту їхніх інтересів.

Зазначений підхід до трактування причин виникнення держави охоплюється матеріалістичною теорією походження держави. Крім неї, існує низка інших теорій стосовно виникнення первісної (архаїчної) та сучасної (національної) держави.

Розділ I. Основи теорії держави і права

Власне, держава стала єдиною можливою формою організації суспільного життя, що з'явилася там, де суспільство поділилося на прошарки з протилежними інтересами (стало соціально неоднорідним), а організація влади первісного суспільства неспроможна була врегулювати конфлікт між ними.

2.3. Які ознаки має держава?

Кожна держава має універсальні, основні ознаки, що притаманні їй на всіх етапах її розвитку. Такими ознаками є:

- 1) держава охоплює все населення країни у географічних кордонах. **Територія** — матеріальна основа існування держави. Сама територія не є державою, але створює фізичний простір, окреслений кордонами, у межах якого держава поширює владу на населення, яке проживає у ній;
- 2) обов'язковою ознакою держави є **населення**, яке пов'язане з нею громадянством чи підданством, адже територія зумовлює юридичний зв'язок особи з тією державою, в якій вона живе;
- 3) організація суверенної влади. **Суверенітет** — незалежність держави як у межах її території (єдність і недоторканність влади, невтручання інших держав у її внутрішні справи), так і в міжнародних відносинах (рівноправність з іншими державами);
- 4) вона має організацію особливої **публічної влади**, яка формально представляє все суспільство. Тобто у кожній державі є спеціальні професійні органи, що здійснюють управління загальносуспільними справами;
- 5) це організація влади, яка має у своєму підпорядкуванні **апарат примусу** (поліція, виправні установи, антикорупційні органи, армія);
- 6) це організація влади, яка фінансується завдяки **податкам**;
- 7) неодмінною ознакою держави є наявність **загальнообов'язкових правил поведінки** (юридичних норм), які розробляє, схвалює і охороняє держава. Без права держава не в змозі ефективно управляти суспільством, забезпечувати виконання своїх рішень.

Характеризуючи державу, можна виокремити й інші ознаки — атрибути держави: герб, гімн, прапор, грошова одиниця, мова, однак усі вони не є сутнісними.

2.4. Які функції виконує держава?

Держава виконує велику кількість функцій, які не є усталеними, а залежать від вимог часу, від того, якою є ця держава, чиї інтереси захищає.

§ 2. Держава

Будь-яка держава має певні завдання, для реалізації яких вона покликана. Виконання цих завдань забезпечує державне управління суспільством.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Функції держави →

→ **що?** — напрями діяльності держави та її органів

→ **які?** — розкривають її призначення

→ **для чого здійснюються?** — для задоволення потреб суспільства

→ **яким чином?** — за допомогою владних повноважень

Функції держави можна класифікувати за різними ознаками:

— за *соціальним значенням* — **основні** (неодмінно необхідні для будь-якої держави, бо характеризують її призначення) і **неосновні** (підтримка громадських рухів, екологічних організацій);

— за *територіальною спрямованістю* — **внутрішні** (здійснюються в межах території держави та розкривають її внутрішню політику) і **зовнішні** (які визначають діяльність держави на міжнародній арені);

— за *сферою суспільного життя* — **економічні** (діяльність держави у процесі регулювання економічних відносин), **політичні** (діяльність держави із забезпечення цілісності суспільства і його гармонійного розвитку на засадах демократії), **соціальні** (діяльність із забезпечення державної підтримки певних груп населення), **екологічні** (забезпечення захисту навколишнього природного середовища) тощо;

— за *часом виконання* — **постійні** (здійснюються впродовж усього часу існування держави, наприклад, правове регулювання суспільних відносин), **тимчасові** (здійснюються протягом лише певного часу існування держави, наприклад, під час стихійного лиха, війни).

Внутрішні функції сучасної держави можна деталізувати за сферою суспільного життя:

економічні — створювати умови для розвитку бізнесу, підтримувати вітчизняного виробника, стимулювати економічне зростання, забезпечувати недоторканність приватної власності, боротися з інфляцією і безробіттям, сприяти формуванню ефективної ринкової економіки;

політичні — створювати демократичні умови для виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, національних меншин, забезпечувати збереження та розвиток націй, які проживають на території держави; захищати мир, державний лад, правопорядок;

соціальні — забезпечувати реальне здійснення основних прав і свобод людини, соціальну допомогу населенню, охорону здоров'я, створювати умови для самореалізації кожної особистості, забезпечувати можли-

Розділ I. Основи теорії держави і права

вість здобуття якісної освіти, стимулювати наукові дослідження, підтримувати розвиток культури.

Зовнішні функції, що визначають діяльність сучасної держави у взаємодії з іншими суб'єктами міжнародних відносин, — це:

економічні — участь у створенні і розвитку світової економічної системи; участь у розв'язанні господарських, наукових проблем (дослідження і освоєння Світового океану, космосу);

політичні — забезпечення незалежності, суверенітету держави в рамках світового співтовариства; укладення міждержавних договорів; захист своєї країни від зовнішнього нападу (зокрема із використанням військових засобів); участь у забезпеченні миру в усіх регіонах планети; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку (тероризмом, злочинами проти людства).

соціальні — участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; матеріальна (гуманітарна) допомога населенню інших країн у кризових ситуаціях; участь у захисті природного середовища; участь у міжнародному культурному співробітництві;

Зверни увагу!

Функції держави — це напрями діяльності держави, спрямовані на досягнення її завдань.

2.5. Що таке влада? Що таке державна влада та які її ознаки?

«Влада — це можливість стверджувати власну волю навіть усупереч опоріві».
Макс Вебер, соціолог і філософ

У суспільстві діють різні види соціальної влади — влада глави сім'ї, духовна влада, влада роботодавця, влада лідера, політична і державна влада.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Влада → → **що?** — цілеспрямований вплив одного суб'єкта
→ **на кого?** — на іншого суб'єкта або їх сукупність
→ **як здійснюється?** — за допомогою будь-яких засобів (включаючи силу)
→ **для чого?** — щоб підвладний суб'єкт чинив так, як того вимагає носій влади

§ 2. Держава

Влада характеризується такими **ознаками**:

- є явищем завжди соціальним (суспільним), бо може існувати і функціонувати тільки в межах суспільних відносин, тобто відносин між людьми;
- виступає невід’ємним атрибутом суспільства на всіх етапах його розвитку, адже суспільство є складним соціальним організмом, який постійно потребує управління, упорядкування;
- виступає як інтелектуально-вольовий процес;
- як правило, базується на силі.

Політична влада — це різновид соціальної влади, яка здійснюється для управління суспільством у його інтересах і яка регулює відносини між соціальними групами з метою досягнення та підтримання стабільності й порядку в ньому. Політична влада може здійснюватися будь-якими суб’єктами політики (народом або нацією, соціальною групою, політичною елітою, політичною партією чи окремим політичним лідером і, звичайно, державою). Стрижнем політичної влади є саме державна влада, яка поширюється на всі сфери суспільного життя і здійснюється через спеціально створені державні органи (парламент, уряд, суд). Тільки держава, на відміну від інших суб’єктів політики, може ухвалювати правові акти, які є обов’язковими для виконання. Тільки держава може використовувати юридичні засоби, щоб змусити громадян їх виконувати.

Зверни увагу!

Державна влада — це така політична влада, що діє від імені всього суспільства і здатна за допомогою правових і організаційних засобів реалізувати волю держави в межах конституції та законів (у сучасних демократичних державах).

Суть державної влади можна збагнути краще, коли згадати протилежне явище — відсутність державної влади. Стан анархії та безвладдя, як свідчать історичні факти, супроводжується й характеризується тяжкими злочинами, грабунками, насильством. Відсутність дієвої влади в суспільстві завжди призводила до чужоземного поневолення. Безлад та хаос можуть виникати також і внаслідок кризи державної влади, яка може призвести до економічної, фінансової й політичної скрути.

Створи (створить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Державна влада →

→ — Що це? → — Де? → — Що робить? → — Для чого? → — Як?

Розділ I. Основи теорії держави і права

Ознаки державної влади:

- має завжди політичний і публічний характер;
- об'єднує населення в межах території держави, узгоджує інтереси різних соціальних груп та вирішує загальносупільні справи;
- є суверенною (самостійною й незалежною як усередині держави, так і за її межами);
- здійснюється на постійній основі спеціально створеними органами;
- управляє суспільством за допомогою різних владних методів (заохочення, переконання й, зокрема, може застосовувати примус);
- її рішення знаходять відображення у законах чи інших правових актах, що є обов'язковими для виконання.

Печатка Карла IV на «Золотій буллі» 1356 року. Корона, скіпетр, держава — атрибути влади імператора Священної Римської імперії.

Атрибути влади Президента України:

1. Штандарт Президента України.
2. Печатка Президента України.
3. Булава Президента України.
4. Знак Президента України.

§ 2. Держава

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Оцініть учнівську спробу пояснити поняття з використанням міжпредметних зв'язків. Складіть свій варіант пояснення.

Наталя, пояснюючи однокласниці Марічці ознаки держави, спробувала використати знання, отримані нещодавно на уроці біології, бо Марічка добре знала цей предмет. Наталя згадала будову клітини живих організмів і провела певні паралелі.

Держава (наче клітина — елементарна структурно-функціональна одиниця людства) має «ядро» (воно керує функціями клітини і є носієм спадкових ознак) — відокремлену владу, «цитоплазму» — територію всередині кордонів, «клітинну мембрану», яка відокремлює і захищає вміст клітини від навколишнього середовища, тобто забезпечує суверенітет держави, і різноманітні органели (вони забезпечують діяльність клітини) — населення клітини-держави, без яких клітина не може бути повноцінною. Здійснення всіх функцій клітини тісно пов'язано з наявністю в ній органічних речовин (білків, жирів і вуглеводів), а діяльність держави забезпечується податками, правовими нормами і наявністю апарату управління та примусу.

Клітини, як і держави, можуть бути різними за розмірами, формою, функціями, але мають спільні елементи будови.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

- Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке держава?
  - Як і чому виникає держава?
  - Яку роль відіграє держава в житті людини і суспільства?
  - Що таке «функції держави» і як їх групують?
  - Що таке державна влада? Використайте «Схему № 3» у «Додатку».
  - Чим відрізняється політична і державна влада?
- Поміркуйте, чи була держава на острові знаменитого Робінзона Крузо. Сформулюйте письмово свої міркування за таким алгоритмом:
Я вважаю, що...
Я так вважаю, тому що:
По-перше, ... По-друге, ... По-третє, ...
Отже, ...
- Схарактеризуйте функції держави. Використайте «Схему № 2» у «Додатку».
- Якщо б (гіпотетично) держава перестала виконувати якісь зі своїх функцій, як би це відобразилося на ситуації всередині країни? А на міжнародному становищі держави? Висловіть свої міркування.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

- Склади власну класифікацію функцій держави, взявши за основу історичний фактор:

Давні, традиційні функції держави	Нові, сучасні функції держави

- Поясни, використовуючи свої знання з історії та права, чи можна вважати Запорозьку Січ у другій половині XVI — першій половині XVII ст. державою? А в першій половині XVIII ст.?

Розділ I. Основи теорії держави і права

§ 3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Згадайте.... — з курсу *всесвітньої історії*, що спільного у понять «король», «князь», «хан», «султан», «цар», «імператор»;

— з курсу *географії 8 класу*, якими бувають держави за територіальним устроєм.

Як ви розумієте... — значення слів «злагодженисть», «владнати», «лад», «приводити до ладу»?

Чи знаєте ви, що... — країна може бути державою, маючи власний суверенітет, або перебувати під владою іншої держави?

«Кожен народ має таку владу, на яку заслуговує».
Жозеф де Местр, філософ і політик

3.1. Що таке державний лад?

Державний лад охоплює структурні (організаційні) та функціональні основи держави, насамперед політичну, економічну, соціальну, культурну та інші основи.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Державний лад → → **що?** — спосіб будови держави
→ **який?** — передбачений Конституцією і законами
→ **для чого?** — для забезпечення упорядкованості, злагодженості та гармонії її діяльності

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (28.06.1996, редакція від 30.09.2016, витяг)

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

§ 3. Державний лад

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

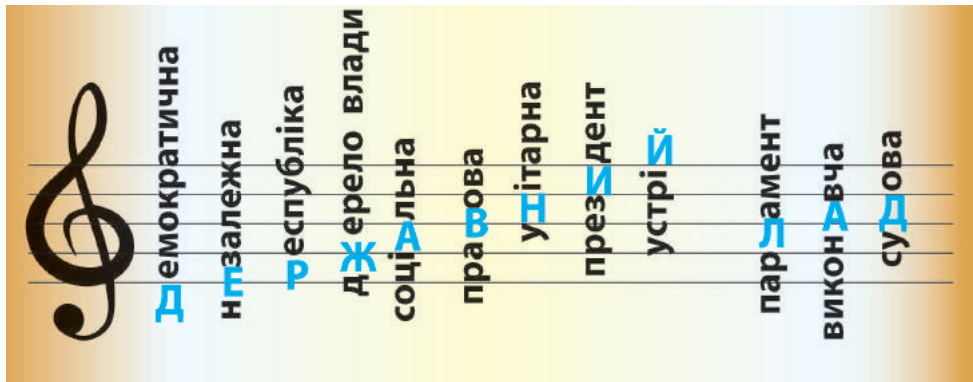
Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Отже, Конституція України передбачає такі основні *принципи державного ладу*: 1) суверенності і незалежності держави; 2) демократизму держави; 3) соціальної держави; 4) правової держави; 5) унітарності держави; 6) республіканської форми правління; 7) поділу влади на три гілки.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову є важливим та забезпечує розмежування їхніх завдань і функцій. Це означає, що державна влада не повинна належати в повному обсязі жодному державному органу. Кожна влада здійснює тільки власну функцію. Таке розмежування спрямоване на недопущення можливих зловживань із боку влади. Цей принцип, урівноважуючи між собою всі гілки влади, забезпечує стабільний розвиток суспільства.

Кожна з гілок влади посідає особливе місце і має особливу «місію».

Законодавчою владою наділяється представницький орган — парламент, який може мати власну назву, наприклад, у Шрі-Ланці — це асамблея, у Норвегії — стортинг, в Ісландії — альтинг, а в Україні — Верховна Рада.

Виконавча влада, як правило, формується представницькими органами, підконтрольна і підзвітна їм, повинна діяти на основі закону. Очоловати виконавчу гілку влади може глава держави, але здебільшого центральним органом виконавчої влади є уряд. Найчастіше уряди мають такі назви: «рада міністрів», «кабінет міністрів», «кабінет», «уряд», «державна рада», «федеральний уряд», «федеральна рада».

Розділ I. Основи теорії держави і права

Судову владу здійснюють незалежні суди. Суд — це орган захисту права, охорони закону, становлення справедливості. Суддів можуть призначати або обирати, однак, у будь-якому разі, вони є незалежними у здійсненні правосуддя.

Систему всіх органів державної влади, що здійснюють функції і завдання держави, називають **апаратом держави**.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Орган державної влади → → **що (хто)?** — людина або колектив людей
→ **який?** — наділений необхідними ресурсами
→ **для чого?** — для виконання функцій держави

Орган державної влади має можливість встановлювати обов'язкові до виконання правила поведінки як загального характеру (для всіх), так й індивідуальні (для конкретних осіб), і забезпечувати їх здійснення, зокрема, за допомогою примусу.

Незважаючи на те, що органи державної влади є складниками одного державного апарату, вони мають свої відмінності і тому їх можна поділити на певні види:

- 1) *за змістом діяльності*: **глава держави**; органи **законодавчої** влади; органи **виконавчої** влади; **судові** органи;
- 2) *за способом створення*: **виборні** (президент, парламент), **призначувані** (уряд, міністерства), **успадковувані** (монарх);
- 3) *за часом функціонування*: **постійні** (їх обирають на певний строк, як парламент чи президента, але вони виконують свої функції завжди), **тимчасові** (створюють за потреби для досягнення певної цілі);
- 4) *за складом*: **одноособові** (наприклад, президент, омбудсмен), **колегіальні** (парламент, уряд);
- 5) *за територією*, на яку поширюються їх повноваження: **загальні** (центральні), **регіональні**, **місцеві**.

Зверни увагу!

Державний лад — це закріплений нормами права порядок у державі, що відображає характер політичних відносин і спосіб організації державної влади, структуру державних органів та органів місцевого самоврядування, а також основні риси соціальних і економічних відносин.

Традиційно, характеризуючи елементи державного ладу, крім укавання сутності основних його принципів і домінант (які, наприклад, закріплено у ст. 1 Конституції України), найбільшу увагу приділяють характеристичні трьох елементів форми держави, про які йтиметься у наступному підпункті цього параграфа.

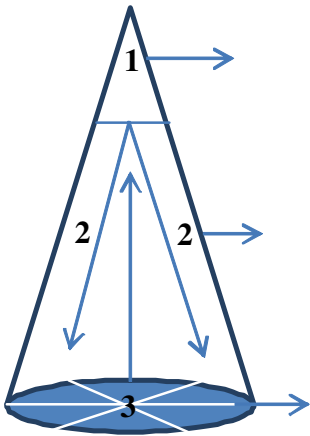

3.2. Що таке «форма держави»?

Характеристику держави, яка показує структуру державних органів, спосіб їх утворення, ступінь централізації влади, методи її здійснення, позначають поняттям «форма держави».

Отже, **форма держави** — це *спосіб організації та здійснення державної влади*, що розкривається у характеристиці трьох елементів:

1. Форма державного правління вказує, як організована вища державна влада (верхівка держави).

2. Форма державного (політичного) режиму вказує, як здійснюється державна влада, хто є її джерелом, чиї інтереси вона забезпечує.

3. Форма державного устрою показує, на які частини поділяється територія держави і наскільки вони самостійні та незалежні у здійсненні державної влади.

Зверни увагу!

Форма державного правління характеризує структуру вищих органів державної влади, спосіб їх створення, розподіл між ними повноважень, принципи взаємодії тощо.

За формою правління держави бувають республіками або монархіями.

Республіка — форма правління, за якої вищу державну владу здійснює колегіальний орган, обраний населенням країни на конкретний строк.

Республіки бувають:

парламентські — вищу державну владу здійснює парламент, а президент не може впливати на склад і політику уряду, який формує тільки парламент (Австрія, Німеччина, Італія);

президентські — глава держави, обраний всенародним голосуванням, формує уряд, яким керує сам або через призначеного прем'єр-міністра. Обраний парламент ухвалює закони і має право накладати вето на президентські укази (США, Аргентина, Мексика, Бразилія);

змішані — мають ознаки парламентської і президентської республік: глава держави — президент — пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), який підлягає обов'язковому затвердженню або погодженню в парламенті (Фінляндія, Україна, Франція).

Розділ I. Основи теорії держави і права

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Основними правовими критеріями розрізнення **змішаних** (президентсько-парламентської й парламентсько-президентської) республік є: спосіб і процедура формування уряду, наявність чи відсутність відповідних повноважень у президента, відповідальність уряду, підстави відставки уряду, підстави та обмеження розпуску парламенту президентом, відповідні повноваження щодо уряду та (або) його глави, наявність у президента права законодавчої ініціативи, використання президентом права вето, підстави і процедура імпічменту або відкликання президента шляхом всенародного референдуму, підстави проведення референдуму й повноваження з цього приводу президента.

<https://uk.wikipedia.org/wiki>

Монархія — форма правління, де вища державна влада повністю або частково зосереджена в руках глави держави — монарха, самодержця (короля, царя, імператора) і передається, як правило, за спадком найближчим кровним родичам.

Монархії бувають:

необмежені монархії — це монархії, у яких уся повнота влади належить одній особі (монарху), це «влада одного», жодних виборних органів не існує. Це стан, коли в країні ніхто не може відмінити волю монарха, крім нього самого. До необмежених монархій належать:

— *деспотична монархія* — владу монарха обожають, а його офіційно визнають божеством, надлюдиною. Цей різновид був поширений у державах рабовласницького типу, насамперед у країнах Стародавнього Сходу — фараон у Стародавньому Єгипті;

— *абсолютна монархія* — влада повністю зосереджена в руках самодержця (прикладом є Франція за Людовіка XIV, який на престолі перебував упродовж 72 років і відомий своїм кредо «Держава — це я!»). Сьогодні абсолютну (законодавчу і виконавчу) владу монарх має у Брунеї, Омані, Саудівській Аравії.

обмежені монархії — це монархії, у яких є виборний орган, влада монарха обмежена законодавством і повноваженнями певних державних органів. Існують такі її різновиди:

— *дуалістична монархія* — за цією формою правління передбачено двопалатний парламент, нижню палату якого формують шляхом виборів, а верхню — призначає монарх, уряд підпорядковується монарху; глава держави має право вето щодо актів парламенту (така модель форми правління існувала у Йорданії, Кувейті, Бутані, Бахреїні, Монако);

— *конституційна (парламентська) монархія* — влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, а за ним лише зберігається статус глави держави і деякі представницькі повноваження. Виконавча влада належить уряду, який формує

§ 3. Державний лад

парламент і лише йому підзвітний (Велика Британія, Японія, Люксембург, Данія, Швеція, Бельгія, Норвегія).

Із першооснов

Екскурс у минуле

Нетиповою, єдиною й унікальною формою правління до 2011 року була **джамахірія** (Лівія), у перекладі з арабської — «країна мас». У державному управлінні брало участь усе доросле населення країни, об'єднане в первинні (основні) народні конгреси. Народні конгреси вибирали свої виконавчі органи (народні комітети), члени яких автоматично ставали делегатами народних конгресів провінцій.

Різновидами монархії є **теократична** монархія, коли монарх є одночасно і главою держави, і главою церкви (Ватикан); **виборна** монархія, де монарха обирають на певний строк (наприклад, у Малайзії короля обирають на 5 років з-поміж султанів).

Зверни увагу!

Форма державного устрою характеризує територіальну організацію влади, яка визначає порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влад.

За формою державного устрою держави бувають прості і складні.

Прості (унітарні) — держави, територіальні частини яких не мають свого суверенітету. Таким державам характерна цілковита політична єдність, централізованість. Зазвичай, це держави з невеликою територією, що мають єдині вищі органи державної влади, судову систему, єдине громадянство, єдину систему права, не мають самостійних державних утворень на місцях; у міжнародних відносинах виступають як один суб'єкт (Італія, Польща, Франція, Литва). Частини таких держав є лише адміністративно-територіальними одиницями, наприклад, в Україні — райони й області, у Польщі — воєводства, повіти і гміни. Деякі унітарні держави (Іспанія, Португалія) включають автономні утворення.

Складні — держави, різновидами яких є:

— **федерація** — союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, які мають ознаки державності та наділені суверенітетом (США, Німеччина, Австрія, Канада, Мексика, Росія, Бразилія).

— **конфедерація** — союз суверенних держав, утворений для реалізації певних цілей (економічних, військових тощо). Цей союз тимчасовий, він перетворюється на федерацію або розпадається на унітарні держави після досягнення цілі (наприклад, початковий етап створення США; сучасна Швейцарія).

— **імперія** — насильно створена держава, яка складається з головної держави (метрополії) та підвладних їй несuverенних, залежних держав (колоній) і утримується за допомогою державного примусу з боку метрополії. Історія знає приклади імперій (Римська імперія, Британська імперія, Австро-Угорська імперія), хоча сьогодні офіційно імперій немає.

Розділ I. Основи теорії держави і права

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Складні за формою устрою держави треба відрізнити від міждержавних об'єднань, зокрема:

- ✓ **особистої унії** (від лат. *unio* — єдність, об'єднання) — це найпростіша форма міждержавного об'єднання, що виникає тоді, коли монарх отримує право на корону іншої держави. Прикладами особистої унії є унія між Саксонією і Польщею (1697–1763), унії між Великою Британією і Ганновером (1714–1837), Нідерландами і Люксембургом (1815–1890), що виникли в результаті спадкування монархом однієї держави корони іншої;
- ✓ **реальної унії** — це правовий союз держав на основі створення загального інституту глави держави — монарха й інших загальних органів державної влади. В межах реальної унії може зберігатися суверенітет союзних держав. Прикладами можуть бути унія Швеції і Норвегії (1814–1905), Австро-Угорська унія (1867–1918);
- ✓ **протекторату** — це правовий союз між державами, за якого одна держава надає зовнішньополітичну і військову допомогу іншій, залежній від неї державі. У внутрішній політиці остання має певну самостійність. Протекторат можливий на початковому етапі відносин між колишніми колоніями і їхньою метрополією;
- ✓ **співдружності держав** — це своєрідний, добровільний союз суверенних держав, створений на підставі міжнародного договору з метою об'єднання і концентрації зусиль для досягнення певних цілей і координації важливих напрямів державної діяльності відповідно до спільно визначених засад формування цього об'єднання (СНД — Співдружність Незалежних Держав, Британська Співдружність Націй, Європейська Співдружність на Європейському континенті тощо).

Докладніше див. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студентів ВНЗ/ М. В. Кравчук. — Вид. 3-тє, перероб. і доп. — Київ : Правова єдність, 2014.

Зверни увагу!

Форма державного (політичного) режиму розкриває методи та прийоми здійснення державної і/або політичної влади.

За формою державного (політичного) режиму держави можуть бути демократичні й антидемократичні.

Демократичний режим — це форма державного режиму, за якої державну владу здійснюють із реальною участю громадян. Він заснований на принципах рівності та свободи всіх людей, конституційному закріпленні й гарантуванні прав і свобод громадян.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Демократія (з грец. *demos* — народ, *kratos* — влада, сила) — влада народу, народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність та добробут усіх у розв'язанні проблем і питань суспільного врядування.

§ 3. Державний лад

Антидемократичний режим характеризується позбавленням населення можливостей здійснювати державну владу, порушенням природних прав людини, верховенством держави над правом; підконтрольністю всіх сфер суспільства державі та часто її мілітаризації (військово-диктаторський режим). Антидемократичні режими поділяються на авторитарні й тоталітарні. Прикладами тоталітарного режиму є фашизм, сталінізм. На відміну від тоталітарного режиму, авторитарній формі притаманні певні елементи демократизму, зокрема автономія особистості й суспільства в неполітичних сферах.

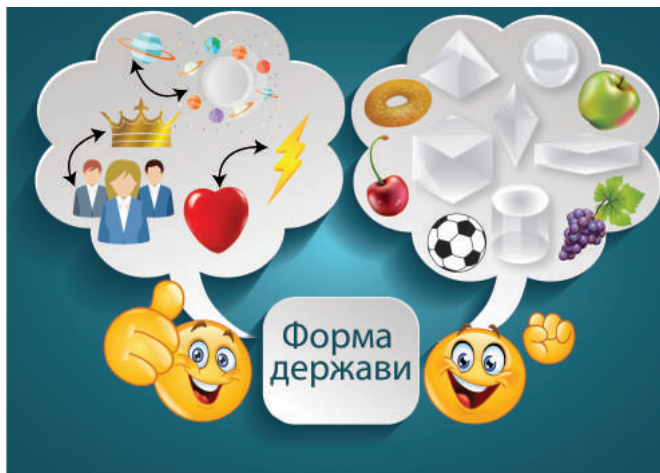
Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Оцініть учнівську спробу пояснити поняття з використанням міжпредметних зв'язків. Складіть свій варіант пояснення

Наталія намагалася пояснити молодшому братикові, які бувають держави за формою. Вона не хотіла вживати складних термінів, але старалася розкрити суть питання. Дівчина стверджувала, що можуть бути держави, які за своєю будовою подібні на плід черешні, абрикоса, сливи, з одним управлінським ядром усередині; а також бувають держави, схожі на мандарин чи на квітку соняшника.

Олег допоміг пояснювати, стверджуючи, що форму держави можна розглянути на прикладі будиночка. Коли бачимо певний будинок, то хочемо передусім з'ясувати, чий він, хто в ньому господар. А господарем у будинку-державі може бути або одна людина, яка отримує право управляти у ньому в спадок, або всі мешканці, які періодично обирають з-поміж себе тих, кому довіряють керувати будинком від свого імені. Будинок-держава може бути одноквартирним чи багатоквартирним. В одноквартирному будинку проживатиме одна сім'я, у якої один господар, спільні кошти, одні правила для всіх. А у багатоквартирному будинку є спільна адреса, спільні комунікації для постачання тепла, води, електрики, спільні правила користування і оплати за послуги, але крім того, у кожній квартирі зберігаються свої внутрішні кошти, правила і способи підтримання порядку. Можна також поспостерігати за будиночком-державою: а як же їм там живеться, як ними управляють? І тут може бути лише два варіанти: по-доброму чи по-злому. Причому всі щасливі сім'ї щасливі однаково, а «проблеми» бувають різні, залежно від виду політичного режиму.

Розділ I. Основи теорії держави і права

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке «державний лад»?
  - Яку державу називають республікою?
  - Яку державу називають монархією?
  - У чому ви вбачаєте головну особливість унітарної держави?
  - У чому відмінність між федерацією та конфедерацією?
2. Поясніть, як ви розумієте поняття «форма держави». Скористайтесь ілюстрацією на С. 29 та «Схемою № 5» у «Додатку».
3. Назвіть ознаки державної влади.
4. Схарактеризуйте за власним алгоритмом поняття «державний лад».
5. Назвіть і опишіть елементи державного ладу.
6. Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її по вертикалі, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їх складники чи додаткові поняття, які їх доповнюють.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Визнач форму держави Україна, обґрунтуй свою думку відповідними статтями Конституції України.
  - *За формою державного правління Україна є...*
  - *За формою державного устрою Україна є...*
  - *За формою політичного режиму Україна є...*
2. «Річ Посполита» дослівно означає «справа суспільна», «республіка». Однак глава держави в ній — король. Поясни цей відомий тобі історичний факт, використовуючи знання, отримані на уроці правознавства.
3. Добери приклади різних за формою держав. Використай знання, отримані на уроках всесвітньої історії та географії.

Форма держави	Приклади
Президентська республіка	
Парламентська монархія	
Абсолютна монархія	
Федеративна держава	
Демократична держава	

§ 4. Право

§ 4. ПРАВО

Згадайте... — найперші правила поведінки, яких вас навчали в дитинстві;

— які асоціації ви пов'язуєте зі словом «норма».

Як ви розумієте... — значення виразу «мати право»?

— значення понять «джерело інформації», «джерело знань», «джерело права»?

Чи знаєте ви, що... — в юридичній науці «система права» і «правова система» — не тотожні поняття?

«Право і справедливість полягають у тому, щоб кожний мав і робив своє так, аби ніхто не мав чужого і не позбавлявся свого».

Конфуцій, філософ

4.1. Що таке соціальні норми і які вони бувають?

Для того, щоб людина могла жити в суспільстві, вона повинна дотримуватися певних норм (правил) поведінки, які в ньому панують. Ці норми забезпечують найбільш доцільне і гармонійне функціонування суспільства відповідно до потреб його розвитку, встановлюють «стандарти», зразки, еталони, моделі людської діяльності та поведінки. Всі такі норми поділяють на:

технічні, які передбачають найбільш доцільне використання людиною предметів та явищ матеріального світу (наприклад, містяться в інструкціях із використання побутової техніки, приладів, обладнання);

соціальні, які упорядковують взаємини між людьми та їх об'єднаннями.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Соціальні норми → → **що?** — правила поведінки загального характеру
→ **які?** — виникли історично
→ **для чого?** — регулюють різні сфери суспільних відносин
→ **як?** — за допомогою різних засобів соціального впливу

За змістом соціальні норми бувають політичні, організаційні, культурні, етичні, естетичні, норми етикету тощо.

Ознаками соціальних норм є те, що вони:

- встановлюють правила поведінки або діяльності людей;
- регулюють суспільні відносини;

Розділ I. Основи теорії держави і права

- мають загальний характер (стосуються всіх);
- як правило, склалися історично і містять концентрований досвід людства про найбільш доцільну поведінку в конкретній ситуації;
- можуть існувати як в усній, так і в письмовій формі;
- забезпечуються різними засобами як громадського, так і державного впливу.

Класифікація соціальних норм за способом їх встановлення та забезпечення

Різновиди соціальних норм	Суть	Засоби забезпечення
Моральні норми	оцінюють і регулюють поведінку людей з погляду добра і зла, справедливого і несправедливого, гуманного і негуманного тощо	внутрішня переконаність і сила громадської думки
Релігійні норми	регулюють поведінку і специфічні культові дії, які засновані на вірі в існування Бога (богів). Вони відображені в статутах, священних книгах, релігійних документах	внутрішня переконаність і віра
Корпоративні норми (норми громадських об'єднань)	встановлюються політичними партіями, громадськими організаціями та іншими громадськими об'єднаннями і містяться у статутах. Деяким із них держава надає юридичну обов'язковість (наприклад, нормам профспілкових і кооперативних організацій)	забезпечують громадські об'єднання
Звичай і традиції	склалися історично і закріпились у суспільній практиці в результаті багаторазового використання, передаються від покоління до покоління	узвичаїлися
Правові норми	загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, які держава встановлює (санкціонує) з метою регулювання суспільних відносин	охороняє і гарантує держава, зокрема й за допомогою примусу

Особливостями правових норм порівняно з іншими соціальними нормами є те, що:

- 1) вони виникають, коли формується держава,
- 2) їх встановлює або санкціонує держава;
- 3) виражають волю панівної частини суспільства;
- 4) утворюють внутрішню узгоджену систему;
- 5) формулюють правила поведінки у вигляді прав і обов'язків;
- 6) формально визначені й мають чіткі форми зовнішнього вираження.

§ 4. Право

4.2. Що таке право і які ознаки воно має?

Серед усієї палітри соціальних норм правові норми мають найважливіше значення, а їх сукупність називають «**правом**».

Поняття «право» вживають у різних контекстах. У правознавстві цей термін може використовуватися у загальносоціальному та юридичному значеннях або ж як *природне (загальносоціальне)* і *позитивне (спеціально-соціальне, юридичне)* право.

Природне право належить людині від народження. Це право на життя, честь, гідність, їжу, фізичну недоторканність тощо. Воно є похідним від самої природи людини, органічно притаманне кожній людині лише тому, що вона, як живий організм, народилася саме людиною. Природне право не залежить від людської волі чи бажання, воно стверджує існування вищих, незалежних від держави, понять — таких як свобода, рівність, справедливість. Тому природне право розглядають як сукупність універсальних принципів і норм, що повинні бути основою всіх правових систем світової цивілізації.

Позитивне право (юридичне право) розглядається як діюча система правових норм, прояв владної волі конкретних соціальних суб'єктів, насамперед держави. Позитивне право держава перетворює в систему законодавства і підтримує його своєю силою. Юридичне, встановлене державою, право виражається в законах та інших документах і стає нормативним регулятором, фактично відчутним (позитивним) у тих випадках, коли визначає юридично дозволена чи юридично заборонена поведінку. Позитивне право існує як *суб'єктивне* та *об'єктивне* право.

Суб'єктивне юридичне право — це закріплені законодавством конкретні юридичні можливості (свободи), які належать суб'єкту (людині або іншому учаснику суспільного життя). Їх використання залежить від суб'єкта, від його свідомості. Тому і називаються вони суб'єктивними. Англійською мовою термін «суб'єктивне право» перекладається словом «a right», яке також може означати справедливість, правильність і порядок.

Об'єктивне юридичне право — це регулятор суспільних відносин, що діє в державі. Це система таких норм, які є критерієм правомірної (дозволеної) та неправомірної (недозволеної) поведінки особи. Ці правила існують незалежно від волі окремих людей (за винятком законодавця). Для позначення цього явища в англійській мові вживається слово «a law», яке також перекладається як «закон», «правило».

Застосування права до кожного конкретного випадку супроводжується переходом від об'єктивного до суб'єктивного права. Тобто, поки норма права є загальною і поширюється на всі випадки певної сфери життєдіяльності, вона об'єктивна. Коли ж ця норма стосується конкретної ситуації і реалізується в поведінці суб'єкта, то стає суб'єктивною.

Розділ I. Основи теорії держави і права

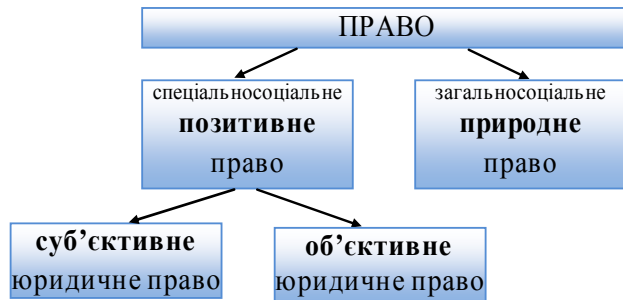

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте схему. Визначте, чи правильно розташовані у ній поняття, які виділені жирним шрифтом. Назвіть цю схему.

Розгляньте таблицю з прикладами прав різних видів. Доповніть її власними прикладами.

ПРАВО		
Природне право	Суб'єктивне юридичне право	Об'єктивне юридичне право
Право на життя	Право на життя. Право не бути позбавленим життя. Право захищати своє життя і здоров'я	<ul style="list-style-type: none"> • Конституція України. Ст. 3, 27 • Цивільний кодекс України. Книга друга. Глава 21. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи. Ст. 281, 282. • Кримінальний кодекс України. Особлива частина. Розділ II. Злочини проти життя та здоров'я особи. Ст. 115
Право на власність	Право власності (право володіти, користуватися, розпоряджатися майном)	<ul style="list-style-type: none"> • Конституція України. Ст. 13, 14, 41 • Цивільний кодекс України. Книга третя. Розділ I. Право власності
Право на розвиток	Право на освіту. Право на вивчення рідної мови. Право на творчість	<ul style="list-style-type: none"> • Конституція України. Ст. 23, 53, 54 • Закон України «Про освіту» • Закон України «Про вищу освіту»

Основні ознаки позитивного (об'єктивного юридичного) права:

1) праву властива *системність*, бо всі правові норми пов'язані між собою, діють на основі спільних принципів, виконують однакові функції — регулятивну й охоронну;

2) ці правила поведінки є *обов'язковими* для всіх учасників правовідносин без винятку, незалежно від бажання і від ставлення до них;

3) право — це такі правила поведінки, зміст яких чітко визначено, логічно сформульовано і *формально визначено* (точно зафіксовано) у певних джерелах, наприклад, у тексті правового документа чи нормативного договору;

§ 4. Право

4) право складається з правил поведінки, які ще називають *нормами* поведінки, а це означає, що вони закріплюють еталон, модель поведінки у визначеній ситуації. Ці норми визначають права, обов'язки та відповідальність громадян, посадових осіб і державних органів;

5) право *виражає волю держави*, яка репрезентує інтереси всього населення, тому вона встановлює, гарантує та охороняє ці норми через спеціально створені органи;

6) право є *ефективним* соціальним регулятором порівняно з іншими соціальними нормами, оскільки порушення правових норм зумовлює певні правові наслідки. Держава може змушувати до виконання правових норм, зокрема, й силою державного примусу.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Право (юридичне, об'єктивне) → що? — сукупність правил поведінки (норм)
→ для чого? — для регулювання суспільних відносин і охорони соціальних цінностей

4.3. Що таке джерела права?

Право, як ми з'ясували, завжди має бути формально визначеним, вираженим у певній змістовній формі, тобто правові норми мають бути сформульовані у певний текст, а цей текст має бути десь зафіксований.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Джерело права → **→ що?** — спосіб закріплення і зовнішнього вираження правових норм
→ для чого? — для забезпечення загальнообов'язковості та гарантованості реалізації цих норм

Отже, джерело права — це спеціальний термін, що застосовується для позначення того вмістилища правових норм, звідки ми їх можемо взяти, прочитати, щоб належно реалізувати. Унаслідок закріплення ці правила набувають загальнообов'язкового значення. Якщо норма не закріплена в певному джерелі, то вона залишається нормою поведінки, соціальною нормою, але не буде нормою права.

Є такі **основні** джерела права: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

Правовий звичай — це санкціоноване (визнане і схвалене) державою правило поведінки, яке набуває загальнообов'язкового значення. Держава

Розділ I. Основи теорії держави і права

санкціонує не всі звичаї, що існують у суспільстві, а лише ті, які мають найбільше значення, відповідають його інтересам і рівню розвитку.

Прикладом найдавніших правових звичаїв є Закони XII таблиць (Рим, V ст. до н. е.), закони Драконта (Афіни, VII ст. до н. е.), «Руська правда» (Київська держава, XI–XII ст.). Досвід сучасних країн підтверджує, що сьогоденні звичаї діють лише в обмеженій сфері суспільних відносин.

Правовий прецедент — це рішення компетентного державного органу (суду чи адміністративного органу) щодо конкретної справи, яке набуло обов'язкового значення під час розгляду подібних справ і стало юридичним правилом. Це важливе джерело права в країнах англо-американської правової системи. Виникла ця система у Великій Британії, де право створювалося королівськими судами і за своєю структурою було правом судової практики. Кожен суд зобов'язаний додержувати прецедентів, вироблених вищим судом, а також створених ним самим (якщо це вища судова інстанція).

Нормативно-правовий акт — це офіційний формально визначений письмовий документ, ухвалений компетентним органом державної влади. Він урегульовує певні суспільні відносини, є загальнообов'язковим і охороняється державою. Нормативно-правовий акт має свою визначену форму: закони, укази, постанови, розпорядження та ін. Загалом, усі нормативно-правові акти поділяють на *закони* (приймає парламент, а також народ — шляхом всенародного голосування через референдум), *підзаконні акти* (ухвалюють парламент, президент, уряд, місцеві органи). Підзаконними актами є *постанови* Верховної Ради України, *укази і розпорядження* Президента України, *постанови і розпорядження* Кабінету Міністрів України, а також *розпорядження, накази, рішення* місцевих органів.

Нормативно-правовий договір — це правовий документ, який за спільною домовленістю кількох суб'єктів установлює взаємні права й обов'язки з економічних, політичних чи інших соціальних питань і забезпечується державою. Прикладом є Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації й функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р.; колективний договір між власником і працівниками певного підприємства.

Існують такі **додаткові** джерела права:

Міжнародно-правові акти — це документи міжнародної співдружності, що після їх належного схвалення (ратифікації) набувають юридичної сили на території держав. Зокрема, конвенція, пакт, угода, протокол та ін. (наприклад, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод ухвалена

§ 4. Право

державами-членами Ради Європи в 1950 р., але Україною була ратифікована у 1997 р., після чого і набула чинності на території нашої держави; Конвенція ООН про права дитини ухвалена в 1989 р., ратифікована Україною у 1991 р.).

Правова доктрина — це правові теорії, вчення, думки видатних учених-юристів (докторів наук) із тих чи тих питань, коментарі законодавчих актів. В Україні важливим суб'єктом формування правової доктрини є Конституційний Суд України, який викладає власне розуміння духу Конституції України та поточного законодавства. Прикладом можуть бути також науково-практичні коментарі до актів законодавства (Кримінального кодексу, Цивільного кодексу та ін.), які не мають сили законів, але допомагають у застосуванні правових норм до конкретних життєвих ситуацій.

Релігійно-правові норми — це релігійні канони, заповіді та звичаї, яким держава надала загальнообов'язкового характеру для регулювання суспільних відносин. Поширене це джерело в традиційно-релігійних правових системах, що характерні для мусульманського права (Коран, Суна). В Україні це джерело права не застосовується.

Оскільки в Україні нормативно-правовий акт є основним джерелом права, то поняття «джерела права» і «законодавство» загалом можуть використовуватися як взаємозамінні, адже **законодавство** — це сукупність усіх нормативно-правових актів держави, передусім законів, які ухвалюють уповноважені правотворчі органи, та які є формою закріплення й вираження правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності, загальнообов'язковості.

4.4. Що таке система права та які її елементи?

Якщо джерела права — це форми зовнішнього вираження правових норм, то внутрішню структуру права називають «система права». *Системність*, як ми уже знаємо, є однією з ознак права, адже кожна правова норма має своє визначене місце у праві, свою нішу, поряд із подібними нормами, пов'язаними з нею.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

- Система права** → → **що?** — внутрішня структура права, що об'єднує в єдине ціле усі правові норми певної держави
- **для чого?** — для забезпечення узгодженості правових норм, їх упорядкування
- **як?** — шляхом об'єднання їх у відносно самостійні комплекси — галузі, підгалузі та інститути

Розділ I. Основи теорії держави і права

Структурними елементами, складниками системи права є: **норми права** — найелементарніші, найменші цеглинки права; **інститути права**; **підгалузі права**, **галузі права**. Не може існувати юридичної норми, що не входила б до певного інституту і до певної галузі права.

Норма права, або **правова норма** — це офіційне, загальнообов'язкове правило поведінки, яке держава встановлює (або санкціонує), охороняє від порушень, спрямовує на регулювання найважливіших суспільних відносин і охорону соціальних цінностей шляхом встановлення юридичних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин.

Створи (створить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Норма права →

→ — Що це? → — Яке? → — Хто встановлює? → — Для чого?

Інститут права — це відокремлена система правових норм, що регулюють певний *вид однорідних суспільних відносин*. Серед інститутів розрізняють: **галузеві**, які утворюються нормами однієї галузі права (наприклад, у *кримінальному праві* — це інститути необхідної оборони, крайньої необхідності, покарання, співучасті та ін.; у *трудоваму праві* — інститути трудового договору, робочого часу і часу відпочинку, охорони праці, оплати праці та ін.; у *цивільному праві* — інститути застави, купівлі-продажу, заповіту тощо; у *конституційному праві* — інститут громадянства, президента і т. д.); **міжгалузеві**, які об'єднують норми, що належать до різних галузей права (наприклад, інститут відповідальності за екологічні правопорушення, морське право, інститут державної служби, інститут формування законодавчого органу нашої держави, які утворюються сукупністю норм).

Підгалузь права — це сукупність норм права, що регулюють визначену *групу однорідних суспільних відносин*. Підгалузі є не у всіх галузях, а лише в найбільших за обсягом. У цивільному праві — спадкове, зобов'язальне право, право інтелектуальної власності, у фінансовому — бюджетне, податкове право тощо.

Галузь права — це сукупність норм права, що регулюють визначену *сферу однорідних суспільних відносин* (трудових, сімейних, управлінських тощо) специфічним методом правового регулювання. Галузі права можна класифікувати за різними підставами. Так, залежно від предмета і методу правового регулювання: конституційне; цивільне; кримінальне; адміністративне; трудове; господарське; сімейне; фінансове; цивільно-процесуальне; екологічне; житлове; господарсько-процесуальне та ін.

Створи (створить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Галузь права →

→ — Що це? → — Для чого? → — Як?

§ 4. Право

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Конституційне право — це система правових норм, які закріплюють основи державного ладу, організацію, функції і принципи діяльності державних органів, основні обов'язки і права громадян.

Цивільне право — це система правових норм, які регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що складаються між фізичними та/або юридичними особами як рівноправними суб'єктами.

Кримінальне право — це система правових норм, які спрямовані на боротьбу зі злочинами і встановлюють міру кримінальної відповідальності за їх скоєння.

Адміністративне право — система правових норм, що регулюють управлінські відносини в сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату.

Трудове право — це система норм права, які регулюють суспільні відносини у сфері здійснення трудової діяльності (порядок найму і звільнення з роботи, умови праці, час праці й відпочинку тощо).

Сімейне право — це система правових норм, які регулюють порядок та умови реєстрації, розірвання шлюбу, права і обов'язки подружжя, взаємини між дітьми та батьками, які виникають внаслідок укладення шлюбу і належності людини до сім'ї.

Фінансове право — це система правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері накопичення і використання фінансових ресурсів держави.

Цивільно-процесуальне право — це система правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані із розглядом у судах цивільних, трудових, сімейних та інших справ, здійсненням судових рішень.

Екологічне право — це система правових норм, які регулюють раціональне використання людиною природних ресурсів для задоволення своїх потреб та інтересів.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Оцініть учнівську спробу пояснити поняття з використанням міжпредметних зв'язків. Складіть свій варіант пояснення.

Марічка готувала повідомлення про роль права в житті людей. Вона придумала порівняти права з вітамінами, оскільки помітила деякі спільні ознаки — вони обов'язково потрібні всім-всім, мають певну форму (драже, яблуко), вітаміни певної групи регулюють певні функції організму, деякі вітаміни ми споживаємо з їжею автоматично, не замислюючись, деякі можна вживати лише за приписом лікаря, вони ефективно забезпечують функціонування людини.

Які ознаки права намагалася схарактеризувати Марічка?

Розділ I. Основи теорії держави і права

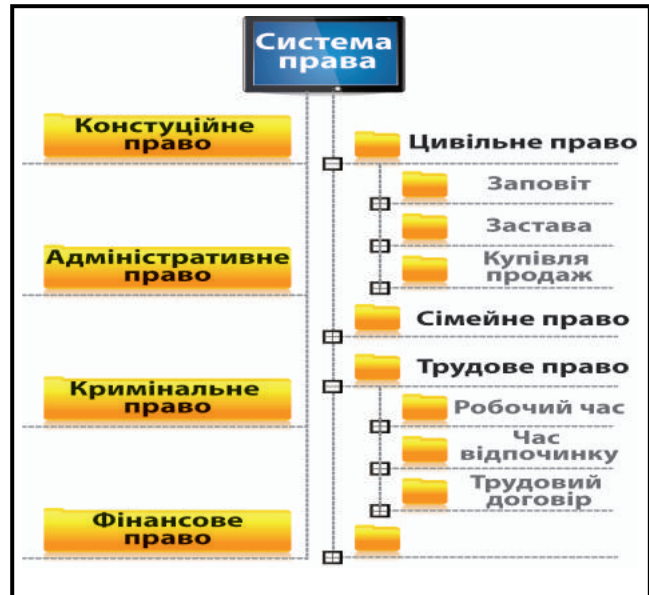

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Порівняйте систему права із системою файлів, папок і дисків на комп'ютері. Виконайте завдання:

1. Уявіть (гіпотетично), що інформація вилучилася з усіх файлів, папок та дисків і просто «десь» зависла в комп'ютері. Проведіть паралель із правом (інформацією) та системою впорядкування і зовнішнього вираження цієї інформації.
2. Поясніть, чому право мусить бути системою норм.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Не можна ототожнювати поняття «система права» і «правова система»

Система права	Правова система
<p>Система всіх правових норм, що є чинними в конкретній державі:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>Норми права</i> – <i>Інститути права</i> – <i>Підгалузі права</i> – <i>Галузі права</i> <p>Критерії поділу на галузі: Предмет правового регулювання — певні суспільні відносини, врегульовані правом (що регулює?) Метод правового регулювання — спосіб владного впливу держави на суспільні відносини (як регулює?)</p>	<p>Система всіх юридичних явищ, що існують у певній державі чи групі однотипних держав:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>Система права</i> – <i>Система законодавства</i> – <i>Стан законності</i> – <i>Правопорядок</i> – <i>Правова культура</i>

§ 4. Право

Галузі приватного права Система норм, що регулюють відносини між приватними та/або юридичними особами (наприклад, цивільне, сімейне право)	Галузі публічного права Система норм, що регулюють відносини між державними органами і між державою та особою (наприклад, конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне право)	Види правових систем: <ul style="list-style-type: none"> — романо-германська, або європейсько-континентальна — нормативно-актна система — англосаксонська, або англо-американська — судово-прецедентна система — ідеологічно-релігійна система (мусульманське право, соціалістична правова система) — традиційно-общинна система
--	---	--

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке соціальні норми?
  - Що таке норма права?
  - Що таке галузь права?
  - Що таке право?
  - Яке джерело права є основним в Україні?
2. Назвіть види соціальних норм. Використайте «Схему № 1» у «Додатку» для розповіді про соціальні норми.
3. Назвіть ознаки соціальних норм.
4. Визначте, які особливості мають правові норми порівняно з іншими соціальними нормами.
5. Розгляньте «Схему № 4» у «Додатку». Виконайте за її допомогою наступні (6,7,8) завдання.
6. Назвіть ознаки права. Чи можна визначити серед них ті, що є істотними, та вважати якісь ознаки несуттєвими?
7. Поясніть поняття «джерело права» та назвіть основні джерела права.
8. Наведіть приклади джерел права.
9. Із яких елементів складається система права?
10. «Я можу» і «я мушу». Яке із цих формулювань відображає суб'єктивне право особи, а яке обумовлене наявністю об'єктивного права? Обґрунтуйте свою думку.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Добери приклади ситуацій, які регулюються нормами різних галузей права і запиши їх у зошит.
2. Сформулюй ключові фрази (словосполучення, тези) для повідомлення на тему «Яку роль відіграє право в житті суспільства?» Розташуй (запиши) їх у послідовності від загального до конкретного.

Розділ I. Основи теорії держави і права

§ 5. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ В ЖИТТІ ЛЮДЕЙ

Практичне заняття № 1

- Згадайте...** — що таке соціальні норми;
— які є види соціальних норм.
- Як ви розумієте...** — вислів філософа Сенеки «Сором часом забороняє робити те, чого не забороняють закони»?
- Чи знаєте ви, що...**
— у соціології є поняття «**соціальні санкції**» — система **покарань** за відхилення від норм і **заохочень** до їхнього виконання?
— соціальні санкції бувають позитивні й негативні, формальні та неформальні?

«Чим допоміг би нам розум, коли б ми не могли висловити
нашої думки?»

Феофан Прокопович, богослов і філософ

Сказано — зроблено!

Практичне завдання 1

Прочитайте вислови відомих українців і визначте, чи містять вони соціальні норми. Якщо містять, то вкажіть їх видову належність.

1. «Якщо ви од вітця вашого і од матері вашої відступились, то і від вас усі відступляться і на вічне забуття у непам'ять вас увергнуть». (М. Смотрицький)
2. «Хто вступає в святий подружній стан, той виконує Божі настанови, виправдовує себе перед природою, віддаючи їй те, що з неї взяв...» (К. Сакович)
3. «Не осуджуй брата навіть подумки, пам'ятай про власні гріхи, тоді й тебе Бог не осудить». (Л. Жидята)
4. «Бути у світі й нічим не позначити свого існування — це здається мені жадливим». (М. Гоголь)
5. «Чиста совість є правдивою та єдиною радістю». (Ф. Прокопович)
6. «Найбільшою шкодою з усіх є лінощі учнів, котрі вагаються взяти на себе труд, рівний справі, якої вони прагнуть». (Ф. Прокопович)
7. «Три речі є до вподоби Богу і людям: згода братів, милосердя до ближніх і згода між чоловіком та дружиною». (П. Могила)
8. «Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу, — це джерела мудрості». (Нестор Літописець)
9. «Над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала». (П. Куліш)

§ 5. Соціальні норми в житті людей. Практичне заняття № 1

10. «Хіба може говорити про біле той, кому невідомо, що таке чорне?» (Г. Сковорода)
11. «Дівиця ж бо губить красу свою блудством, а муж мужність свою — злодійством». (Д. Заточник)
12. «Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люди як слід, тоді з вас буде громада шанована і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить». (П. Куліш)

Сказано — зроблено!

Практичне завдання 2

Прочитайте приклади різних релігійних норм. Визначте спільні положення. Як ви вважаєте, чи відображені ці правила в законах?

ЄВАНГЕЛІЄ ВІД МАТВІЯ

19. Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються й викрадають.

20. Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть.

21. Бо де скарб твій, там буде й серце твоє! (Від Матвія 6:19—21)

12. Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки. (Від Матвія 7:12)

4. А Він відповів і сказав: Чи ви не читали, що Той, Хто створив споконвіку людей, створив їх чоловіком і жінкою?

5. І сказав: Покине тому чоловік батька й матір, і пристане до дружини своєї, і стануть обоє вони одним тілом,

6. тому то немає вже двох, але одне тіло. Тож, що Бог спарував, людина нехай не розлучує! (Від Матвія 19:4—6)

16. І підійшов ось один, і до Нього сказав: Учителю Добрий, що маю зробити я доброго, щоб мати життя вічне?

17. Він же йому відказав: Чого звеш Мене Добрим? Ніхто не є Добрий, крім Бога Самого. Коли ж хочеш ввійти до життя, то виконай заповіді.

18. Той питає Його: Які саме? А Ісус відказав: Не вбивай, не чини перелюбу, не кради, не свідкуй неправдиво.

19. Шануй батька та матір, і: Люби свого ближнього, як самого себе. (Від Матвія 19:16—19)

Український переклад Івана Огієнка

<https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/40/06/#19-21>

КОРАН. СУРА ТРИДЦЯТЬ П'ЯТА — «СОТВОРИТЕЛЬ»

10. Хто запрагне величі, хай знає: вся велич у Бога. Він чує кожне добре слово і знає кожне блага діло. І добрословів та благодійників возвеличить, а тим зловмисникам, що замишляють лихе, буде люта кара, і хитрість їхня піде нанівець.

11. Бог сотворив вас із порохи і з краплі, потім спарував вас. І те, що носить у лоні

Розділ I. Основи теорії держави і права

жінка, а потім народжує, то тільки з Його відома. І тільки по записаному заздалегідь присуду продовжується життя довголітньому чи зменшується воно. Воістину, це Богові легко зробити!

Український переклад — Полотнюка Яреми

http://www.e-reading.club/bookreader.php/1001322/User___-Microsoft_Word_-KORAN.html

Сказано — зроблено!

Практичне завдання 3

Норми права — один із видів соціальних норм.

1. Ознайомтеся зі статтями Конституції України, у яких виражені правові норми, що тематично пов'язані з попередніми та наступними завданнями.
2. Порівняйте стиль викладу і основні положення закону з релігійними та звичаєвими нормами.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (28.06.1996, редакція від 30.09.2016, витяг)

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

§ 5. Соціальні норми в житті людей. Практичне заняття № 1

Сказано — зроблено!

Практичне завдання 5

Прочитайте тексти, в яких описано звичаї українського народу, що мали правовий характер.

Виконайте завдання у парах, групах чи колективно:

1. Визначте суттєві положення в кожному тексті.
2. Висловіть свою думку щодо того, з якою метою встановлювалися такі звичаї, чи збереглися вони до наших днів.
3. Згадайте приклади з художньої літератури, де згадується народне звичаєве право.

Текст 1.

«Жіноче право» — умовна сукупність звичаїв, норм та уявлень, що регулювали і забезпечували певні громадські й господарські права жінок. Хоча загалом жінка була залежною від чоловіка, все ж навіть в умовах патріархальної сім'ї вона зберігала певну самостійність і мала визнані народом права.

За звичаєвим правом, жінка мала особисте майно, що складалося з приданого, включаючи земельний наділ (*материзну*, яка не входила в загальносімейне майно і успадковувалася по жіночій лінії) та набуте від продажу продуктів «бабського» господарства (дрібної худоби, птиці, яєць, молочних продуктів, борошна, овочів і фруктів, льону, полотна тощо). Дружина глави сім'ї не тільки виконувала якісь роботи, але й *давала привід*, тобто розподіляла їх серед інших жінок двору, повчала їх. Після смерті чоловіка, навіть при дорослих синах, вона часто ставала на чолі не тільки малої, а й великої сім'ї та повністю відповідала за економічну спроможність господарства і сплату податків.

Джерело: <http://history.iv-fr.net/article.php?id=709>

Текст 2.

Одним із наслідків нерівних шлюбів із розрахунку було *приймацтво* — проживання зятя у сім'ї дружини. Хоча це й суперечило звичаєвому праву (залишатися після одруження з батьками міг лише син), утім соціально-економічні умови в Україні склалися так, що приймацтво стало поширеним явищем.

Приймацтво мало такі види: з *примусу*, за бажанням, за запрошенням. Коли бідний зять ішов до багатого тестя, він ставав робочою силою в його господарстві, не маючи ніяких прав. Лише відробивши десять років, приймак міг розраховувати на певну частину майна. Запрошували у приймаки зазвичай тоді, коли у батьків нареченої не було синів або вони були ще малими, або коли в сім'ї не було годувальника. Зять у таких випадках вважався главою родини і, отже, власником усього майна. За певних умов наречений ставав

Розділ I. Основи теорії держави і права

рівноправним членом сім'ї і тоді, коли він сам бажав іти у прийми. Тоді приймака вважали ніби всиновленим — із відповідними майновими правами. Умови приймацтва закріплювалися у шлюбній угоді.

Джерело: <http://etnography.national.org.ua/book2/lecture17.html>

Текст 3.

Толока в Україні відбувалася у святкові й вихідні дні, на добровільних засадах і без плати за виконану роботу. Найчастіше учасниками колективної взаємодопомоги були сусіди й родичі. Толоку скликали для виконання польових робіт (оранка, сівба, збирання врожаю, заготівля сіна) або домашніх робіт (прядіння льону, конопель, вовни, заготівля продуктів, спорудження житла чи господарських будівель). У народі казали: «Без толоки, як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш».

Для оранки важких ґрунтів потрібно було запрягати в плуг кілька пар волів чи коней. Незаможні селяни, не маючи достатньо тягла й інвентарю, об'єднувалися для обробітку полів. Ця усталена форма кооперації називалася *супрягою*. Поширеною була форма взаємодопомоги «*на відробіток*»; її застосовували переважно жінки, виконуючи по черзі польові роботи. До колективної допомоги вдавалися у випадку стихій, лиха, пожежі, повені, смерті господаря. Толокою виконували й громадські роботи: будівництво і ремонт церков, шкіл, лікарень, доріг, мостів тощо. Громада вважала таку допомогу почесною справою.

Джерело: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31964

Текст 4.

Публічному осуду й осміянню піддавали злодіїв: із украденою річчю в руках їх водили селом і соромили перед кожною хатою. Нещадно били спійманих на гарячому паліїв і викрадачів коней, хоча такий громадський самосуд був офіційно заборонений. Злидні, безрадісна праця і низький культурний рівень населення сприяли збереженню багатьох звичаїв і традицій. Наприклад, варварський звичай жорстоких розправ над дівчатами, які втратили невинність до шлюбу. Їм відрізали косу, обмащували хату, ворота дьогтем чи гноєм. Жертвами натовпу могли стати жінки, яких звинувачували у відьомстві. У 17–18 ст., особливо в період епідемій, засух, голоду тощо, містично налаштовані члени громади нерідко публічно спалювали таких жінок або піддавали їх варварському випробуванню водою (досить правдиво таку розправу описано в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»).

Джерело: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31964

§ 5. Соціальні норми в житті людей. Практичне заняття № 1

Текст 5.

Громадська думка не знімала **відповідальності з парубка**, який «звів» дівчину. На Гуцульщині його не лише публічно били палицями, але й сама парубоча громада висловлювала йому свій осуд. У народі вважали, що зневага дівчини — великий гріх, а «цей чоловік, що зведе дівку, він не має на ціле жите шестя у себе. Він ніколи не доробит си, через то, шо збанований». Ймовірно, звичай громадського покарання хлопця, що звів дівчину, колись був поширений не лише на Гуцульщині, але й на інших українських етнічних територіях.

З другого боку, чоловіка (парубка), винного у перелюбі чи згвалтуванні, на підставі маґдебурзького права та Литовського статуту суди засуджували «на горло», проте, як правило, пом'якшували кару, змушуючи винного до матеріальної компенсації дівчині, що постраждала. Це підтверджується значною кількістю документальних свідчень кінця XVII—XVIII ст. Цікаво, що іноді батьки хлопця-винуватця змушували його одружитися, виходячи з власних міркувань та інтересів, особливо коли дівчина була із заможної родини.

Джерело: <http://www.ji.lviv.ua/n24texts/kis-oksana.htm>

Текст 6.

Народне звичаєве право регулювало суспільну мораль, оскільки характерною рисою звичаю була його публічність. Публічність впливала з усності права, коли будь-яку юридичну акцію повинна була санкціонувати громада. Особливо жорстокими були **громадські санкції щодо «покриток»**, про що існує велика кількість свідчень.

«Покритка» («скритка», «накритка») — так у народі називали жінку, яка втратила дівочість поза шлюбом і якій, як заміжній жінці, покривали голову хусткою. Покритка перебувала під пильною увагою своїх односельців, а це унеможливлювало здійснення більшого злочину (приховування факту народження дитини, вбивство дитини).

Подальше її (покритки) життя було сповнене принижень і затавроване людським осудом. Батьків дівчини висміювали, «що не могли вільно пройти селом». Це часом змушувало їх відмовлятися від власної дочки. На Чернігівщині був звичай, за яким батько покритки віддавав на ярмарковій площі весільний посаг дочки чесним дівчатам.

У Литовському статуті зі співвідношенням до звичаєвого права є артикул, де йдеться про умови, за яких батько може відректися від синів чи дочок. Так, батько може відректися від доньки, якщо вона веде розпусне життя.

Джерело: Малютіна І. Громадські санкції і покарання покритки // Матеріали до української етнології. — Вип. 6 (9). — К., 2006. С.123— 128), Український гуманітарний огляд. — 2008. — Вип.13. — С.155— 159.

Розділ I. Основи теорії держави і права

Текст 7.

Незважаючи на багатовікову належність українських земель до різних державних утворень, народне звичаєве право повсюди відзначалося певною однотипністю. Одним із центральних його розділів були норми та уявлення, що визначали і регулювали **відносини власності**, передусім земельної: «*За ґрунтом і право іде*». На відміну від офіційного законодавства основним джерелом власності та матеріального достатку звичаєве право визнавало працю. За уявленнями селян, земля, в яку вкладена праця, у будь-якій формі, не може бути відчуженою без відповідної винагороди. Найбільшого втілення такий погляд набув у звичаї займанщини. При цьому селяни чітко відрізняли продукти своєї діяльності від тих, що родила сама земля; привласнення останніх не вважалося злочином.

Джерело: <http://history.iv-fr.net/article.php?id=709>

Текст 8.

Присяга — давня форма випробувань у системі традиційних доказів законності і справедливості якоїсь дії. Вважалася достатньою підставою для виправдання (*вивестися присягою*). Велике значення присяга мала у справах, де були відсутні свідки. За звичаєвим правом, відмова від неї означала програш справи.

Особливу силу присязі надавали обряди із землею: на знак чесності землю їли, земельні конфлікти розглядали з виходом на спірні землі і присягали на межі. Присягу супроводжували символічними діями — цілували хрест, ікону, божилися своїм життям і здоров'ям. На Запорозькій Січі козаки присягали перед судьями хлібом і сіллю.

Джерело: <http://history.iv-fr.net/article.php?id=709>

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

Знайди в інтернеті чи в довідковій літературі інформацію про принцип «таліону» і правило «табу». Підготуй повідомлення, у якому сформулюй їх визначення, назви істотні ознаки та вислови свою позицію щодо цих звичаїв.

<http://faqukrs.xyz/osvita/istorija/>

<https://uk.wikipedia.org/wiki/>

<http://www.eduwiki.uran.net.ua/>

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

§ 6. ПРАВОВІДНОСИНИ

Згадайте.... — у яких відносинах ви перебуваєте в школі, на тренуванні, в сім'ї. Чому виникли ці правовідносини?

— які слова ви використовуєте, щоб позначити себе як учасника цих правовідносин?

Як ви розумієте...

— значення слів «об'єкт» і «суб'єкт»?

Чи знаєте ви, що...

— народження людини, смерть, шлюб, землетрус — юридичні факти?

«Із факту народжується право».
Юридичний афоризм

6.1. Що таке правовідносини?

Між людьми, коли вони живуть і взаємодіють у суспільстві, формуються певні взаємозв'язки та відносини, які регулюються різними соціальними нормами. Та найефективнішим регулятором відносин у людському суспільстві є право. Ті відносини, що врегульовані правовими нормами, і називають правовідносинами.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Правовідносини → → **що?** — суспільні відносини
→ **які?** — врегульовані правовими нормами
— забезпечуються державою
— виражені у взаємних правах та обов'язках суб'єктів права

Правові відносини характеризуються суворою визначеністю взаємної поведінки їх учасників. Спочатку виникають відносини між окремими суб'єктами, а потім держава їх регламентує, врегульовує, визначаючи типову модель таких відносин у нормативно-правовому акті чи іншому джерелі; або держава спершу ухвалює закон чи інший акт, на підставі якого пізніше формуються правовідносини. Тобто, поки немає правової норми, яка б регулювала певні відносини, це не правовідносини, а просто стосунки, взаємини.

Правовідносини поділяють на **види** за різними критеріями:

- 1) за галузевою ознакою: конституційні, цивільні, трудові, сімейні, фінансові, адміністративні тощо;

§ 6. Правовідносини

- 2) залежно від розподілу обов'язків і прав між сторонами: односторонні (в яких одна сторона має право, а інша обов'язок), двосторонні (сторони мають взаємні права і обов'язки);
- 3) за кількісним складом суб'єктів: прості (лише між двома суб'єктами), складні (між трьома і більше суб'єктами);
- 4) залежно від функціонального призначення: регулятивні, охоронні;
- 5) за характером поведінки зобов'язального суб'єкта: активні (сторона має вчинити обумовлені дії), пасивні (сторона має утриматися від учинення певних дій);
- 6) за строком дії: короткострокові (купівля-продаж, проїзд у громадському транспорті) та довготривалі (перебування у шлюбі, членство у громадському об'єднанні).

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте ілюстрацію.

Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання:

1. Визначте, які види правовідносин символічно зображено на ній.
2. Які ще види правовідносин ви можете назвати?
3. Наведіть приклади відносин, які не регулюються нормами права.
4. За яких умов окремі відносини із правої «хмаринки» можуть стати правовідносинами?

6.2. Які ознаки мають правовідносини?

Основними ознаками правових відносин є те, що вони:

- є видом суспільних відносин;
- виникають на основі норм права;
- мають як мінімум дві сторони, які пов'язані взаємними юридичними правами й обов'язками, що виникають за настання юридичних фактів;
- носять вольовий характер (значна частина правовідносин виникає, змінюється і припиняється за волею їх суб'єктів);
- здійснюються свідомо і цілеспрямовано;
- їм притаманна індивідуалізація (якщо закон встановлює правила для всіх, то правовідносинами є реальна ситуація між конкретними учасниками, які взаємопов'язані через права й обов'язки);
- здійснення суб'єктивних прав чи дотримання юридичних обов'язків у правовідносинах контролює і забезпечує держава, оскільки вони є результатом вираженої в праві державної волі.

Зверни увагу!

Правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права.

Правовідносини виникають між двома і більше суб'єктами, як правило, з їх волі, тоді між ними утворюється правовий зв'язок, який проявляється у формі взаємних прав та обов'язків. Право такі відносини регулює, а держава — охороняє.

6.3. Яким є склад правовідносин?

Структура правовідносин (тобто те, з чого складаються правовідносини) включає такі елементи: *суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин*.

Склад правовідносин (структура)		
1. Учасник правовідносин Фізична особа Юридична особа Соціальна спільнота	3. Зміст правовідносин Що можуть учасники Що повинні учасники Що роблять учасники	1. Учасник правовідносин Фізична особа Юридична особа Соціальна спільнота
2. Об'єкт правовідносин — те, що стає метою і причиною правовідносин: матеріальні або нематеріальні блага, а також дії суб'єктів чи результати їх діяльності		

§ 6. Правовідносини

1. Суб'єкти правовідносин — учасники цих відносин, суб'єкти суспільного життя, носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Ними можуть бути:

фізичні особи — громадяни держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох держав), апатриди (особи без громадянства);

юридичні особи — комерційні об'єднання (господарські товариства, виробничі кооперативи, банки, кредитні спілки тощо) та некомерційні об'єднання (громадські організації, політичні партії, органи державної влади);

соціальні спільноти — об'єднання фізичних осіб (держави, народ, національні меншини, територіальні спільноти, трудові колективи), які не мають статусу юридичної особи.

Щоб бути суб'єктом правовідносин, потрібно володіти певними юридичними властивостями, а саме: **правоздатністю** (здатністю мати права і обов'язки), **дієздатністю** (здатністю здійснювати права і виконувати обов'язки) та **деліктоздатністю** (здатністю нести відповідальність за свої діяння). Якщо правоздатність людина має від народження і до смерті, то обсяг дієздатності та деліктоздатність залежать від її віку й стану здоров'я. Зазвичай повної дієздатності особа набуває з 18 років, а деліктоздатною стає з 16 років, хоча тут має значення, яке саме право вона хоче реалізувати чи яке правопорушення вчинила. Ніхто не має права без законних підстав обмежити особу в дієздатності. Обмежити дієздатність або визнати особу недієздатною може лише суд у випадках, визначених законом.

Юридичні особи набувають усіх трьох властивостей і стають суб'єктами права одночасно — з моменту державної реєстрації та внесення запису в Єдиний державний реєстр, а втрачають — з дня внесення запису до цього реєстру про ліквідацію чи реорганізацію.

2. Об'єкти правовідносин — це те, з приводу чого склалися правовідносини, зокрема: матеріальні або нематеріальні блага, а також дії суб'єктів чи результати їх діяльності (річ, ділова репутація, безпека, здоров'я і т. д.). На врегулювання чи охорону цих благ спрямовані взаємні суб'єктивні права й юридичні обов'язки.

3. Зміст правовідносин — це права й обов'язки суб'єктів правовідносин. Зміст може бути юридичним (де-юре) і фактичним (де-факто).

Юридичний зміст — це суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин, які закріплені в законодавстві, тобто можливість певних дій уповноважених суб'єктів і необхідність відповідних дій зобов'язаних суб'єктів.

Фактичний зміст — це сама поведінка суб'єктів, їх діяльність, у якій реалізуються суб'єктивні права і обов'язки сторін.

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте схему «Склад правовідносин». Виконайте завдання:

Склад правовідносин:

1. Поміркуйте, чи логічно у цій схемі розташовані стрілки, що позначають наявність у кожного суб'єкта і прав, і обов'язків у конкретних правовідносинах.

2. Визначте, хто є суб'єктами, що є об'єктом і у чому полягає зміст правовідносин у такій ситуації:

Громадянин Сивенький уклав угоду із головою правління садівничого товариства «Сокіл» громадянином Лісовим про те, що Сивенький упродовж двох днів скосить усю траву на узбіччях доріг у межах садівничого товариства. За це він має отримати 300 гривень.

§ 6. Правовідносини

Суб'єктивне право — це міра <i>можливої</i> поведінки учасника правовідносин, передбачена юридичною нормою.		
право- можність на власні дії	правоможність на чужі дії (право вимагати виконання зобов'язань)	правоможність на можливість приведення в дію примусу державного апарату проти особи, яка не виконала своїх зобов'язань
Суб'єктивний обов'язок — це міра <i>необхідної</i> поведінки учасника правовідносин, передбачена юридичною нормою.		
<i>активний</i> обов'язок (вчинити якусь дію)		<i>пасивний</i> обов'язок (утриматися від учинення якоїсь дії)

Правоможність — захищена законом можливість громадян чи юридичних осіб діяти певним чином (а також вимагати від іншої особи вчинити ті чи інші дії або утриматися від них) під час здійснення належних їм прав, зокрема користуватися матеріальними і духовними благами. Це — право на «власні», юридично значущі дії. Якщо зобов'язана особа не виконує свої обов'язки добровільно, правоможна особа для здійснення своїх прав може скористатися примусовою силою держави. (<https://uk.wikipedia.org/wiki>)

6.4. Чому виникають, змінюються і припиняються правовідносини?

Виникають правовідносини за наявності двох умов:

- 1) наявність правової норми, що регулювала б цей вид відносин;
- 2) наявність обставини, що встановлює, змінює чи припиняє правові відносини, — юридичного факту.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Юридичні факти → → **що?** — конкретні життєві обставини
→ **які?** — передбачені правовими нормами
→ **для чого?** — з їх настанням виникають, змінюються і припиняються правовідносини

За вольовою ознакою юридичні факти поділяють на події та дії.

Подія — обставина (ситуація, явище), що виникає і відбувається незалежно від волі суб'єктів правовідносин (стихийне лихо, закінчення термінів, епідемія, природна смерть тощо) і зумовлює настання юридичних наслідків – виникнення, зміну і припинення правовідносин.

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Дія — це активна поведінка суб'єкта з його волі, що зумовлює настання юридичних наслідків – виникнення, зміну і припинення правовідносин.

Своєю чергою, дії бувають **правомірні** (юридичні акти, наприклад, укладення договору, заява про прийняття на роботу, а також юридичні вчинки, наприклад, народження дитини, знайдення скарбу і т. д.) та **неправомірні** (правопорушення або правові аномалії).

Бездіяльність — стан абсолютної пасивності, відсутність дії. Вона теж може зумовити певні правовідносини (наприклад, ненадання лікарем медичної допомоги хворому).

До юридичних фактів ще належать **стани**, за наявності яких можуть виникати певні правові відносини, певні юридичні наслідки. Станом юридичного характеру можуть бути сп'яніння, вагітність, громадянство тощо.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Заповніть за наведеним зразком таблицю, визначаючи видову належність окремих правовідносин:

Видова належність правовідносин:

Правовідносини	Видова належність
Купівля побутових товарів у магазині	Це правовідносини цивільні, двосторонні, прості, регулятивні, активні, короткострокові
Сплата штрафу за порушення правил дорожнього руху	
Праця за трудовим договором	
Отримання кредиту в банку	
Право власності на певну річ	
Відбування покарання за скоєний злочин	

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Укажіть, у яких випадках для учасників правовідносин потрібно мати дієздатність, а у яких достатньо мати правоздатність:

— бути винаймачем житлового приміщення;	— отримати спадок;
— купувати продукти;	— подарувати будинок;
— брати позику в банку;	— обміняти книжку в бібліотеці;
— бути автором статті до газети;	— бути усиновленим;
— замовити туристичну путівку;	— придбати автомобіль;
— вирощувати квіти;	— користуватися послугами перукарні.

§ 6. Правовідносини

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Доведіть, що наведений приклад є ілюстрацією правовідносин, назвіть підстави їх виникнення та вид правовідносин, визначте елементи структури цих правовідносин:

Пасажи́р швидкого потяга «Київ—Харків» Петро Іванович в один із понеділків січня не встиг прибути вчасно на ділову зустріч, що мала відбутись у харківському бізнес-центрі, оскільки потяг раптово зупинився на півдорозі через технічну неспроможність обладнання працювати в умовах дуже низьких температур. До того ж зупинка сталася в місцевості, де не було мобільного покриття.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

- Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке правовідносини?
  - Що таке юридичний факт?
  - Які елементи включає склад правовідносин?
  - Хто може бути учасником правовідносин?
  - Чим відрізняється фізична особа від юридичної особи?
- Назвіть ознаки правовідносин.
- Поясніть значення поняття «склад правовідносин».
- Схарактеризуйте підстави виникнення, припинення та зміни правовідносин.
- Наведіть кілька прикладів правовідносин, які вам відомі з життя. До якого виду вони належать? Які юридичні факти стали основою для них і що було об'єктом у цих правовідносинах?
- Запишіть нові терміни та поняття, про які дізналися на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуйте її по вертикалі, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їх складники чи додаткові поняття, які їх доповнюють.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

- Сформулюй ключові фрази (словосполучення, тези) для повідомлення на тему «Яку роль відіграють правовідносини в житті держави і суспільства?» Розташуй (запиши) їх у послідовності від загального до конкретного.
- Добери приклади юридичних фактів і заповни таблицю:

Юридичні факти				
Дія		Подія	Бездіяльність	Стан
правомірна	неправомірна			
акт	вчинок			

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

§7. ПРАВОПОРУШЕННЯ

Згадайте.... — як у добу Середньовіччя визначали, винна особа чи не винна у скоєнні злочину;
— що таке деліктоздатність.

Як ви розумієте... — значення слів «вина», «звинувачення»?
Чи знаєте ви, що... — відсутність дії теж може вважатися правопорушенням?

«Та держава, в якій громадяни підпорядковуються законам, є щасливою у мирний час й непохитною під час війни».
Сократ, давньогрецький філософ

7.1. Що таке правопорушення?

Поведінку особи, що не суперечить юридичним нормам або основним принципам права певної держави, називають **правомірною**. Здійснюючи свій вибір між різними варіантами вчинків, суб'єкт вступає в сферу дії права. Правомірний варіант поведінки всіляко заохочується і стимулюється з боку держави.

Однак інколи люди чинять усупереч приписам правових норм, порушують правила, закріплені у законодавстві. Тоді ці діяння охоплюються поняттям правопорушення.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Правопорушення → → що? — діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта
→ яке? — протиправне (суперечить закону)
— суспільно небезпечне або шкідливе (завдає збитків)
— винне (умисне або необережне)

Щоб визнати ту чи ту дію правопорушенням, необхідно встановити, чи має вона його ознаки. **Ознаками правопорушення** є:

1. **Протиправність**, тобто діяння безпосередньо порушує норму права. Діяння, не врегульовані законодавством, не вважають правопорушеннями — це відповідає принципу правової держави: «дозволено все, що прямо не заборонено законодавством».
2. **Суспільна небезпека або шкідливість** — спричинення негативних наслідків чи загроза спричинення таких наслідків (шкода може бути моральною, матеріальною чи фізичною).
3. **Караність** — визначена законодавством можливість притягнення особи до юридичної відповідальності.

§ 7. Правопорушення

4. Правопорушення завжди проявляється в поведінці особи — **дії** (певній активній поведінці, вчинку) **чи бездіяльності** (нездійсненні тієї поведінки, до якої закон нас зобов'язує). Думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості не регламентовані, не є правопорушеннями і не можуть бути підставами для юридичної відповідальності.
5. Правопорушення вчиняється за наявності **вини** правопорушника, тобто умисного чи необережного ставлення особи до вчиненого діяння і його наслідків. Про винність говорять тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила всупереч праву.
6. Правопорушення — це діяння **деліктоздатної особи**, тобто здатної нести юридичну відповідальність (для цього потрібно, щоб суб'єкт правопорушення досягнув певного віку, визначеного законом, розумів свої дії та міг ними керувати).
7. **Причинний зв'язок** між діянням і спричиненням шкідливих наслідків.

Зверни увагу!

Правопорушення — це суспільно небезпечне, протиправне, винне, каране діяння деліктоздатного суб'єкта, за яке закон передбачає юридичну відповідальність.

Чому люди порушують законодавчі заборони? Існують об'єктивні і суб'єктивні причини, що можуть спонукати суб'єкта скоїти правопорушення.

Об'єктивні причини правопорушень	Суб'єктивні причини правопорушень
<i>не залежать від суб'єкта</i>	<i>залежать від самого суб'єкта</i>
<i>Приклади:</i> економічні та політичні кризи, недостатній рівень оплати праці, прорахунки в організації й здійсненні охорони правопорядку, недоліки і прогалини у законодавстві тощо.	<i>Приклади:</i> низький рівень правосвідомості та правової культури, соціально-психологічні особливості людей, їхні психічні, фізичні недоліки, алкоголізм, наркоманія тощо.

7.2. Які є види правопорушень?

Залежно від ступеня суспільної небезпеки правопорушення (тобто його серйозності та шкідливості його негативних наслідків) всі правопорушення поділяють на проступки і злочини.

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Злочин → → **що?** — діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта
→ **яке?** — 1) передбачене кримінальним законодавством
— 2) суспільно-небезпечне
— 3) винне
— 4) посягає на суспільні цінності: державну безпеку, власність, життя і здоров'я, права і свободи, правопорядок тощо

Проступок — теж протиправне винне діяння, яке має зовнішню схожість зі злочином, але менший ступінь суспільної небезпеки.

Для прикладу, порівняйте рівень шкідливості та небезпечності: **злочини**: убивство, державна зрада, крадіжка, зґвалтування, катування, тілесне ушкодження, викрадення людини, шахрайство; та **проступки**: проїзд без квитка у громадському транспорті, дрібне хуліганство (нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпання до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій), порушення вимог пожежної безпеки в лісах, куріння тютюнових виробів у заборонених місцях, торгівля з рук у невстановлених місцях, вияв неповаги до суду, зумисне зіпсуття паспорта чи втрата його з необережності, поява на роботі в нетверезому стані тощо.

Проступки можуть порушувати вимоги, встановлені у різних галузях права, тому виокремлюють різні види проступків:

- **адміністративні**, що посягають на державний чи суспільний порядок, на власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління (наприклад, самовільне зайняття земельної ділянки, неправомірні угоди між підприємцями, поширювання неправдивих чуток, азартні ігри, ворожіння в громадських місцях, незаконне вилучення паспортів і прийняття їх у заставу тощо);
- **цивільні**, що здійснюються в сфері майнових і особистих немайнових відносин (наприклад, завдання майнової або моральної шкоди, порушення авторського права, невиконання чи несвоєчасне виконання умов договору);
- **дисциплінарні**, що завдають шкоди виробничій, службовій, військовій чи навчальній дисципліні (запізнення працівника на роботу або прогул, невиконання законного наказу чи розпорядження, відмова чи ухилення без поважної причини від медичного огляду працівників окремих професій) та інші.

Не є правопорушеннями діяння, хоча зовні їм схожі з правопорушеннями, але які не є такими, зважаючи на свою суспільну небезпечність. До таких

§ 7. Правопорушення

діянь чинне законодавство відносить, наприклад, необхідну оборону, крайню необхідність, професійний ризик та інші.

7.3. Яким є склад правопорушення?

Будь-яке правопорушення має свою структуру, яку називають **складом правопорушення**.

До складу правопорушення, який обов'язково закріплений у чинному законодавстві, на відміну від складу правовідносин, входять чотири елементи: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона правопорушення. Якщо бракує хоча б одного елемента правопорушення, то притягнути особу до відповідальності неможливо.

Склад правопорушення	
<i>Об'єкт правопорушення</i>	Соціальні цінності чи конкретні блага, на пошкодження, позбавлення чи знищення яких спрямоване діяння. Це може бути: життя, здоров'я людини, державна безпека, право власності та інші права, порядок управління, гідність особи тощо
<i>Об'єктивна сторона</i>	Охоплює інформацію про саме протиправне діяння (як його було вчинено), його шкідливий або небезпечний результат , а також причинний зв'язок між протиправним діянням і шкідливими чи соціально небезпечними наслідками (доведення, що саме це діяння спричинило ці наслідки). Таке діяння може бути виражене як в активних діях, так і вчинене в результаті бездіяльності, коли суб'єкт не виконує зобов'язувальних норм права. До об'єктивної сторони належать також час, обставини, місце здійснення діяння
<i>Суб'єктивна сторона</i>	Виражається в психічному ставленні особи до скоєного, куди входять вина (умисел чи необережність), мотив (усвідомлена спонука особи, яка викликала у неї намір вчинити злочин), мета правопорушення (бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків)

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Суб'єкт правопорушення

Повністю **деліктоздатна осудна фізична особа**. **Деліктоздатність** тісно пов'язана з віком особи. Так, кримінальна відповідальність настає, за загальним правилом, із 16 років, а за особливо тяжкі злочини — із 14 років, за адміністративні правопорушення — із 16 років, за дисциплінарні — із 16 років (або раніше, якщо особа працює).

Осудність особи — здатність особи розуміти суспільне значення своїх дій, передбачати їх наслідки та керувати ними. Неосудна особа не може розуміти значення своїх дій чи керувати ними через тимчасовий розлад душевної діяльності, хронічну хворобу, слабоумство чи інший хворобливий стан. До неосудної особи можуть за рішенням суду застосовувати примусові заходи медичного характеру.

Суб'єктом правопорушення відповідно до чинного законодавства може бути і **юридична особа**

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте схему «Склад правопорушення».
Виконайте завдання у парах або групах:

1. Поміркуйте, який логічний зв'язок між елементами складу правопорушення відображений у напрямку стрілок.
2. Чому, на вашу думку, за відсутності хоча б одного з елементів складу правопорушення діяння не буде вважатися правопорушенням?

Склад правопорушення

§ 7. Правопорушення

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Оцінюючи ступінь суспільної небезпеки (шкідливості) діяння, визначте вид правопорушення та доповніть таблицю:

Шпигунство	злочин
Полювання (без належного на те дозволу) у заборонених місцях	адміністративний проступок
Перебування працівника не на своєму робочому місці, а в приміщенні іншого цеху, відділу без поважної причини	
Неповернення кредиту	
Порушення суддею норм професійної етики	
Керування транспортним засобом, що не пройшов своєчасно обов'язковий технічний контроль	
Терористичний акт	
Контрабанда (переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей, отруйних, сильнодійних, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів тощо)	
Порушення вимог пожежної безпеки	
Порушення вимог пожежної безпеки, яке призвело до знищення майна та заподіяння шкоди здоров'ю людей	

Схема для визначення протиправності діяння

Діяння (дія, бездіяльність)		
↓		↓
Має всі ознаки правопорушення?		Не має всіх ознак правопорушення?
↓		↓
Може вважатися правопорушенням?		Не є правопорушенням
↓		↓
Наявні всі елементи складу правопорушення?	Відсутній хоча б один елемент складу правопорушення?	Юридична відповідальність не настає
↓	↓	
Настає юридична відповідальність	Юридична відповідальність не настає	

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте. Визначте, використовуючи запропоновану схему, чи є ці діяння правопорушеннями:

1. Особа, яку обвинувачують у вчиненні злочину, відмовляється давати покази і вимагає зустрічі з адвокатом.
2. Жінка, яка досягла шлюбного віку, не погоджується на пропозицію вийти заміж і вирішує й надалі ігнорувати подібні пропозиції.
3. Підприємець зливає каналізаційні та промислові відходи у річку.
4. Чоловік збиває бурульки за допомогою пневматичної гвинтівки.
5. Студентка копіює фотознімок краєвиду зі сторінки своєї подруги у соцмережі, додає до нього своє зображення і викладає на своїй сторінці в інтернетспільноті.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке правопорушення?
  - Які є види правопорушень?
  - Що може бути причинами скоєння правопорушень?
  - Чим відрізняється злочин від проступку?
  - Які елементи входять до складу правопорушення?
  - У чому виражається суб'єктивна сторона правопорушення?
2. Назвіть ознаки правопорушення.
3. Наведіть приклади видів правопорушення.
4. Схарактеризуйте поняття «склад правопорушення» за власним алгоритмом.
5. Сформулюйте ключові фрази (словосполучення, тези) для повідомлення на тему «Правопорушення та його ознаки». Розташуйте (запишіть) їх у послідовності від загального до конкретного.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Визнач, до якого виду правопорушень належать такі дії:
1) запізнення на роботу; 2) крадіжка чужого майна; 3) неповернення позики; 4) пошкодження чужого майна; 5) керування автомобілем у нетверезому стані; 6) недотримання правил техніки безпеки на робочому місці; 7) безквитковий проїзд у транспорті; 8) нанесення тілесних ушкоджень.
2. Доведи, що це правопорушення, вкажи його вид та опиши його склад:
Євген Подорожній пізно ввечері повертався з роботи додому у трамваї, та не придбав і не закомпостував квитка, бо не хотів розмінювати 50 гривень.

§ 8. Юридична відповідальність

§ 8. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Згадайте.... — яким є склад правопорушення.

— які є види правопорушень.

Як ви розумієте... — значення слів «відповідальна особа», «моральна відповідальність», «політична відповідальність», «особиста відповідальність»?

Чи знаєте ви, що... — поняття «притягнення до юридичної відповідальності» і «настання юридичної відповідальності» — не тотожні?

«Ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними».

Цицерон, філософ, політик

8.1. Що таке юридична відповідальність?

За вчинення правопорушення до деліктоздатної особи (суб'єкта) держава може застосувати передбачені законодавством заходи впливу. У цьому полягає суть юридичної відповідальності, під якою розуміють ті наслідки, що настають для конкретної особи через те, що вона вчинила правопорушення.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Юридична відповідальність →

→ **що?** — обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей

→ **за що?** — за вчинення правопорушення

→ **як?** — на підставі закону

У разі застосування юридичної відповідальності виникають правоохоронні відносини як мінімум двох сторін: держави і правопорушника. Держава через свої компетентні органи виступає як уповноважена сторона, а правопорушник — як зобов'язана. При цьому обидві сторони діють у рамках закону, і реалізація юридичної відповідальності здійснюється на основі права, конкретних санкцій правових норм, які передбачають відповідальність саме за це правопорушення.

По суті, юридична відповідальність є, певною мірою, покарання. Воно передбачає для порушника юридичний обов'язок, якого не існувало до вчинення ним правопорушення.

8.2. Які ознаки має юридична відповідальність?

Юридична відповідальність характеризується певними **ознаками**:

- а) виникає тільки за наявності факту правопорушення;
- б) основною підставою юридичної відповідальності є склад правопорушення;
- в) передбачає примусове позбавлення правопорушника певних соціальних благ;
- г) притягнення до юридичної відповідальності здійснюється спеціально уповноваженими на це особами і тільки відповідно до процесуальних норм;
- г) визначена нормами права як один із видів державного примусу у формах каральних і правовідновлюючих заходів;
- д) суворо регламентована у нормах права.

Позбавлення правопорушника певних благ є об'єктивною ознакою відповідальності. Особливість позбавлень (а, отже, і відповідальності) полягає в тому, що вони настають як негативні, несприятливі наслідки за вчинене правопорушення. Особа не підлягала б цим позбавленням, якби поведилася правомірно.

Позбавлення для правопорушника можуть бути:

- *особистого характеру* (наприклад, позбавлення волі, виправні роботи — за скоєння злочину; обов'язок правопорушника публічно вибачитися за розповсюдження ганебних чи неправдивих відомостей про іншу особу — за вчинення цивільного проступку; догана — за дисциплінарний проступок; попередження — за адміністративний).
- *майнового характеру* (конфіскація, штраф — в адміністративному і кримінальному праві; стягнення неустойки, пені — в цивільному праві; матеріальна відповідальність — у трудовому праві та інше).

8.3. Підстави юридичної відповідальності

Юридична відповідальність настає як реакція держави на шкоду, яку спричинив правопорушник суспільству чи окремій особі. Жодне правопорушення не повинно залишитися непоміченим державою, а застосування заходів відповідальності за скоєне правопорушення має бути швидким й оперативним, інакше вона губить свою актуальність та може перестати відповідати як самому правопорушенню, так і тим соціальним умовам, у яких воно було скоєно.

§ 8. Юридична відповідальність

Однак для притягнення винної особи до юридичної відповідальності необхідна наявність певних підстав.

Підставою юридичної відповідальності є факт вчинення особою правопорушення. Діяння визнається правопорушенням за таких обставин:

- нормативно-правові акти передбачають таке правопорушення;
- у діях особи наявний склад правопорушення (якщо відсутній хоча б один елемент складу правопорушення, юридична відповідальність не настає, виключається);
- суб'єкт правопорушення є деліктоздатним (дієздатним, осудним та досяг певного віку).

Усі ці підстави взаємопов'язані й закріплені у законодавстві.

Усе, що скоєно за відсутності в особи вибору, тобто за відсутності її волі, чи у випадках, коли суб'єкт не передбачав, не міг і не повинен був передбачати результати своїх учинків, не бажав їх настання чи не міг керувати своїми діями, підставою для юридичної відповідальності бути не може.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Існує таке поняття, як презумпція невинуватості. Особа, яка притягається до відповідальності за скоєння злочину, вважається невинуватою, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду. Вперше презумпція невинуватості проголошена у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789), знайшла подальше закріплення у Загальній декларації прав людини (ст.11), закріплена також у Конституції України (ч.1 ст.62), у Кримінальному кодексі України (ч.2 ст.2), Кримінальному процесуальному кодексі України (ст.17). Зверніть увагу на той факт, що існує і протилежне поняття — презумпція винуватості, яка діє у цивільному судовому процесі. Відповідач (особа, яка притягається до цивільно-правової відповідальності) вважається винуватим і зобов'язаний доводити, що шкода заподіяна не з його вини, інакше буде змушений її відшкодувати чи нести іншу цивільно-правову відповідальність.

8.4. Види юридичної відповідальності

На основі різних підстав юридична відповідальність розподіляється на види. Наприклад, залежно від того, який вид правопорушення вчинено (злочин, проступок), визначають: цивільну, дисциплінарну, матеріальну, адміністративну, кримінальну відповідальність тощо.

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Юридична відповідальність: види, суть, мета		
Вид відповідальності	Зміст відповідальності	Мета відповідальності
Цивільна відповідальність	<p>Настає, якщо особа не виконала або неналежно виконала зобов'язання, яке добровільно взяла на себе відповідно до договору, або якщо особа заподіяла шкоду, порушивши майнові чи особисті немайнові права фізичних чи юридичних осіб.</p> <p>Результатом її настання буде відшкодування збитків у формах, передбачених нормами цивільного права, наприклад: оплата неустойки (штрафу, пені) або повне відшкодування майнової та/і моральної шкоди</p>	Поновлення втрачених або порушених прав, відшкодування завданих збитків
Дисциплінарна відповідальність	<p>Настає за порушення дисципліни (трудової, військової і т. д.) і полягає у застосуванні до особи, яка вчинила дисциплінарний проступок, дисциплінарного стягнення, наприклад, догани, звільнення, пониження у посаді тощо</p>	Забезпечення дисципліни (покарання порушника, його виховання у дусі поваги до права, попередження вчинення нових порушень як винною особою, так і її колегами)
Матеріальна відповідальність	<p>Обов'язок повністю або частково відшкодувати матеріальні збитки, заподіяні працівником із його вини роботодавцеві, або роботодавцем, заподіяних працівникові каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним трудових обов'язків, що сталося з вини підприємства</p>	Відшкодування завданих збитків
Адміністративна відповідальність	<p>Настає за скоєний адміністративний проступок, передбачений Кодексом про адміністративні правопорушення і має наслідком застосування до правопорушника адміністративного стягнення, зокрема, попередження, штрафу, виправних або громадських робіт, адміністративного арешту до 15 діб або ін.</p>	Виховання поваги до правил співжиття, запобігання вчиненню нових правопорушень

§ 8. Юридична відповідальність

Кримінальна відповідальність

Правовий наслідок скоєння злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України, що полягає у застосуванні до винної особи найсуворішого заходу державного впливу — кримінального покарання, наприклад, арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі

Покарання злочинця, його виправлення і перевиховання; попередження здійснення нових правопорушень з боку засудженого; попередження злочинів з боку інших осіб. Додатково метою може бути тимчасова ізоляція злочинця від суспільства, позбавлення його можливості вчиняти нові правопорушення

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Одним із найдавніших і найжорстокіших видів покарання є **смертна кара**, що виникла в ході реалізації принципу таліону – вбивство людиною іншої людини каралося смертю вбивці. Крім того, важливу роль зіграв і принцип кровної помсти, що діяв у багатьох соціумах. Майже всі суспільства на певній стадії свого розвитку застосовували смертну кару щодо злочинців. «Руська Правда», як і «варварські правди», не передбачала смертної кари. У багатьох сучасних суспільствах смертну кару було скасовано, зокрема і в Україні. Смертна кара вважається недопустимою на території країн Ради Європи. Деякі країни скасували смертну кару за винятком особливих обставин, таких як, наприклад, зрада під час військових дій.

У багатьох країнах смертну кару було скасовано на практиці, але законодавчо вона все ще залишається вищою мірою покарання (Китай, деякі штати в США тощо).

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Смертна кара](https://uk.wikipedia.org/wiki/Смертна_кара)

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Ознайомтеся з витягами із найдавнішого писаного збірника законів Київської держави — «Руської правди» — і дайте відповідь на запитання.

1. Які покарання за злочини було передбачено у «Руській правді»?
2. Яке із них було найжорстокішим?
3. На чю користь стягували віру (штраф)?
4. Чи отримував компенсацію потерпілий?
5. Який суд, за тодішніми переконаннями, був вищим, ніж князівський суд?
6. Які причини правопорушень визначала «Руська правда»?

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Із першооснов

Екскурс у минуле

ПРАВДА РУСЬКА СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА

Коли невинний, хай довго не тримає гніву на суд, чи він угодник Божий, чи мандрівець, чи жебрак, чи непорочний і незапідозрений у брехні, окрім хіба що різних лукавих дрібниць.

І ще: горе тому, хто оправдує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає, бо Бог, який дає нам владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить, оскільки ви є слугами царства його. Бійтеся, хто не судив справедливо, не охороняв Закону Божого, не був під його повелінням. І говорить Господь: кому мало дано, з того менше спитають, а кому багато дано, з того багато і спитають, окрім тих, хто з великим терпінням встановив правду, утвердив істину. Одні з людей через нерозуміння добра щиро помиляються, а інші, хитруючи, спокушаються, а ще інші златолюбства ради корчмарюють.

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи *аридень*¹, чи купець, чи боярський *тіун*², або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього.

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні — Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

Якщо ударити мечем

14. Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду.

15. Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун.

16. Якщо хто кого вдарить батоном чи чашею, чи рогом, чи *тилеснією*³, то 12 гривень. Хто не стерпить цього і супроти цьому вдарить у відповідь мечем, то вини його в тому нема.

17. Коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину *віри*⁴ 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, — 10 гривень.

18. Коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні *продажі*⁵, а потерпілому — гривню.

Про крадіжки

31. Коли злодія уб'ють в домі під час крадіжки, то уб'ють його як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень.

32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один — платити йому 3 гривні і 30 *кун*, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 *кун*⁶.

Переклад Василя Яременка
<http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>

1 — Гридень — охоронець княжого помешкання.

2 — Тіун — посадова особа, управитель.

3 — Тилеснія — обух, тильна сторона предмета.

4 — Віра — штраф.

5 — Продажа — плата князеві за вчинену провину.

6 — Куна — у гривні було 25 кун, гроші взагалі

§ 8. Юридична відповідальність

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Оцініть запропоновану ситуацію з погляду права. Дайте відповіді на запитання, використавши статті 307 і 308 Цивільного кодексу України. Складіть власні приклади ситуацій, до яких можуть бути застосовані норми цих статей.

Данило Макогін є приватним підприємцем. У грудні 2014 року він домовився з Остапом Левчуком, що візьме його за власний рахунок у поїздку до Китаю, де той має продемонструвати свої професійні знання і вміння, а наприкінці січня 2015 року прийме Остапа на роботу. Повернувшись додому, Данило в Інтернеті, у соціальній мережі «Інстаграм», побачив чимало світлин зі своїм зображенням та зображенням своїх партнерів по бізнесу, а також світлин і відео з ділових перемовин. Проте ані він, ані його партнери не надавали згоди на фотозйомку і оприлюднення цих матеріалів.

1. Чи має місце правопорушення у цій ситуації? 2. Чи можна притягнути Остапа до юридичної відповідальності? 3. Чи порушено незаконним розміщенням фотографій в мережі Інтернет особисті немайнові права Данила? 4. Як він може захистити своє особисте немайнове право?

Єдиний державний реєстр судових рішень:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44397094>

De jure

Право, виражене в тексті закону

Цивільний кодекс України (2004, редакція від 02.11.2016, витяг)

Стаття 307. Захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок

1. Фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру.

2. Фізична особа, яка погодилася на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, яка стосується її особистого життя. Витрати, пов'язані з демонтажем виставки чи запису, відшкодовуються цією фізичною особою.

3. Знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, в тому числі таємне, без згоди особи може бути проведене лише у випадках, встановлених законом.

Стаття 308. Охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах

1. Фотографія, інші художні твори, на яких зображено фізичну особу, можуть бути публічно показані, відтворені, розповсюджені лише за згодою цієї особи, а в разі її смерті - за згодою осіб, визначених частиною четвертою статті 303 цього Кодексу.

2. Якщо фізична особа позувала авторові за плату, фотографія, інший художній твір може бути публічно показаний, відтворений або розповсюджений без її згоди.

3. Фотографія може бути розповсюджена без дозволу фізичної особи, яка зображена на ній, якщо це викликано необхідністю захисту її інтересів або інтересів інших осіб.

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Визначте вид юридичної відповідальності за правопорушення та доповніть таблицю:

Правопорушення та види юридичної відповідальності

Запізнення на роботу	
Паління у громадському місці	
Перевищення водієм встановленої швидкості руху	
Порушення правил поведінки з вогнем на території складу паливних матеріалів, що призвело до людських жертв	
Порушення водієм правил обгону, що призвело до зіткнення автомобілів і травмування пасажирів	

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

- Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке юридична відповідальність?
  - За які правопорушення настає дисциплінарна відповідальність?
- Назвіть ознаки юридичної відповідальності.
- Назвіть види юридичної відповідальності.
- Визначте, чим відрізняється цивільна відповідальність від матеріальної відповідальності.
- Визначте відмінності адміністративної та кримінальної відповідальності.
- Схарактеризуйте підстави юридичної відповідальності.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

- Склади розгорнутий план повідомлення на тему «Юридична відповідальність: ознаки, підстави, види».
- Запиши, який вид відповідальності настане у разі вчинення таких правопорушень:
  - Використання твору без згоди автора.
  - Невиплата коштів за договором оренди.
  - Неналежне виконання трудових обов'язків.
  - Спалювання сухого листя в межах населених пунктів.
  - Пошкодження чужого майна.
  - Нанесення важких тілесних ушкоджень.
  - Крадіжка чужого майна.
  - Азартні ігри в громадських місцях.
  - Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб.
  - Проїзд у громадському транспорті без квитка.

§ 9. Обставини, що виключають шкідливість
(суспільну небезпеку) діяння. Практичне заняття № 2

§ 9. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ШКІДЛИВІСТЬ
(СУСПІЛЬНУ НЕБЕЗПЕКУ) ДІЯННЯ

Практичне заняття № 2

- Згадайте...** — що таке правопорушення і які ознаки воно має.
Як ви розумієте... — значення понять «необхідна оборона», «уявна оборона», «крайня необхідність»?
Чи знаєте ви, що... — інститут необхідної оборони — один із найдавніших, він закріплювався у законодавстві на всіх етапах його розвитку. Про нього йдеться в договорах Олега й Ігоря з греками (911, 945 рр.), у «Руській правді» та майже в усіх пізніших законодавчих актах.

«Невільна вина не винна».
Сенека, філософ

У правознавстві існують поняття «суспільна небезпека» і «значна суспільна небезпека»:

Суспільна небезпека (шкідливість) діяння — важлива **ознака правопорушення**, яка має велике значення для кваліфікації діяння як правомірного чи неправомірного, а, отже, є підставою для настання чи не настання юридичної відповідальності. **Значна суспільна небезпека** є ключовою **ознакою злочину** — правопорушення, за яке настає кримінальна відповідальність. Якщо шкода, заподіяна суспільству, є незначною, правопорушення може кваліфікуватись як адміністративне і передбачатиме адміністративну відповідальність, яка є значно легшою. У законодавстві прописано чіткий перелік обставин, за наявності яких діяння, що формально містить усі ознаки правопорушення, не може вважатися таким і не передбачатиме юридичної відповідальності. У певних, зазначених у законі випадках, кримінальна відповідальність таки буде наставати, але її міра буде дещо меншою. Межа у цих ситуаціях між «буде» і «не буде», «злочин» і «не злочин» дуже тонка, і важливо зуміти її не перейти.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію 1 (1, 2, 3)

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій згідно з
Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Виконайте завдання в групах

1. Селяни, щоб уникнути поширення вогню на поле із достиглим врожаєм, почали обкопувати осередок загорання ще до приїзду пожежників. Петро Іванович у поспіху не

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

помітив, що лопатою перерізав якийсь дріт у ґрунті. Як виявилось, то була лінія мережевого зв'язку, що постачала інтернет із найближчого міста, яку чомусь проклали на недостатній глибині. **Чи буде застосовано до цієї ситуації положення про дії в стані крайньої необхідності?**

2. Микола Степанович повертався додому з дачі на автівці, що належала його братові і якою, за згодою брата, він іноді користувався. На вимогу патрульного він зупинився поблизу місця дорожньо-транспортної пригоди. Оскільки подія трапилася далеко від міста, а потерпілий потребував невідкладної медичної допомоги, Миколу Степановича попросили доставити травмовану людину у лікарню. На складній ділянці він порушив правила дорожнього руху, виїхавши на вільну зустрічну смугу, де було менше ям. Цей факт зафіксували камери відеоспостереження. Згодом братові Миколи Степановича, як власникові автівки, поштою надійшло повідомлення про необхідність сплатити штраф. **Оцініть ситуацію з погляду права. Як Миколі Степановичу довести, що він діяв у стані крайньої необхідності?**

3. Учні 9 класу, Олег і Юрій, дорогою до школи щодня проходили повз господарську споруду місцевих тепломереж, на стіні якої ще від минулорічної несвоєчасної подачі тепла були написані нецензурні вислови на адресу цієї організації. Хлопцям ці написи псували настрої, і вони вирішили їх зафарбувати. Зі своїх наскладених кишенькових грошей купили фарбу, придумали ескіз нового малюнка — символу улюбленої команди — і почали роботу. З вікна ближнього будинку за ними спостерігала громадянка Пильна. Вона викликала поліцію і стверджувала, що хлопці наносять шкоду службовій будівлі та повинні бути оштрафовані. Олег і Юрій пояснювали свої дії крайньою необхідністю. **Оцініть ситуацію з правового погляду. Якими, на вашу думку, будуть рішення поліцейських?**

Сказано — зроблено!

Практичне завдання 2

Складіть приклади життєвих ситуацій, у яких адміністративна відповідальність не наставатиме за умовами статей 18, 19 і 20

Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Обговоріть ці ситуації в парах чи малих групах

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кодекс України про адміністративні правопорушення

(1984, редакція від 05.01.2017, витяг)

Стаття 17. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність

Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

Стаття 18. Крайня необхідність

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян,

§ 9. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння. Практичне заняття № 2

установленому порядку управління, якщо ця небезпека за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода.

Стаття 19. Необхідна оборона

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані необхідної оборони, тобто при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається явна невідповідність захисту характерові і суспільній шкідливості посягання.

Стаття 20. Неосудність

Не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану.

Стаття 14-1. Відповідальність власників (співвласників) транспортних засобів

До адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху у разі їх фіксації працюючими в автоматичному режимі спеціальними технічними засобами, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобами фото- і кінозйомки, відеозапису притягаються власники (співвласники) транспортних засобів.

За наявності обставин, які свідчать про вчинення порушення, передбаченого частиною першою цієї статті, іншою особою, власник (співвласник) транспортного засобу може протягом десяти днів з дня вручення йому постанови про накладення штрафу повідомити про відповідні обставини (транспортний засіб знаходився у володінні чи користуванні іншої особи, вибув з його володіння внаслідок протиправних дій інших осіб тощо) орган (посадову особу), що виніс постанову про накладення адміністративного стягнення. На період з'ясування та перевірки цих обставин виконання постанови про накладення адміністративного стягнення зупиняється до моменту встановлення особи, яка вчинила це правопорушення.

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page2>

Сказано — зроблено!

Практичне завдання 3

Прочитайте текст, складений на основі статей
Розділу VIII Кримінального кодексу України
«Обставини, що виключають злочинність діяння».

1. Як ви розумієте формулювання «обставини, що виключають злочинність діяння»?
2. Чи наставатиме кримінальна відповідальність за наявності таких обставин?

ОБСТАВИНАМИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ, Є:

1. Необхідна оборона (ст. 36 КК);
2. Уявна оборона (ст. 37 КК);
3. Затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38 КК);
4. Крайня необхідність (ст. 39 КК);

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

5. Фізичний або психічний примус (ст. 40 КК);
6. Виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК);
7. Діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК);
8. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ст. 43 КК).

1. Необхідною обороною визнають дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої за таких обставин для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Право на необхідну оборону — невід'ємне право кожної людини. Воно є втіленням у кримінальне законодавство конституційних положень про право кожної особи на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб від протиправних посягань.

Якщо ж умисно заподіяно тому, хто посягає, тяжку шкоду, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинам захисту, воно визнається перевищенням меж необхідної оборони і тягне кримінальну відповідальність, але лише у випадках, прямо передбачених у статтях Кримінального кодексу України.

2. Уявною обороною визнають дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

Таким чином, за уявної оборони одна особа помилково припускає існування певної загрози, і, з метою її припинення чи відвернення, заподіює шкоду іншій особі. Особливістю такої ситуації є те, що шкода не відвертається, оскільки вона не існує в дійсності, а лише в уявленні особи, що обороняється.

Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках добросовісної помилки особи, коли ситуація, що склалася, давала їй достатні підстави вважати, що є реальна загроза, і особа не усвідомлювала й не могла усвідомити помилковості свого припущення.

3. Також не визнаються злочинними дії інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на **затримання особи, яка вчинила злочин**, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

Якщо під час затримання злочинця було перевищено заходи, безпосередньо необхідні для затримання, внаслідок чого злочинцеві було

§ 9. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння. Практичне заняття № 2

заподіяно тяжку шкоду, що явно не відповідає небезпечності посягання або обставинам затримання злочинця, особа, яка здійснила затримання, може бути притягнута до кримінальної відповідальності, але лише за умисне вбивство чи за заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень.

4. Не є злочином і *заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам* у стані **крайньої необхідності**, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи *охоронюваним законом правам* цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в такій ситуації не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є значнішою, ніж відвернена шкода.

Джерелом небезпеки, яку усувають, можуть бути, наприклад, явища природи, діяння живих істот, людини.

Правомірні дії суб'єкта не можуть утворити стан крайньої необхідності. Та ж сама ситуація буде і за умов існування засобу усунення небезпеки без заподіяння шкоди.

5. Згідно із Кримінальним кодексом України **вина** може проявлятися у формі *умислу* або *необережності*. Будь-яке діяння може бути визнане злочинним лише у випадку наявності в особі волі до вчинення злочину. У разі ж, якщо воля однієї особи підкорена волі іншої, і вона діє під тиском факторів, протистояти яким нема змоги, діяння першої особи не можуть бути визнані злочинними, навіть якщо вони формально й містять склад якогось злочину. Саме з метою врегулювання таких ситуацій законодавець не визнає злочинним скоєння злочину **під фізичним або психічним примусом** і зазначає, що не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішують відповідно до положень статті 39 Кримінального кодексу України, що врегульовує питання крайньої необхідності.

6. **Виконання наказу або розпорядження.** Дію або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнають правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу чи розпорядження. Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав і свобод людини й громадянина. Не підлягає

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження. Особа, яка виконала явно злочинний наказ чи розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу або розпорядження, відповідальності підлягає тільки особа, що віддала злочинний наказ чи розпорядження.

7. Діяння, пов'язане з ризиком. Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик визнають виправданим, якщо мети, що була поставлена, не можна було досягти за таких обставин дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, котра допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що заходи, які вона вжила, є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Ризик не визнають виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

8. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації. Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження або розкриття їх злочинної діяльності. Така особа підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких чи особливо тяжких наслідків. При цьому особа, яка вчинила злочин за таких умов, не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у вигляді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію 4 (1,2,3)

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій згідно із
Кримінальним кодексом України. Виконайте завдання в групах

1. Громадянка І. Обережна, повертаючись додому увечері темним провулком, почула швидкі кроки позаду. Злякавшись, що їй наздоганяють з недобрими намірами, вона сховалась, а коли особа, що йшла позаду, наблизилася, Ірина вискочила зі своєї засідки і напала на неї, завдавши їй тілесних ушкоджень середньої тяжкості. «Нападником» виявився громадянин О. Івашук, який теж боявся йти темним провулком, тому хотів його чимшвидше пройти. **Чи**

§ 9. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння. Практичне заняття № 2

були порушені права О.Іващука? Чи нестиме юридичну відповідальність громадянка І. Обережна?

2. Заступник головного бухгалтера підприємства громадянка Катерина Колосюк тимчасово виконувала обов'язки головного бухгалтера, яка потрапила в лікарню. Керівник підприємства звернувся до неї з проханням підписати деякі документи і провести оплату за вказаними у них рахунками через банк. К. Колосюк якісно і вчасно виконала розпорядження, але незабаром виявилось, що таким чином вона перевела значні кошти підприємства на рахунок іншої фірми, і це дозволило керівникові підприємства, у якому працювала К. Колосюк, ухилитися від сплати великої суми податків. За результатами перевірки підприємства громадянки К. Колосюк було висунуто серйозні звинувачення. **Проаналізуйте можливі варіанти розв'язання ситуації залежно від того, отримала К. Колосюк обіцянку «винагороди» від свого керівництва напередодні виконання розпорядження чи керівник пригрозив звільнити її нібито за те, що вона не впоралася зі своїми обов'язками.**

3. Студент Артур увечері поспішав на побачення з однокурсницею. Поблизу трамвайної зупинки до нього звернувся громадянин Пилипчук і запитав, котра година. Артур вийняв із кишені мобільний телефон, глянув і сказав годину. Однак Пилипчук не розчув і простягнув руку, щоб повернути до себе екран телефона, який тримав у руці Артур, та краще розгледіти цифри. Студент вирішив, що Пилипчук хоче вихопити у нього телефон і викрасти, тому з усієї сили різко вдарив Пилипчука другою рукою, у якій були великі троянди з міцними колючками. Обличчя Пилипчука було сильно подряпане, а сам він від несподіванки і болю похитнувся, втратив рівновагу і впав. **Проаналізуйте можливі варіанти розв'язання ситуації залежно від ушкоджень, які міг отримати Пилипчук унаслідок падіння.**

Сказано — зроблено!

Практичне завдання 5

Складіть приклади життєвих ситуацій, у яких кримінальна відповідальність не наставатиме за умовами статей 36 — 43

Кримінального кодексу України.

Обговоріть ці ситуації в парах чи малих групах

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Які обставини включають злочинність діяння?
2. Що таке крайня необхідність?
3. Чим відрізняється необхідна оборона від уявної оборони?
4. Чи правомірним є виконання підлеглою особою злочинного наказу або розпорядження свого керівника?

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Перевищення меж необхідної оборони чи протидіяння злу насильством? Продумай обставини, за яких ти можеш уважати більш прийнятним для себе той чи той варіант поведінки, якщо міру адекватної оборони зазвичай визначити складно.

§ 10. УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ № 1
із тем «Основи теорії держави і права»,
«Правовідносини. Правопорушення.
Юридична відповідальність»
Завдання для узагальнення та перевірки
знань, умінь і навичок учнів

1. Поясніть значення термінів і понять:

- Держава
- Державна влада
- Право
- Норма права
- Джерела права
- Правовідносини
- Правопорушення
- Форма держави
- Механізм держави
- Соціальна норма
- Галузь права
- Закон
- Юридичні факти
- Юридична відповідальність

2. Перелічіть:

- Ознаки держави
- Елементи системи права
- Ознаки права
- Ознаки правовідносин
- Ознаки юридичної відповідальності
- Функції держави
- Види соціальних норм
- Галузі права
- Ознаки правопорушення
- Обставини, що виключають суспільну шкідливість діяння

3. Розкажіть про:

- Державний лад
- Роль соціальних норм
- Склад правовідносин
- Значення держави і права у житті людей
- Значення юридичної відповідальності
- Обставини, що виключають суспільну небезпеку діяння

4. Наведіть приклади:

- Відомих вам обмежених монархій
- Відомих вам федеративних республік
- Відомих вам соціальних норм
- Джерел права
- Юридичних фактів
- Видів правопорушень

5. Схарактеризуйте:

- Внутрішні і зовнішні функції держави
- Державний лад України
- Особливості правових норм порівняно із іншими соціальними нормами
- Підстави і види юридичної відповідальності
- Склад і види правопорушень
- Підстави виникнення, припинення і зміни правовідносин

§ 10. Урок узагальнення знань № 1

6. Оберіть один із запропонованих висловів видатних людей про справедливість і поясніть, чому він є привабливим для вас:

- 1) Прагнення людини до справедливості робить демократію можливою, але саме схильність людини до несправедливості робить її необхідною. (Р. Нібур)
- 2) Не тому що-небудь є справедливим, бо воно законне, навпаки: законним має бути лише те, що є справедливим. (Ш. Монтеск'є)
- 3) Існують три джерела несправедливості: насильство як таке, зловмисна підступність, що прикривається іменем закону, і жорстокість самого закону. (Ф. Бекон)
- 4) Принцип «око за око» зробить сліпим увесь світ. (М. Ганді)
- 5) Справжня гуманність означає насамперед справедливість. (В. Сухомлинський)
- 6) Справедливість — такий самий необхідний для життя продукт, як і хліб. (Л. Берні)

7. Підготуйте повідомлення у формі есею на одну із тем:

«Держава — це позитивний чи негативний соціальний інститут?»

«Що виникло раніше — держава чи право?»

«Монархія як форма правління в сучасному світі: ефективна чи застаріла форма?»

8. Поміркуйте і дайте аргументовану відповідь на запитання:

- Чи є державою Антарктида?
- Чи може монархія бути демократичною державою?
- Як держава ставиться до порушення моральних норм?
- Чи може юридична відповідальність бути не індивідуальною?

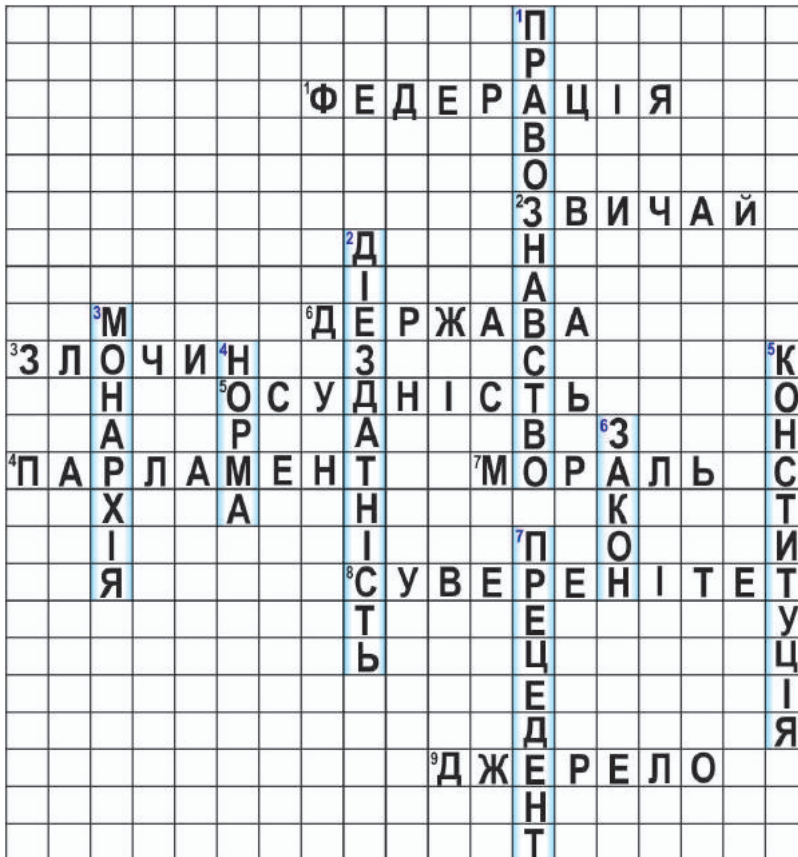
9. Визначте, до якої галузі належать правові норми, що регулюють:

- Відносини між працівником і роботодавцем
- Відносини батьків і дітей
- Відносини з приводу сплати податків
- Відносини між покупцем і продавцем
- Відносини в управлінській діяльності державних органів
- Відносини між покупцем і продавцем
- Відносини між пасажиром і контролером у транспорті
- Відносини між пасажиром та водієм автобуса
- Відносини між автором пісні та виконавцем

Розділ II. Правовідносини. Правопорушення.
Юридична відповідальність

10. Складіть завдання до кросворду. Це можуть бути традиційні визначення або нестандартні трактування.

11. Випробуйте себе у тестуванні:

1. Укажіть основну ознаку держави:

- а) наявність території;
- б) наявність приватної власності;
- в) закріплення в Конституції основних прав і обов'язків громадян;
- г) наявність парламенту.

2. Укажіть функції держави за часом виконання:

- а) внутрішні і зовнішні;   в) постійні і тимчасові;
- б) основні і неосновні;   г) економічні, політичні, соціальні, екологічні.

3. Укажіть види обмеженої (конституційної) монархії:

- а) деспотична та абсолютна;   в) абсолютна та дуалістична;
- б) дуалістична та парламентська;   г) парламентська та президентська.

§ 10. Урок узагальнення знань № 1

4. Укажіть правильну відповідь. Форма державного устрою держави, частини якої не мають свого суверенітету, всіх ознак державності, це:

- а) унітарна держава;   в) складна держава;
б) федерація;   г) конфедерація.

5. Укажіть правильну відповідь. Спосіб організації державної влади, за яким здійснюється монопольний контроль над всіма сферами життя суспільства і над особистістю, називають:

- а) авторитарним режимом;   в) демократично-радикальним режимом;
б) тоталітарним режимом;   г) расистським режимом.

6. Укажіть правильну відповідь. Частина механізму держави, яка об'єднує всі органи держави і здійснює її функції та завдання, це:

- а) апарат держави;   в) державні підприємства;
б) державні установи;   г) політичні партії.

7. Укажіть, що є формою державного устрою:

- а) парламентська монархія;   в) федеративна держава;
б) президентська республіка;   г) тоталітарна держава.

8. Укажіть, що з переліченого є джерелом права:

- а) воля законодавця;   в) правовий прецедент;
б) мораль;   г) нормативний акт.

9. Укажіть, що є елементом складу правопорушення:

- а) об'єктивне право;   в) об'єктивна сторона;
б) суб'єктивне право;   г) мотивація.

10. Укажіть первинний елемент системи права:

- а) правовідносини;   в) норма права;
б) правова культура;   г) стаття нормативного акту.

11. Укажіть, що є юридичним фактом-подією:

- а) заручини;   б) договір;   в) землетрус;   г) розірвання шлюбу.

12. Укажіть, що є елементом структури правовідносин:

- а) мотив правовідносин;   в) суб'єкти правовідносин;
б) зміст правовідносин;   г) мета правовідносин.

13. Укажіть вид правопорушення за ступенем суспільної небезпеки:

- а) злочин;   б) хуліганство;   в) шахрайство;   г) запізнення.

14. Укажіть структурний елемент системи права:

- а) джерело права;   в) інститут права;
б) стаття закону;   г) правопорядок.

15. Укажіть, що є внутрішньою функцією держави:

- а) захист країни від зовнішніх посягань;
б) охорона навколишнього середовища;
в) міжнародне співробітництво;
г) гуманітарна допомога іншим країнам.

Розділ III

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів:

Учень/учениця:

- називає ознаки конституції; механізми захисту прав і свобод людини та громадянина;
- пояснює та застосовує поняття «людина», «особа», «громадянин», «громадянство», «конституція», «права і свободи людини», «конституційні обов'язки»;
- описує види конституційних прав, свобод, обов'язків людини і громадянина, органи державної влади та місцевого самоврядування;
- наводить приклади повноважень Конституційного Суду України, видів звернення громадян;
- характеризує підстави набуття та припинення громадянства України;
- аналізує окремі статті Конституції України;
- розв'язує правові ситуації із застосуванням знань розділу;
- оцінює значення Конституції України; форми участі громадян у житті держави та місцевої громади.

§ 11. Конституція України

§ 11. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

- Згадайте...** — які нормативні акти, що мали силу основного закону, ви вчили на уроках історії. У яких країнах вони діяли?
- Як ви розумієте...** — значення слів «константа», «констатація факту», «конституювати»?
- вислів «Конституція держави повинна бути такою, щоб не порушувати конституцію громадянина» (письменник і сатирик Станіслав Єжи Лец)?
- Чи знаєте ви, що...** — слово «constitutio» як нормативно-правовий термін уперше було вжито в актах Стародавнього Риму, що починалися з вислову «*Rem Publicum Constituere...*» — «Римський народ установлює...».
- у латинській мові префікс «con» має значення «разом», а дієслово «statuero» початково означало «ставити», «споруджувати».
- у чинній редакції Конституції України за розділом VI одразу йде розділ VIII?

« Душа держави — закон, оскільки, як тіло, що позбулося душі, падає, так і держава, якщо у ній немає закону, — руйнується».
Філософ Демосфен

11.1. Поняття Основного закону держави

Більшість словників та довідкових ресурсів пропонують визначення поняття «Конституція», яке, мабуть, уже стало аксіомою: **«Конституція — це Основний закон держави, що визначає суспільний і державний лад, виборчу систему, принципи організації та діяльності державних органів, основні права й обов'язки громадян».** Конституційні норми регламентують лише найважливіші суспільні відносини, пов'язані зі здійсненням державної влади. Докладніше порядок організації, формування та діяльності державних органів регламентується спеціальними законами, ухвалення яких передбачено Конституцією. Такі закони належать до категорії конституційних і мають особливий порядок ухвалення, оскільки фактично доповнюють положення Основного закону.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Конституція — основоположний документ, у якому має бути визначено найголовніші, ключові аспекти існування держави. Із курсу новітньої історії вам відомо, що прийняттям конституцій супроводжувалися зміни у формі держави в процесі революційних потрясінь, як це було у Франції наприкінці XVIII ст., чи створення нових держав, наприклад, США. Якщо конституції приймалися демократичним (народним) шляхом, для представницького зібрання, що встановлювало новий порядок у державі, застосовували назву «Установчі збори», «Конституційні збори», «Конституанта». У деяких державах у минулому столітті основний закон ухвалювали шляхом всенародного голосування (референдуму). На уроках всесвітньої історії у 9 класі ви дізнаєтеся про ситуації, коли монарх сам установлював «основні правила» в своїй державі, «даруючи» народові конституцію. Такі конституції ще називають «октройованими» (від франц. *octroyer* — жалувати, дарувати). Основні закони можуть бути у формі одного нормативного акту (бути «писаними»), як Конституція України, а можуть складатись із кількох документів, прийнятих у різний час. Такою, як ви знаєте, є конституція Великої Британії. Іноді основний закон встановлюється на певний період чи до закінчення певних обставин, однак у більшості випадків передбачається його постійна дія на невизначений термін.

Конституція Пилипа Орлика 1710 р.

Конституція України

Конституції визначають основи устрою, «фундамент» держави, тому не варто надто часто ці основи змінювати чи вносити поправки. Якщо процедура внесення змін і доповнень до конституцій, порівняно із порядком прийняття чи зміни звичайних законів, ускладнена, то такі конституції

§ 11. Конституція України

класифікують як жорсткі. Якщо ж змінити основний закон чи внести до нього поправку можна за типовою для держави процедурою прийняття законів, то конституцію називають гнучкою.

Навіщо вносити зміни до основного закону? З плином часу відносини в суспільстві можуть змінюватись, удосконалюватись, можуть виникати нові прийнятні для суспільства аспекти існування. Тоді їх треба узаконити, регламентувати, щоб уникнути розбіжності між тим, що є в реальності, насправді, і тим, що написано у книзі під назвою «Конституція».

Коли у 1991 році було проголошено незалежність України, змінилася не лише назва держави, а й деякі принципи відносин між владними структурами всередині держави. На той час діяла Конституція УРСР 1978 року, і щоб привести її у відповідність до нових реалій, було внесено чимало змін у текст цього документа. Минуло майже 5 років, упродовж яких обговорювалося кілька проектів Основного закону України, але жоден із них не знаходив схвалення в суспільстві. Всього впродовж 1990–1996 років було запропоновано 15 проектів Конституції. Треба було визначитися, наприклад, із тим, як має називатися уряд, який порядок його формування; як має називатися законодавчий орган (парламент) і зі скількох частин (палат) він може складатися; що доцільніше для нашої держави — бути унітарною державою чи федерацією; як мають називатися органи місцевого самоврядування. Окрім того, доволі спірним тоді було питання приватної власності і те, чи може земля в Україні бути у приватній власності. Зрештою, на розгляді у парламенті опинився законопроект, стосовно певних положень якого у депутатів і Президента були протилежні погляди. Процес обговорення та ухвалення проекту нової Конституції зайшов у глухий кут, а певна правова невизначеність шкодила економіці країни.

Тоді чинний Президент України Леонід Кучма вирішив винести на всенародне голосування інший проект Основного закону, який передбачав, з-поміж іншого, значні повноваження Президента в системі органів державної влади, серед яких і право Президента достроково припиняти повноваження Верховної Ради. Звичайно, така обставина змусила депутатів Верховної Ради запрацювати у посиленому режимі. Вранці 27 червня 1996 року було вирішено не припиняти засідання, поки не буде прийнятий Основний закон. Парламент працював у безперервному режимі аж до наступного ранку. Конституція України набула чинності з дня її ухвалення, 28 червня 1996 року. День прийняття Конституції України є державним святом — Днем Конституції України, що закріплено у статті 161 Основного закону.

Місце Конституції України у системі нормативно-правових актів держави

Від інших нормативно-правових актів Конституцію відрізняють певні **юридичні властивості** — **ознаки**:

- Конституція має вищу юридичну силу;
- є основним законом держави;
- має підвищену стабільність (захист від частих змін і доповнень) у закріпленні основ державного ладу, гарантій прав і свобод людини;
- передбачено особливий порядок її прийняття і внесення змін;
- є базовим джерелом до галузей права;
- встановлює систему відносин між органами державної влади.

§ 11. Конституція України

Конституція України порівняно з основними законами інших держав є народною, писаною, постійною, демократичною, республіканською, унітарною, жорсткою, реальною.

11.2. Структура Конституції України

Конституція України має структуру, притаманну кожному нормативно-правовому акту. Вона складається з **преамбули** (вступу, передмови до закону, у якій зазвичай указують передумови, завдання та мету прийняття закону), розділів, статей, прикінцевих і перехідних положень. Чинна редакція Конституції налічує 14 розділів (розділ VI було вилучено) та 166 статей (додавали та вилучали статті). Останні зміни до Конституції України було внесено 2 червня 2016 року, вони набули чинності 30 вересня 2016 року.

Розділ I **«Загальні засади»** містить 20 статей. Він, як ви знаєте, визначає основи державного ладу України, цілісність і недоторканність її території, а також установлює державний статус української мови (ст. 10), державні символи України — Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України — та її столицю, місто Київ (ст. 20). Важливими є положення про гілки державної влади — законодавчу, виконавчу і судову, політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність суспільного життя, рівність перед законом усіх суб'єктів права власності. Держава гарантує право власності на землю, свободу політичної діяльності (не забороненої Конституцією та законами України), місцеве самоврядування. Серед усіх нормативно-правових актів держави Конституція має найвищу юридичну силу, отже, всі інші закони та підзаконні акти (постанови, укази, розпорядження, інструкції, накази тощо) мають ухвалюватися відповідно до Конституції і не можуть їй суперечити.

Розділ II **«Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»** містить 48 статей, у яких закріплено фізичні, політичні, економічні, соціальні, культурні права людини і громадянина, обов'язки громадян України і ключові положення щодо захисту прав людини.

Розділ III **«Вибори. Референдум»** короткий, усього 6 статей. Але він, як і I та XIII розділи, особливо захищений. Вносити зміни і доповнення до цих розділів можна лише за особливою процедурою, тобто не так, як це вимагається для внесення змін і доповнень до інших розділів Конституції. Недостатньо голосів «за» не менш як 2/3 конституційного складу Верховної Ради (300 депутатів), а треба, щоб законопроект про внесення змін і доповнень до цих розділів був затверджений всеукраїнським референдумом. Окрім того, повторно подавати законопроект про внесення змін і доповнень з того ж питання у I, III та XIII розділи можна лише під час наступного скликання Верховної Ради.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Розділи: IV «Верховна Рада України», V «Президент України», VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», VIII «Правосуддя», XII «Конституційний Суд України» визначають конституційні (передбачені Конституцією) державні органи, їх статус, повноваження, компетенцію, порядок формування, кількісний склад, тривалість виконання повноважень. До конституційних органів державної влади в Україні належать:

- **Верховна Рада України** — єдиний законодавчий орган влади;
- **Президент України** — глава держави;
- **Кабінет Міністрів України** — вищий орган у системі органів виконавчої влади;
- **місцеві державні адміністрації** — місцеві органи виконавчої влади в областях, районах, містах Києві та Севастополі;
- **Конституційний суд України** — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні;
- **Верховний Суд** — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції.

Рахункова палата здійснює від імені Верховної Ради контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням. **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини** здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина. **Рада національної безпеки і оборони України** є координаційним органом із питань національної безпеки й оборони при Президентові України.

Розділи IX — «Територіальний устрій України», X — «Автономна Республіка Крим», XI — «Місцеве самоврядування» визначають засади територіального устрою України як унітарної держави з автономним утворенням. Структурними одиницями, елементами адміністративно-територіального устрою України є Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, тобто державне підпорядкування.

Розділ XIII «Внесення змін до Конституції України» встановлює порядок подання й ухвалення законопроектів про внесення змін до Конституції і забороняє змінювати Основний закон в умовах воєнного чи надзвичайного станів, а також вносити зміни, які передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, або таких, що спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Розділ XIV «Прикінцеві положення» визначає, що Конституція України набуває чинності з дня її прийняття, а день прийняття Конституції України є державним святом — Днем Конституції України.

Розділ XV містить 16 перехідних положень.

§ 11. Конституція України

11.3. Повноваження Конституційного Суду України

Конституційний Суд України розпочав свою діяльність 18 жовтня 1996 року, відповідно до ст. 153 Конституції України та на виконання Закону України «Про Конституційний Суд України», що був прийнятий 16 жовтня 1996 року. Це єдиний державний орган, який може визначати конституційність (відповідність Конституції) законів України та актів вищих органів державної влади, а також здійснює офіційне тлумачення Конституції України.

Будівля Конституційного Суду України,
м. Київ, вул. Жиланська, будинок 14

Емблема Конституційного Суду
України

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте статті Розділу XII Конституції України
та дайте відповіді на запитання:

1. Яким є кількісний склад Конституційного Суду України?
2. Яким є порядок формування Конституційного Суду України?
3. Що належить до повноважень Конституційного Суду України?
4. Чи може Конституційний Суд України вирішувати питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування?
5. Якими є підстави для визнання правових актів такими, що не відповідають Конституції України?
6. Хто може бути суддею Конституційного Суду України?
7. Як держава захищає суддів Конституційного Суду України?

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (28.06.1996, редакція від 30.09.2016, витяг)

Стаття 148. До складу Конституційного Суду України входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Суддя Конституційного Суду України набуває повноважень з дня складення ним присяги на спеціальному пленарному засіданні Суду.

Конституційний Суд України на спеціальному пленарному засіданні Суду обирає зі свого складу Голову шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Стаття 149. Незалежність і недоторканність судді Конституційного Суду України гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддю Конституційного Суду України у будь-який спосіб забороняється.

Без згоди Конституційного Суду України суддю Конституційного Суду України не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Суддю Конституційного Суду України не може бути притягнуто до відповідальності за голосування у зв'язку з ухваленням Судом рішень та надання ним висновків, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Держава забезпечує особисту безпеку судді Конституційного Суду України та членів його сім'ї.

Стаття 150. До повноважень Конституційного Суду України належить:

- 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):
  - законів та інших правових актів Верховної Ради України;
  - актів Президента України;
  - актів Кабінету Міністрів України;
  - правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) офіційне тлумачення Конституції України;
- 3) здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.

Питання, передбачені пунктами 1, 2 частини першої цієї статті, розглядаються за конституційними поданнями: Президента України; щонайменше сорока п'яти народних

§ 11. Конституція України

депутатів України; Верховного Суду; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Стаття 151-1. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Стаття 151-2. Рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Стаття 152. Закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Закон України «Про Конституційний Суд України» (редакція від 01.05.2016) передбачає, що Конституційний Суд України розглядає питання про конституційність правових актів лише на підставі *конституційного подання* або *конституційного звернення*. **Конституційне подання** — це письмове клопотання Президента України, не менш як сорока п'яти народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим про визнання правового акта чи його окремих положень неконституційним. **Конституційне звернення** — це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України, яке можуть подавати громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте правову оцінку запропонованої ситуації

Громадянин Сивенький дізнався, що селищна рада ухвалила рішення про заборону продажу у першій половині дня сигарет та алкогольних напоїв у закладах торгівлі, розташованих у радіусі 500 метрів довкола місцевої школи. Оскільки Сивенький мешкав неподалік школи, а інший такий магазин розташований значно далі, він обурився таким рішенням і незабаром написав клопотання до Конституційного Суду України з вимогою визнати рішення селищної ради таким, що суперечить Основному закону і грубо порушує гарантоване Конституцією право на рівність громадян перед законом. **Чи є Сивенький суб'єктом конституційного подання? Із яких питань громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду України?**

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Виконайте завдання у парах або малих групах

1. Розгляньте таблиці № 6 та № 7 у Додатку.
2. Складіть з їхньою допомогою повідомлення:
«Конституція України — Основний закон держави»;
«Конституційний суд України»
3. Заслухайте повідомлення однокласників.
4. Запитайте в однокласників про інформацію, якої немає у цих таблицях.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке конституція?
  - Коли була ухвалена Конституція України?
  - Ким була ухвалена Конституція України?
  - Скільки років минуло з часу ухвалення Конституції України?
  - Що таке преамбула закону?
  - Якою є структура Конституції України?
  - Яким є статус Конституційного Суду України?
  - Коли було створено Конституційний Суд України?
2. Назвіть ознаки конституції як Основного закону держави.
3. Назвіть повноваження Конституційного Суду України.
4. Наведіть приклади застосування повноважень Конституційного Суду України.
5. Поміркуйте, чим Конституція України відрізняється від інших нормативно-правових актів.
6. Оцініть значення Конституції в житті держави.
7. Проаналізуйте зміст статей розділу I «Загальні засади» Конституції України.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади план до частини 11.1 цього параграфу, розділивши його умовно на кілька частин. Визнач ключові положення у кожній частині та запиши їх.
2. Прочитай Розділи I, III, XIII Конституції України. Поясни, чому передбачено особливий порядок унесення змін до цих розділів.

§ 12. Людина і держава

§ 12. ЛЮДИНА І ДЕРЖАВА

Згадайте... — як ви пояснювали термін «громадянин» на уроках історії у 6 класі;
 — чи належали жінки до категорії громадян Афіньської республіки чи Римської республіки;
 — що таке право в суб'єктивному значенні.

Як ви розумієте... — співвідношення понять «людина» та «громадянин»?
 — положення ст. 7 Загальної декларації прав людини, що «всі люди є рівними»?

Чи знаєте ви, що... — що права і свободи людини є невідчужуваними?
 — розділ II Конституції України, де закріплено права, свободи і обов'язки, є найбільшим за обсягом розділом Основного закону?
 — слово «громадянин» у дослівному перекладі з грецької означає «житель міста» і так називали людей, які мали право голосу?
 — Загальна декларація прав людини згідно з Книгою рекордів Гіннеса — документ, перекладений найбільшою кількістю мов у світі?

«Громадянином у загальному розумінні є той, хто причетний і до володарювання, і до підпорядкування».
 Аристотель, давньогрецький філософ

12.1. Правова характеристика понять «людина», «особа», «громадянин»

«Людина за своєю природою — істота суспільна».
 Філософ Аристотель

Для позначення людської істоти ми, як правило, використовуємо багато синонімів, які зазвичай можуть вживатися як взаємозамінні й абсолютно не впливати на зміст тієї інформації, яку ми повідомляємо. Наприклад, «людина», «індивід», «особа», «особистість», «персона», «суб'єкт», «громадянин» тощо. Однак для юристів окремі поняття із цього ряду суттєво різняться й у правничому контексті не можуть бути застосовані як аналогічні.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Потрібно зрозуміти, що:

1) **людина** (лат. *Homo sapiens*) — це особливе розумне природне створіння, що принципово відрізняється від усіх інших живих істот; це такий вид, що посідає своє місце в сукупності інших живих організмів, належить до типу, класу, ряду, виду тощо;

2) **особа** — це людина, яка живе в суспільстві, вступає у суспільні відносини, має певні взаємозв'язки і є носієм культури, ментального профілю, творцем історії тощо. Інакше кажучи, будь-яка особа є людиною, однак гіпотетично не всяка людина може бути особою. Прикладами є Мауглі, Тарзан, хоча вони і літературні персонажі, але ілюструють це міркування. Вони обидва належать до людей, та не є особами, адже не мають зв'язків з іншими, подібними до себе, живуть поза соціумом;

3) **громадянин** — це особа, що має правовий зв'язок із певною державою, який виявляється у взаємних правах і обов'язках. Наприклад, громадяни держави мають право обирати державні органи, брати участь в управлінні державою, а також повинні захищати її, утримувати функціонування державного апарату шляхом сплати податків. Натомість держава має право притягати до відповідальності за недотримання громадянином таких обов'язків, а також повинна забезпечувати необхідні умови, життєвий рівень, допомогу і захист громадянам, які перебувають не тільки в межах її території, але й за кордоном. Людина не обов'язково повинна народитися і вирости у державі, щоб бути її громадянином, бо громадянство не залежить від національності. Його може набути будь-яка людина, якщо вона відповідає умовам, визначеним законодавством.

Біологічна класифікація	
Домен:	Ядерні
Царство:	Тварини
Підцарство:	Справжні багатоклітинні
Надтип:	Вториннороті
Тип:	Хордові
Підтип:	Хребетні
Інфратип:	Щелепні
Надклас:	Чотириногі
Клас:	Ссавці
Підклас:	Плацентарні
Ряд:	Примати
Інфраряд:	Людиноподібні
Родина:	Гомініди
Рід:	Люди
Вид:	Людина розумна

Людина з погляду біології

Співвідношення понять «людина», «особа», «громадянин»

Зверни увагу!

Людина — біологічне поняття, яке вказує на належність істоти до класу ссавців; **особа** — культурно-історичне поняття, що акцентує на соціальній природі людини; **громадянин** — політико-правове поняття, яке підкреслює правовий зв'язок фізичної особи з конкретною державою.

12.2. Громадянство України

Однією із суттєвих ознак держави є наявність населення. Майже усі люди, що складають населення нашої держави і постійно проживають на території України, є її громадянами, однак в Україні можуть перебувати і навіть постійно проживати також іноземці (особи, які є громадянами або підданими іншої держави чи декількох держав) або особи, які зовсім не мають громадянства.

Єдність прав і обов'язків

Сказано — зроблено! *Практичне завдання*

Оцініть варіант учнівської відповіді про взаємозв'язок людини і держави

На уроці правознавства Петрик пояснював, що, на його думку, означає стійкий правовий зв'язок громадянина і держави. Він стверджував, що держава має цінувати свого громадянина, захищати, допомагати і дбати про нього. А громадянин повинен бути вірним державі та відповідати їй взаємністю. І що держава та громадянин мають одне щодо одного і права, і обов'язки, як у правовідносинах. Петрик навіть написав на дошці:
«Людина + Держава = Громадянство».

1. Чи погоджуєтеся ви з думкою Петрика?
2. Які права має держава стосовно свого громадянина?
3. Зверніться до статей Конституції України, у яких безпосередньо йдеться про обов'язки держави (ст. 3 (част. 2), ст. 16, ст. 27 (част. 2), ст. 51 (част. 3)) і поміркуйте, які з цих обов'язків безпосередньо пов'язані з питаннями громадянства.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

За оцінкою Державної служби статистики України, станом на 1 жовтня 2016 року чисельність наявного населення України становила 42 635 097 осіб (без врахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя). За національним складом Україна належить до мононаціональних держав, тобто українці становлять абсолютну більшість населення України. За даними першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року, громадянами України у 2001 році були 99,35 %, громадянами країн СНД 0,33 % всього населення. Налічувалося 0,18 % (86 047) осіб без громадянства.

https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_України

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Громадянство → → що? — правовий зв'язок
→ між ким? — між фізичною особою і державою
→ як виявляється? — знаходить свій вияв у взаємних правах і обов'язках

Аналогічним за значенням до поняття «громадянство» є поняття «*підданство*». Єдина відмінність у тому, що громадянством називається правовий зв'язок особи з державою республіканської форми правління, а підданство, як правило, — з державою монархічної форми правління.

Питання громадянства в Україні врегульовуються Законом України «Про громадянство України» від 18.01.2001 року. Зокрема, цей Закон закріплює **принципи** законодавства України про громадянство (Ст. 2):

1) *принцип єдиного громадянства*, який означає, що в Україні немає окремого громадянства в районах та областях, а якщо громадянин України набув громадянства (підданства) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

2) *принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства* означає, що Україна створює сприятливі умови для всіх, хто проживає на її території, щоб вони могли отримати громадянство України;

3) *принцип неможливості позбавлення громадянина України громадянства України* (навіть якщо громадянин учинив будь-яке правопорушення, його не можна позбавити громадянства);

4) *принцип визнання права громадянина України на зміну громадянства* (наприклад, якщо громадянин України постійно проживає на території іншої держави, то він може клопотати про свій вихід із громадянства. Вихід із громадянства України неповнолітніх здійснюється за клопотанням одного з батьків, однак якщо дитині від 14 до 18 років — вихід із громадянства України, як і його набуття, відбувається лише за її згодою);

5) *принцип неможливості автоматичного набуття громадянства України* іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та *автоматичного припинення громадянства України* одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя;

6) *принцип рівності усіх громадян України* перед законом і судом, незалежно від того, коли особа отримала громадянство, на якій підставі і як довго є громадянином України (від народження чи набула громадянства значно пізніше);

§ 12. Людина і держава

7) принцип збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України означає, що громадянин України може постійно проживати за кордоном, однак це автоматично не позбавляє його громадянства України.

Громадянство України набувається:

- ~ за народженням (за правом крові і правом ґрунту) — якщо батьки дитини, яка народилася, або хоч один із них, є громадянами України, або є особами без громадянства чи іноземцями, але на законних підставах проживають на території України, або батьки її невідомі, та вона знайдена на території України;
- ~ за територіальним походженням — якщо особа сама чи її найближчі родичі (один із її батьків, дід чи баба, брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука) народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України, то вона може подати заяву про набуття громадянства;
- ~ у результаті прийняття до громадянства — іноземець або особа без громадянства можуть клопотати про прийняття до громадянства України, якщо дотримані такі **умови**:
  - 1) особа визнає і дотримується Конституції і законів України;
  - 2) особа подала декларацію про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців);
  - 3) особа постійно проживає на законних підставах на території України протягом останніх **п'яти** років (якщо перебуває у шлюбі з громадянином України — достатньо **двох** років, для біженців чи осіб, яким Україна надала притулок, — **три** роки);
  - 4) особа отримала дозвіл на імміграцію (на в'їзд громадян інших держав в Україну на довгострокове перебування або постійне проживання);
  - 5) особа володіє державною мовою або розуміє її в обсязі, достатньому для спілкування;
  - 6) особа має законні джерела існування (заробітну плату, прибуток від підприємницької діяльності або власності, пенсію, стипендію, власні фінансові заощадження або фінансову допомогу від членів сім'ї тощо).

Категорії населення України

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Для осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України, достатньо відповідати першим двом умовам. Але **не приймуть** до громадянства України особу, яка вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину; вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

~ у результаті поновлення у громадянстві — якщо особа припинила громадянство України, а потім подала заяву про поновлення у громадянстві, вона реєструється громадянином України незалежно від місця проживання;

~ у результаті усиновлення — якщо особу всиновлюють громадяни України або подружжя, один із якого є громадянином України;

~ у результаті встановлення над дитиною опіки чи піклування — й зокрема влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю, якщо опікуном або піклувальником призначено громадянина України або осіб, одна з яких є громадянином України.

Законом передбачено і деякі інші підстави набуття громадянства України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є: паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, тимчасове посвідчення громадянина України, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, посвідчення особи на повернення в Україну (за ст. 5 Закону України «Про громадянство України»).

Громадянство України припиняється:

~ внаслідок виходу з громадянства України (якщо громадянин України постійно проживає за кордоном, він добровільно може вийти з громадянства України за його особистим клопотанням, якщо ж це неповнолітня особа — за клопотанням про це одного з батьків, але коли дитині вже виповнилося 14 років — її згода на це є обов'язковою). Громадянин України, який подав заяву про вихід із громадянства України або щодо якого оформляється втрата громадянства, до видання указу Президента України про припинення громадянства України користується всіма правами і несе всі обов'язки громадянина України;

~ внаслідок втрати громадянства України (підставами втрати громадянства України є: добровільне набуття громадянином України

§ 12. Людина і держава

громадянства іншої держави; набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою);

~ за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Рішення про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України приймає *Президент України* і видає з цього приводу укази. У вирішенні питань громадянства беруть участь й інші державні органи. Зокрема, при Президентові України створена *Комісія з питань громадянства*, яка: 1) розглядає заяви про прийняття або вихід із громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв і подань; 2) контролює виконання рішень із питань громадянства, прийнятих Президентом України. Крім Президента України та Комісії при Президентові України з питань громадянства, питаннями громадянства займається *Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб*, його територіальні органи і підрозділи, які входять у склад Міністерства внутрішніх справ України.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій.
Виконайте завдання в групах

1. Громадянин Гани Едвард Ф. упродовж чотирьох років навчався у Тернопільському національному економічному університеті. За час студій він непогано опанував українську мову, знайшов багато друзів, навчився грати на бандурі, а вишиванку вважав найвишуканішим одягом. Він щиро полюбив Україну і навіть мав намір одружитися з однокурсницею Марічкою. Відтак він вирішив залишитися в Україні на постійне місце проживання.

1. Чи здійсненні мрії юнака?
2. Чи може Едвард набути громадянства України?
3. Що потрібно, щоб клопотати про прийняття до громадянства?

2. Подружжя Дем'янових і їхній 15-річний син Володимир рік тому виїхали на постійне місце проживання в Іспанію. Мама Володимира, перебуваючи у відпустці в Україні, не порадившись ні з чоловіком, ні з сином, подала заяву про вихід їхньої сім'ї з громадянства України.

1. Чи були її дії юридично правильними?
2. Чи не порушено приписи Закону України «Про громадянство України»?

12.3. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина

«Громадянин повинен платити податки з такими ж почуттями, з якими закоханий дарує подарунки своїй коханій».

Новалис, німецький письменник

«Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Саме так починається Загальна декларація прав людини (10.12.1948 р., ООН). Таке ж положення закріплює і Конституція України. Так, ми народжуємося, маючи рівні *природні* можливості, які необхідні нам для нормального життя та самореалізації. Хай ми не здатні відразу після народження скористатися усіма своїми правами, але вони є, безумовно, у кожного з нас як оболонка, як друга, невидима шкіра. Тому і називають права людини невід'ємними та невідчужуваними, тобто такими, що їх неможливо відокремити від особи, передати комусь іншому.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Права людини → → що? — можливості людини
→ які? — є загальними і рівними для всіх
→ для чого? — забезпечують нормальне існування і розвиток людини
→ як? — держава повинна визнавати та гарантувати їх в обсязі загальновизнаних міжнародних стандартів

В Україні людина визнається найвищою соціальною цінністю, тому у ст. 3 Конституції України зазначено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Зверни увагу!

Права і свободи людини — можливості людини, спрямовані на досягнення її цілей і задоволення її інтересів.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (28.06.1996, редакція від 30.09.2016, витяг)

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

§ 12. Людина і держава

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

У Конституції України закріплені такі права і свободи людини:

~ **громадянські (особисті)** — без них неможливе життя людини і її нормальний розвиток — право на життя, повагу до честі й гідності, право на свободу й особисту недоторканність, свободу думки і слова, свободу світогляду й віросповідання на свободу пересування та вільний вибір місця проживання та інші;

~ **політичні** — обумовлені статусом громадянина і дають змогу брати участь у житті держави — право брати участь в управлінні державними справами, зокрема, обирати та бути обраним, спрямовувати індивідуальні або колективні письмові звернення, особисто звертатися в органи державної влади, органи місцевого самоврядування та до посадових і службових осіб цих органів, право об'єднуватися у політичні партії та інші громадські об'єднання, проводити збори, мітинги, демонстрації;

~ **соціально-економічні** — створюють змогу забезпечувати своє життя матеріально — право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, право на підприємницьку діяльність, право на працю, на достатній життєвий рівень, на соціальний захист тощо;

~ **культурні** — уможливають розвиток і самореалізацію особистості — право на освіту, на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови, свободу літературної, художньої, наукової діяльності і творчості, користуватися досягненнями науки і техніки, культурними й історичними надбаннями народу та світової громадськості;

~ **екологічні** — забезпечують стан навколишнього природного середовища як умову життя людини — право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на відшкодування збитків, заподіяних погіршенням стану довкілля,

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

право на отримання і використання інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також на її поширення;

~ **права в галузі правосуддя** — гарантують правову захищеність особи — право на судовий захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань, на відшкодування матеріальних та моральних збитків, право на захист і на правову допомогу, презумпція невинуватості в кримінальному судочинстві та ін.

Україна забезпечує реалізацію політичних прав і свобод тільки своїм громадянам, здійснення всіх інших прав і свобод гарантується усім людям, що перебувають на території України незалежно від наявності громадянства.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Визначте, до якого виду належать указані права і свободи людини й громадянина, і доповніть таблицю:

Приклад прав людини	Вид прав людини
— Таємниця листування, телефонних розмов, електронної та іншої кореспонденції	громадянське (особисте) право
— Право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом	
— Право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі	
— Право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір	
— Право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань	
— Право на житло	

Наші права і свободи тісно пов'язані з обов'язками. Кожне наше право породжує обов'язок іншого суб'єкта або суб'єктів. Наприклад, якщо конкретна особа має право на життя та особисту недоторканність, це означає, що всі інші люди мають обов'язок поважати і не порушувати це її право, інакше порушника буде притягнуто до юридичної відповідальності. Дуже влучно зауважив американський філософ Ф. Емерсон: «Мое право розмахувати руками закінчується там, де починається ніс мого сусіда».

У Конституції України обов'язкам держави та людини присвячено багато статей. Ключові та найважливіші конституційні обов'язки людини і громадянина визначені у статтях 65–68.

- ~ захист Батьківщини, незалежності і територіальної цілісності України;
- ~ повага до державних символів України;
- ~ обов'язок не спричиняти шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані їм збитки;

§ 12. Людина і держава

- ~ обов'язок платити податки і збори;
- ~ обов'язок неухильно дотримуватися Конституції та законів України;
- ~ обов'язок не зазіхати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Якщо перший обов'язок із цього переліку стосується лише громадян України, то всіх інших мають дотримуватися усі особи, які проживають на території України.

Зверни увагу!

Обов'язки людини — це необхідна поведінка людини, що відповідає вимогам, які потрібні для того, щоб не порушувалися права людини і суспільство нормально функціонувало.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

1. Оцініть варіанти співвідношення прав та обов'язків, що зображені на ілюстрації.
2. Поміркуйте, який із них ви вважаєте правильним.
3. Спробуйте сформулювати проблемні запитання для дискусії.
4. *Подискутайте.*

Співвідношення прав і обов'язків

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Як ви розумієте принцип єдності прав і обов'язків, закладений у багатьох статтях розділу II Конституції України?

На уроці правознавства Михайлик розповів притчу, яку почув від дідуся. Подорожній запитав хлопчика, чим займаються його батьки. І малий сказав, що вони виконують багато різної роботи, але обов'язково щодня роблять одне і те саме: печуть три хлібини. Одну споживають самі, другу повертають борг, а третю дають у борг. Це дуже здивувало подорожнього, але хлопчик усе пояснив, сказавши, що з ними ще живуть бабуся і дідусь, а також є ще сестричка і братик.

Поміркуйте, чому за допомогою цієї притчі Михайлик намагався пояснити статтю 51 Конституції України, у якій сказано: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків».

12.4. Механізми захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні

В Україні права та свободи людини і громадянина не тільки закріплені у Конституції та інших законодавчих актах, наша держава також гарантує їх реалізацію і створює різні механізми їх захисту — це основне завдання будь-якої демократичної цивілізованої держави.

Зверни увагу!

Механізм захисту прав людини – це забезпечені державою можливості виконання громадянами певних дій, завдяки яким можна захистити свої права, свободи і законні інтереси.

Захист прав і свобод громадян можливий шляхом:

- ~ самозахисту, тобто кожна людина має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- ~ звернення до державних органів, які здійснюють захист прав і свобод;
- ~ направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень до органів державної влади;
- ~ проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій, страйків;
- ~ через громадські формування і об'єднання, що створюються для захисту прав і свобод (наприклад, адвокатура, правозахисні організації тощо). Адвокати зобов'язані здійснювати представництво, сприяти захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб за їх дорученням в усіх органах, установах, організаціях.

В Україні є низка державних органів, звернення до яких допоможе захистити або відновити порушене право, а також таких, що здійснюють контроль за додержанням прав і свобод людини та громадянина. До таких, зокрема, належать:

1. **Суд** — орган судової гілки влади, діяльність якого полягає у забезпеченні справедливості під час розгляду і вирішення кримінальних справ, цивільних, трудових, господарських, адміністративних чи інших спорів.

Кримінальні справи про вчинення злочинів передаються до розгляду в суд після їх належного розслідування, і саме суд установлює вину особи та виносить вирок (або обвинувальний, або виправдувальний).

Інші справи розглядаються судом після відповідного письмового звернення до суду, яке називається **позовом**. Позов має встановлену

§ 12. Людина і держава

процесуальними кодексами форму, тобто має містити необхідну для вирішення спору інформацію. Особа, яка звертається до суду із позовом, — це *позивач*, а інша сторона суперечки, до якої у позивача є претензії, — *відповідач*. Особа має право самостійно звернутися до суду із позовом, якщо їй виповнилося 14 років.

2. Конституційний Суд України, який здійснює конституційний судовий контроль та захист основних прав і свобод людини й громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України.

3. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ця посада по-іншому називається *омбудсмен*). До Уповноваженого з прав людини може звернутися будь-яка особа, яка перебуває на території України, якщо її права порушено органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами. На офіційному сайті Уповноваженого є для цього спеціальна електронна форма звернення. Крім того, для зручності й доступності утворено регіональні представництва Уповноваженого з прав людини, а також діють регіональні координатори взаємодії з громадськістю.

Дотримання прав дитини є одним із пріоритетних напрямів роботи Уповноваженого з прав людини. У структурі Секретаріату Уповноваженого створено відповідний підрозділ із питань дотримання прав дитини, який контролює стан їх дотримання, запобігає їх порушенню або сприяє їх поновленню. У структурі Адміністрації Президента України є також посада **Уповноваженого з прав дитини**.

4. Національна поліція України — це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

5. Прокуратура — територіально розгалужена система державних органів, створених із метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Звернутися до прокуратури можна зі скаргою, заявою чи повідомленням про вчинені або такі, що готуються, правопорушення чи злочини.

6. Якщо громадянин України використав усі можливі засоби захисту свого порушеного права в Україні, але так і не домогся справедливого рішення, тоді він може скористатися міжнародним механізмом захисту прав людини, звернувшись зі скаргою до **Європейського суду з прав людини**. Така можливість є додатковою гарантією захисту прав і свобод людини в Україні.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій.
Виконайте завдання в групах

1. Громадянин Німеччини Х. Райнольд на законних підставах перебуває на території України, отримав ідентифікаційний код і здійснює підприємницьку діяльність як фізична особа-підприємець. Його діяльність приносить дохід, але він відмовляється сплачувати податки, аргументуючи це тим, що він іноземець, тому не має права голосувати, не має права стати державним службовцем, а, отже, і обов'язок захищати Україну та обов'язок сплачувати податки на нього не розповсюджується. **1. Чи має він рацію у цій ситуації? 2. Поясніть, чому ви так вважаєте.**

2. На місце менеджера в успішній компанії претендують дві особи: чоловік 30-ти років, належного рівня фахової підготовки, одружений, має двох дітей; жінка 26-ти років, вищого рівня фахової кваліфікації, не заміжня. Директор підприємства відмовив жінці у прийнятті на роботу, пояснивши, що вона буде багато уваги приділяти своїм «жіночим» справам, тобто зосереджуватиметься на пошуках нареченого, народженні та вихованні дітей тощо, а роботі приділятиме недостатньо часу, тому чоловік краще впорається з роботою. **1. Чи порушено права жінки в цій ситуації? 2. За допомогою якого механізму вона може захистити свої права? 3. Куди їй потрібно звернутися?**

Повторення – матір навчання!

Перевірте себе:

- Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке громадянство?
  - Що означають поняття «людина», «особа», «громадянин»?
  - Хто такі іноземці?
  - Хто в Україні вирішує питання, пов'язані із набуттям і припиненням громадянства?
  - Що таке права і свободи людини?
  - Що таке обов'язки людини?
  - Які способи захисту прав людини та громадянина ви знаєте?
  - За якої умови громадянин України може звернутися до Європейського суду з прав людини?
  - Які права має громадянин у галузі правосуддя?
- Назвіть підстави набуття громадянства України. Скористайтеся «Таблицею № 8» у «Додатку».
- Перелічіть, які обов'язки має громадянин держави.
- Розкажіть, як можна звернутися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
- Схарактеризуйте умови прийняття до громадянства України.
- Схарактеризуйте підстави припинення громадянства України.
- Поясніть, як ви розумієте наявність стійкого правового зв'язку особи з державою.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

- Запиши, які права людини належать: ...до громадянських (особистих), ... до політичних, ... до соціально-економічних.
- Чи маєш ти громадянство України? Як визначається громадянство дітей?

§ 13. Органи державної влади в Україні

§ 13. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Згадайте... — що таке орган державної влади;
— які державні органи називають конституційними і чому;
— як називався уряд у державі Богдана Хмельницького.

Як ви розумієте... — значення слів «рада», «уряд», «адміністрація»?

Чи знаєте ви, що... — рада, сейм, конгрес, кортеси, меджліс, хурал, скупщина, бундестаг — сучасні назви парламентів різних країн?

«Законодавча влада — серце держави, влада виконавча — її мозок».

Жан-Жак Руссо, філософ

13.1. Верховна Рада України

Верховна Рада України є **єдиним** у нашій державі **законодавчим органом державної влади**. Це означає, що лише Верховна Рада України (далі — ВРУ) може ухвалювати закони, здійснюючи це від імені народу України і за його дорученням. ВРУ є постійно діючим однопалатним колегіальним органом, що складається з 450 народних депутатів із терміном повноважень 5 років.

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні впродовж останніх п'яти років. Народні депутати України користуються депутатською недоторканністю, вони не можуть бути без згоди ВРУ притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Порядок роботи ВРУ встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України. Щоб парламент України міг вважатися повноважним, треба, щоб було обрано не менш як дві третини від конституційного складу (від 450). ВРУ працює сесійно. За узгодження політичних позицій народні депутати об'єднуються у фракції. Обов'язковою вимогою для діяльності парламенту є формування коаліції депутатських фракцій, до складу якої повинно входити більшість народних депутатів від конституційного складу. Для здійснення законопроектної роботи і по-

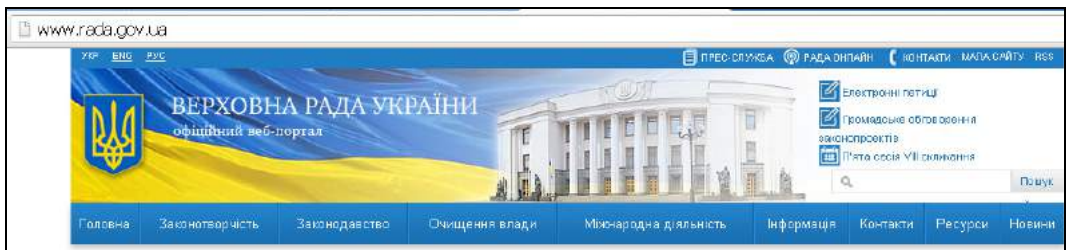

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

переднього розгляду питань із числа народних депутатів створюються комітети, а також спеціальні комісії і тимчасові слідчі комісії.

Верховна Рада України приймає закони, затверджує Державний бюджет України, визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, оголошує за поданням Президента України стан війни й укладення миру. ВРУ встановлює і змінює межі районів і міст, відносить населені пункти до категорії міст, здійснює найменування та перейменування населених пунктів і районів. Впродовж двох днів із моменту звернення Президента України ВРУ затверджує його укази про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. ВРУ призначає чергові та позачергові вибори до органів місцевого самоврядування, призначає вибори Президента України, усуває Президента з поста в порядку імпичменту (особливої процедури відставки), розглядає питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та приймає резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України, а також здійснює кадрові призначення в межах повноважень, визначених статтею 85 Конституції України.

Організовує роботу ВРУ, веде її засідання, координує діяльність її органів Голова Верховної Ради України, якого обирають народні депутати України зі свого складу.

Фрагмент головної сторінки сайту Верховної Ради України

13.2. Органи виконавчої влади

Виконавчу владу в Україні здійснюють центральні та місцеві органи влади. Центральними органами виконавчої влади є міністерства й відомства — державні комітети (служби, агенції, інспекції) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, які становлять чітку вертикально організовану систему.

§ 13. Органи державної влади в Україні

1. ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Діяльність центральних органів виконавчої влади регламентується Конституцією України, Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (2014 р.), Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» (2011 р.)

Кабінет Міністрів України (Уряд України) є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Уряд здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Кабінет Міністрів України (далі — КМУ) відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

До складу КМУ входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. КМУ відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний ВРУ. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра пропонує Президенту України коаліція парламентських фракцій або парламентська фракція, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу ВРУ. Призначається Прем'єр-міністр Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатури Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України призначає ВРУ за поданням Президента України, інших членів КМУ призначає Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України.

Максимальний термін повноважень КМУ відповідає терміну повноважень ВРУ, оскільки обрання нової ВРУ автоматично означає початок процедури формування нового КМУ.

Кожен міністр окремо може достроково заявити про свою відставку, але повністю КМУ може достроково припинити повноваження лише у двох випадках — якщо подає у відставку Прем'єр-міністр, у випадку смерті Прем'єр-міністра, або якщо ВРУ розглянула питання про відповідальність КМУ та ухвалила резолюцію недовіри КМУ більшістю від конституційного складу ВРУ.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

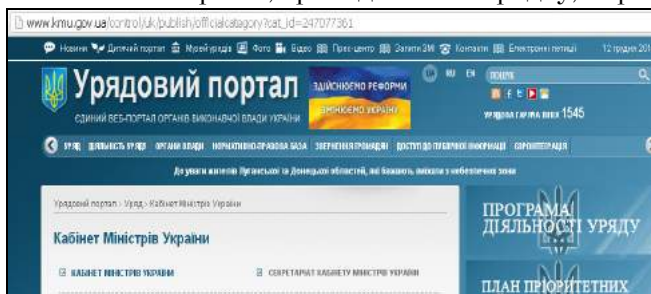
Повноваження КМУ визначені у ст. 116 Конституції України. Серед них можна виокремити такі *повноваження Уряду України*:

— забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

- захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
  - забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
  - розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді України звіту про його виконання;
  - здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю.

Фрагмент головної сторінки сайту Кабінету Міністрів України

Будинок Кабінету Міністрів України, м. Київ, вул. Грушевського, 12/2

Міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України (Стаття 6. Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»). Кількість міністерств, їх назви і розподіл функцій між ними визначаються під час формування Кабінету Міністрів України. Однак деякі назви діючих Міністерств можна навести як приклад: Міністерство юстиції України, Міністерство фінансів України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство аграрної політики України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство культури України, Міністерство оборони України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство праці та соціальної політики України.

Інші **центральні органи виконавчої влади** створюють для виконання окремих функцій з реалізації державної політики, для них встановлено такі назви: *служби, агентства, інспекції*. Діяльність цих центральних органів виконавчої влади спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через

§ 13. Органи державної влади в Україні

відповідних міністрів згідно із законодавством. Основними завданнями центральних органів виконавчої влади є:

- 1) надання адміністративних послуг;
- 2) здійснення державного нагляду (контролю);
- 3) управління об'єктами державної власності;
- 4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують і координують їх діяльність;
- 5) здійснення інших завдань, визначених законами України.

Такими центральними органами виконавчої влади, серед інших, є: Державна фінансова інспекція України, Державна служба автомобільних доріг України, Державна архівна служба України, Державний комітет лісових ресурсів України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державне агентство резерву України, Пенсійний фонд України, Антимонопольний комітет України, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Державна митна служба України, Державна судова адміністрація України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна пенітенціарна служба України, Державна служба статистики України, Державна інспекція ядерного регулювання України, Національне космічне агентство України, Фонд державного майна України.

2. МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Діяльність місцевих органів виконавчої влади регламентує Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.). Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації, які є місцевими органами виконавчої влади і входять до системи органів виконавчої влади.

Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України. Місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують:

- 1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;
- 2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних бюджетів;

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Голів місцевих державних адміністрацій призначає Президент України лише за поданням Кабінету Міністрів України, але на термін повноважень президента. У разі обрання нового Президента України вони продовжують виконувати свої функції до призначення у встановленому законом порядку нових голів. Кандидатури на посади голів районних держадміністрацій подають у КМУ голови обласних держадміністрацій, а персональний склад районної та обласної держадміністрацій формують їх голови. Вони в межах своїх повноважень видають розпорядження, а керівники структурних підрозділів — накази. Розпорядження голів місцевих держадміністрацій, прийняті в межах їх компетенцій, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами й організаціями, посадовими особами та громадянами.

13.3. Органи судової влади в Україні

Судову владу в Україні здійснюють *суди загальної юрисдикції* та *Конституційний Суд України*, який є єдиним органом конституційної юрисдикції та забезпечує верховенство права і пряму дію Конституції на всій території України.

Система судів загальної юрисдикції, відповідно до законодавства, будується за принципами:

- *територіальності* (суди є в містах, районах, областях, це забезпечує доступність правосуддя),
- *спеціалізації* (відома аксіома — що вужча сфера, якою займається людина, то професійнішою і досконалішою є її діяльність, тому в Україні є як спеціалізовані суди, так і окремі судді спеціалізуються на розгляді конкретних категорій справ),
- *інстанційності* (існування кількох інстанцій, тобто рівнів, дозволяє оскаржувати рішення суду першої інстанції, якщо сторона невдоволена, а це дає можливість перегляду цього рішення судом вищого рівня).

Організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд, визначає Закон України «Про судоустрій і статус суддів», ухвалений 2 червня 2016 р.

§ 13. Органи державної влади в Україні

Систему судоустрою, відповідно до цього Закону, становлять:

1) *місцеві (окружні) суди* — загальні, господарські та адміністративні суди першої інстанції, які утворюються в одному або кількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах);

2) *апеляційні суди* — суди апеляційної інстанції, які утворюються в апеляційних округах, де можна оскаржити рішення місцевого суду;

3) *вищі спеціалізовані суди*:

~ Вищий суд з питань інтелектуальної власності;

~ Вищий антикорупційний суд;

4) *Верховний Суд України* — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, до складу якого входять судді у кількості не більше двохсот. Зокрема, у складі Верховного Суду діють:

~ Велика Палата Верховного Суду;

~ Касаційний адміністративний суд;

~ Касаційний господарський суд;

~ Касаційний кримінальний суд;

~ Касаційний цивільний суд.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Про місцевий, апеляційний та касаційний суди

Місцеві суди — це, як правило, суди першої інстанції, у яких справи розглядають уперше, із самого початку, із дослідженням усіх доказів і ухваленням рішення. *Апеляційні та касаційні суди* — це суди вищої інстанції, які можуть переглядати судові рішення за скаргами (апеляцією чи касацією). В *апеляційному порядку* можуть бути оскаржені судові рішення, які були ухвалені судами першої інстанції. У *касаційному порядку* можуть бути оскаржені судові рішення суду апеляційної інстанції.

Апеляція — це скарга на рішення суду нижчої інстанції, під час розгляду якої досліджують нові докази, а також перевіряють відповідність рішення вимогам законодавства. Результат — нове рішення по суті, яке вноситься органом судової влади вищої інстанції.

Касація — це перевірка судовим органом вищої інстанції правильності та законності рішення, прийнятого судовим органом нижчої інстанції. Результат — скасування або ствердження раніше винесеного рішення, яке набирає чинності після того.

13.4. Президент України

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Обирається громадянами України строком на 5 років, не більше ніж два строки поспіль, і виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. За Конституцією України посада Президента України, щоб підкреслити її особливу важливість у державі, називається «пост Президента України». Його повноваження можуть припинитися достроково у разі відставки, неспроможності виконання своїх повноважень за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпічменту, смерті. У разі дострокового припинення повноважень Президента України більшість його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

Кандидат у Президенти України має бути громадянином України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні впродовж десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав. А також призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; призначає позачергові вибори до ВРУ; припиняє повноваження ВРУ у випадках, передбачених Конституцією.

До кадрових повноважень Президента України належать такі: вносити до ВРУ подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; призначати на посаду та звільняти з посади за згодою ВРУ Генерального прокурора; призначати на посади та звільняти з посад половину складу Ради Національного банку України та половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

Адміністрація Президента України.
Київ, вул. Банкова, 11

§ 13. Органи державної влади в Україні

вносити до ВРУ подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; призначати на посади та звільняти з посад вище командування Збройних Сил України.

Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до ВРУ подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України; про загальну або часткову мобілізацію, про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях; а також оголошує окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Крім того, Президент України нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними; приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснює помилування; підписує закони, ухвалені ВРУ; має право вето щодо ухвалених ВРУ законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд ВРУ.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Укази і розпорядження, видані Президентом України, є обов'язковими до виконання на всій території України.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке парламент?
  - Що таке уряд?
  - Яким є статус Президента України?
  - Які органи здійснюють судову владу в Україні?
2. Назвіть місцеві органи виконавчої влади.
3. Опишіть систему органів виконавчої влади.
4. Поясніть, чому Верховну Раду України називають представницьким органом.
5. Схарактеризуйте роль глави держави в Україні.
6. Поясніть, як ви розумієте завдання органів виконавчої влади.
7. Розгляньте «Схему № 9» у «Додатку» та розкажіть про систему судоустрою в Україні.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Визнач, як впливають на формування уряду Верховна Рада України і Президент України.
2. Проаналізуй роль Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України у прийнятті Державного бюджету України.

§ 14. ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Згадайте... — що таке магдебурзьке право;
— як здійснювалось управління в античних містах-державах, наприклад, Херсонесі, Ольвії.

Як ви розумієте... — значення слів «самоврядування», «грумада», «віче», «староста»?

Чи знаєте ви, що... — указом Президента України від 25 листопада 2000 року встановлено, що День місцевого самоврядування святкують 7 грудня щороку?

«В своїй хаті й своя правда і сила, і воля!»

Тарас Шевченко, поет, художник, мислитель

14.1. Місцеве самоврядування в Україні

Зверни увагу!

Місцеве самоврядування в Україні — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», стаття 2, частина 1 (Редакція від 19.03.2017)

Місцеве самоврядування може забезпечувати ефективне регулювання і управління значною частиною публічних справ в інтересах місцевої громади та з урахуванням її потреб. Традиції місцевого самоврядування розвивалися впродовж віків, мали історичні та територіальні відмінності. Однак принципи і завдання місцевого самоврядування були спільними для багатьох країн. Це знайшло відображення у Європейській хартії місцевого самоврядування, прийнятій у м. Страсбург у жовтні 1985 року. Ця хартія набула чинності в Україні 1 січня 1998 року.

Основи діяльності місцевого самоврядування, закладені в Конституції України, було деталізовано у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), а згодом до нього вносили зміни з метою поглиблення децентралізації та посилення ролі органів місцевого самоврядування.

Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-

§ 14. Органи місцевого самоврядування

економічні та інші місцеві особливості і традиції. З урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районними чи обласними радами може бути затверджено символіку відповідно району, області. На будинках, де працюють ради та їх виконавчі комітети, піднімають Державний Прапор України.

Із першооснов

Екскурс у минуле

Формування магістрату у XVI ст.

Самоврядування територіальної громади віддавна базувалося на звичаєвому праві та знаходило свій вияв на народних зборах — вічах — де обирали відповідальних за управління життям громади осіб. Із поширенням в українських землях магдебурзького права звичаєві норми скасовували, а місто, що отримувало право самоуправління, виводилося з-під юрисдикції місцевої адміністрації феодалів, воєвод, намісників і створювало власний орган самоврядування — магістрат. Першим з українських міст, яке отримало магдебурзьке право, був Сянок, якому самоврядування надав галицько-волинський князь Юрій II Болеслав, згодом у 1356 р. його отримав Львів, у 1374 — Кам'янець-Подільський, 1432 — Луцьк, наприкінці XV ст. — Київ, а у 1640 — Вінниця. Тоді магдебурзьке право надавалося Великим князем литовським чи польським королем.

Згідно з грамотою Сигізмунда II 1544 р. у Києві до складу ради та лави обирали до шести осіб. Членів ради — радців — обирали жителі міста. Правом бути обраними користувалися мешканці міста — «добрі, розумні, осілі в місті, віком від 25 до 90 років, не дуже багаті і не дуже бідні, з доброю славою, законнонароджені, охороняючі справедливість та правду, такі, що не мають жадібності та злості, не лихварі, не двоєжонці тощо». Раду очолював бурмистр, повноваження якого почергово (строком один квартал) виконували радці.

Лава складалася з лавників, яких обирали довічно, і вони складали присягу, а очолював колегію лавників в'їт.

Джерело: <http://radnuk.info/pidrychnuku/konst/513-kravchenko/11488-4-----.html>

Система управління містом, що мало магдебурзьке право	
МАГІСТРАТ	
РАДА	ЛАВА
Очолював бурмистр	Очолював в'їт
Здійснювала адміністративне управління і розглядала цивільні справи	Суд у кримінальних справах («сісти на лаву підсудних»)
Бурмистра що два роки переобирали з числа радників	Лавники і в'їт обиралися пожиттєво

14.2. Органи місцевого самоврядування

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте положення Основного закону щодо діяльності органів місцевого самоврядування та дайте відповіді на запитання:

1. Що таке місцеве самоврядування?
2. Що таке територіальна громада?
3. Як називаються органи місцевого самоврядування в Україні?
4. Як формується склад місцевих рад?
5. Чим відрізняється спосіб обрання сільського, селищного, міського голови від обрання голови районної або обласної ради?
6. Яким є строк повноважень місцевої ради?
7. Що є матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування?
8. Поміркуйте, навіщо в законі передбачено функціонування виконавчого органу місцевої ради?
9. Хто може надавати дозвіл на створення органів самоорганізації населення?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (28.06.1996, редакція від 30.09.2016, витяг)

Розділ XI МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, депутати якої обрані на чергових виборах, становить п'ять років. Припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради має наслідком припинення повноважень депутатів відповідної ради.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голови, який очолює

§ 14. Органи місцевого самоврядування

виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах, становить п'ять років.

Чергові вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень відповідної ради чи відповідного голови, обраних на чергових виборах.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають у управлінні районних і обласних рад.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Стаття 144. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Зверни увагу!

Територіальна громада — жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Право комунальної власності — право територіальної громади володіти, доцільно, економічно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Територіальні громади села, селища, міста є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Громадські слухання проводять не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносять за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Право територіальних громад на місцеве самоврядування згідно з Конституцією та законами України може бути обмежено лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Сільські, селищні, міські, районні у містах, районні, обласні ради мають печатки із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, рахунки в установах банків України.

Сільська, селищна, міська, районна в місті (у разі її створення) рада може наділяти частиною своїх повноважень органи самоорганізації населення, передавати їм відповідні кошти, а також матеріально-технічні та інші ресурси, необхідні для здійснення цих повноважень, здійснювати контроль за їх виконанням.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про органи самоорганізації населення»

(2001, витяг)

Стаття 3. Поняття органу самоорганізації населення

1. Орган самоорганізації населення є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення.
2. Органами самоорганізації населення є будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети.

Ініціювати створення органу самоорганізації населення (ОСН) можуть збори (конференція) мешканців за місцем проживання, якщо в них брало участь не менше половини жителів відповідної території, які мають право голосу. Ініціативна група, обрана на зборах (конференції), подає до відповідної місцевої ради заяву про створення органу самоорганізації населення із зазначенням основних напрямів діяльності і список учасників зборів (конференції) із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, серії і номера паспорта громадянина України або паспортних документів іноземця та домашньої адреси кожного учасника зборів (конференції) жителів.

§ 14. Органи місцевого самоврядування

Дозвіл на створення ОСН надає відповідна місцева рада, у ньому повинні бути вказані його назва, основні напрями діяльності, повноваження та умови їх здійснення і територія, в межах якої буде діяти ОСН. Після того збори (конференція) мешканців за місцем проживання обирають орган самоорганізації населення у складі керівника, заступника, секретаря, інших членів і затверджують Положення про орган самоорганізації населення. Легальним (законно діючим) ОСН буде вважатися лише після реєстрації за заявою виконавчим комітетом відповідної ради (у такому разі ОСН набуває статусу юридичної особи) або ж після письмового повідомлення відповідного виконавчого комітету місцевої ради про заснування ОСН. Повноваження ОСН, фінансово-економічні основи діяльності, повноваження його керівників та членів регламентуються Законом України «Про органи самоорганізації населення», ухваленим у 2001 році.

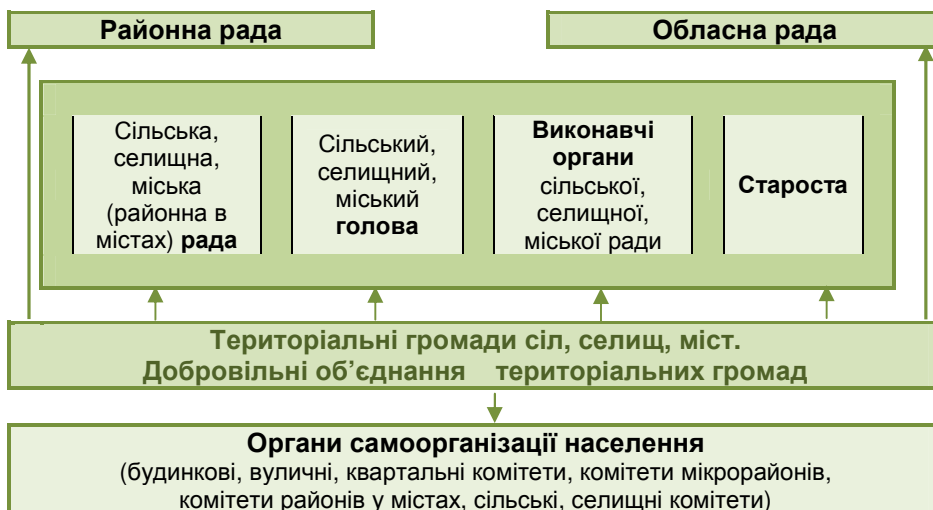
Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте схему структури місцевого самоврядування та виконайте завдання:

1. Поміркуйте, чи можна зобразити схематично місцеве самоврядування у вигляді піраміди, яка передбачає вертикальне підпорядкування.
2. Визначте, до яких територіальних громад належить ваш населений пункт (село, селище, місто) та які органи місцевого самоврядування обирають його мешканці.
3. Згадайте, коли відбулись останні вибори до органів місцевого самоврядування у вашій місцевості.

Структура місцевого самоврядування

14.3. Добровільні об'єднання територіальних громад

Суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», ухваленого 5 лютого 2015 року, можуть створювати добровільні об'єднання територіальних громад, дотримуючись принципів конституційності та законності, добровільності, економічної ефективності, прозорості й відкритості, відповідальності, повсюдності місцевого самоврядування і за державної підтримки.

При цьому територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися; якість і доступність публічних послуг, що їх надають в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

Під час прийняття рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруть до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади. Адміністративним центром об'єднаної територіальної громади визначають населений пункт (село, селище, місто), який має розвинуту інфраструктуру і, як правило, розташований найближче до географічного центру території об'єднаної територіальної громади.

Найменування об'єднаної територіальної громади, як правило, є похідним від найменування населеного пункту (села, селища, міста), визначеного її адміністративним центром. Об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою; центром якої визначено селище, — селищною; центром якої визначено село, — сільською. У селах, селищах, визначених за рішенням місцевої ради об'єднаної територіальної громади, за винятком її адміністративного центру, обирають старосту на строк повноважень місцевої ради. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає, що **староста**:

- 1) представляє інтереси жителів села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської рад;
- 2) сприяє жителям села, селища у підготовці документів, що їх подають до органів місцевого самоврядування;
- 3) бере участь у підготовці проекту бюджету територіальної громади в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного села, селища;
- 4) вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного села, селища

§ 14. Органи місцевого самоврядування

виконавчих органів сільської, селищної, міської рад, підприємств, установ, організацій комунальної форми власності та їх посадових осіб;

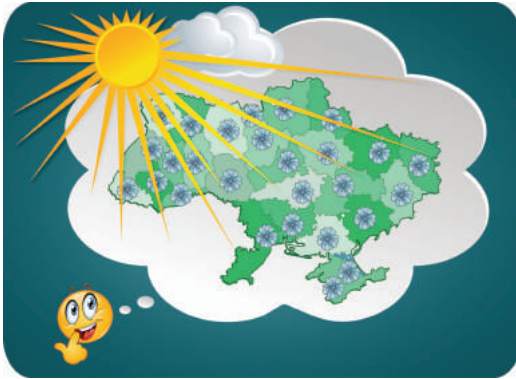
5) здійснює інші обов'язки, визначені Положенням про старосту.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте малюнок та виконайте завдання:

Розповідаючи на уроці про співвідношення органів державної влади та місцевого самоврядування, Михайлик стверджував, що місцеве самоврядування, на відміну від центральних органів державної влади, має горизонтальну структуру, і між органами місцевого самоврядування всіх рівнів нема ієрархічного підпорядкування, як, наприклад, у системі органів виконавчої влади. Однак функціонування місцевого самоврядування безпосередньо залежить від законодавства країни та діяльності виконавчої влади.

Доповніть розповідь Михайлика прикладами та уточніть суть взаємовідносин органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
— Що таке місцеве самоврядування?
— Що таке орган самоорганізації населення?
2. Назвіть посадових осіб органів місцевого самоврядування.
3. Опишіть спосіб формування органів місцевого самоврядування.
4. Порівняйте систему самоврядування міст, що мали маґдебурзьке право, і сучасну систему місцевого самоврядування в Україні.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Порівняйте систему місцевого самоврядування в державі та систему шкільного самоврядування. Зробіть висновки.
2. Визначте, які органи місцевого самоврядування діють у вашій місцевості, коли їх було обрано, прізвища осіб, які їх очолюють. Спробуйте оцінити ефективність їхньої діяльності для вашої територіальної громади.

§ 15. ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН

Практичне заняття № 3

Згадайте.... — які форми державного (політичного) режиму вам відомі.

Як ви розумієте... — поняття «народовладдя»?

Чи знаєте ви, що... — петиція (лат. *petitio*) — це індивідуальна або колективна вимога, звернення, пропозиція, скарга, прохання, клопотання, яка подається в органи державної влади у письмовій формі?

«Найдороще в країні — народ, потім уже — влада, а найменшу цінність має правитель».

Мен-Цзи, китайський філософ

15.1. Участь громадян у житті держави та місцевої громади

«Неважливо, хто ви є, де ви живете, неважливо, за яких обставин народилися, — у будь-якому разі ви здатні поліпшити це суспільство».

Вільям Хелемендеріс

Слово «демократія» дослівно означає народовладдя, тому демократичний державний режим передбачає активну участь громадян і їх реальний вплив на життя суспільства й громади, на діяльність і політику держави. Народ в Україні, як носій суверенітету і єдине джерело влади, має безумовне і пріоритетне право на здійснення її безпосередньо та через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Які дії можна вчиняти з метою участі у політичному житті держави? Насамперед, ми впливаємо на державу і суспільство, на формування політики держави, на управління загальними справами шляхом:

~ **Участі у виборах.** Можливість обирати представницькі органи влади — *активне виборче право*. Цю здатність громадяни отримують із досягненням повноліття — 18 років. *Пасивне виборче право* — можливість бути обраним. Така здатність настає у громадян із досягненням того віку, який визначено законодавством. Щоб стати народним депутатом, треба досягти 21 року, Президентом України — 35 років. Депутатом місцевих рад усіх рівнів можна бути з 18 років.

~ **Участі в референдумах.** Референдум — це конституційний спосіб прийняття безпосередньо народом законів та вирішення важливих питань державного і місцевого життя шляхом всенародного голосування.

§ 15. Звернення громадян. Практичне заняття № 3

~ **Участі в діяльності громадських об'єднань.** Право на об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів закріплено у ст. 36 Конституції України. Громадське об'єднання може бути *громадською організацією* (якщо його членами є фізичні особи); *громадською спілкою* (якщо засновниками такого об'єднання є недержавні юридичні особи, а його членами можуть бути як фізичні, так і юридичні особи); *політичною партією*, члени якої прагнуть реалізації конкретної програми розвитку через здобуття, формування і вираження політичної волі громадян, а також здійснення політичної влади.

~ **Контакту з народними депутатами**, який підтримується завдяки депутатським приймальням. Законодавство передбачає, що останній тиждень кожного місяця роботи ВРУ зарезервовано для роботи народних депутатів із виборцями, і приміщення для організації приймалень надають депутатам безкоштовно.

~ **Участі в мітингах, демонстраціях, інших мирних зборах.** Право громадян України на мирні збори гарантує ч. 1 ст. 39 Конституції України, згідно з якою вони «мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно повідомляють органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування».

~ **Звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів** (ст. 40 Конституції України). Звернення може містити пропозиції про поліпшення їх діяльності або критику недоліків у їхній роботі, що є важливим засобом виявлення і виправлення недотримань закону, допомоги щодо їх усунення та попередження.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Участь громадян у політичному житті держави →

→ що? — дії громадян

→ для чого? — з метою впливу на прийняття і реалізацію державних рішень, обрання представників до органів державної влади

15.2. Що таке звернення громадян?

Звернення адресуються органам державної влади або органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення зазначених у зверненнях питань.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Звернення громадян — це викладені окремою особою (індивідуальні) або групою осіб (колективні):

- *пропозиції (зауваження)* — висловлюють пораду, рекомендацію щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюють думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави;
- *заяви* — містять прохання про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності;
- *клопотання* — виражають прохання про визнання за особою відповідних прав чи свобод;
- *скарги* — формулюють вимоги про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Письмове звернення має відповідати встановленим вимогам. Зокрема, у ньому має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання

§ 15. Звернення громадян. Практичне заняття № 3

громадянина (-ки), викладено суть питання. Письмове звернення має бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявникові може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним.

Письмове звернення, в якому не зазначено місця проживання, яке не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Звернення громадян	
Усне (особисто)	Письмове (листом)
Громадянин (-ка) викладає на особистому прийомі або за допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні «гарячі лінії», а посадова особа його записує (реєструє)	громадянин (-ка) надсилає поштою або передає до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним (нею) особу, повноваження якої оформлені відповідно до законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення)

Упродовж **10 днів** від дня надходження вирішується питання про відповідність звернення зазначеним вимогам і, в разі їх недотримання, — звернення повертають заявникові з відповідними роз'ясненнями.

Також важливо пам'ятати, що хоча такі звернення називають зверненнями *громадян*, однак особи, які не є громадянами України і законно перебувають на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України. Звернення громадян до будь-якого суб'єкта розглядають абсолютно безоплатно.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про звернення громадян»

(1996, редакція від 05.10.2016, витяг)

Стаття 6. Мова звернень і рішень та відповідей на них

Громадяни мають право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін.

Рішення щодо звернень громадян та відповіді на них оформляються відповідно до вимог законодавства про мови. Такі рішення та відповіді можуть бути викладені в перекладі мовою спілкування заявника.

Стаття 7. Заборона відмови в прийнятті та розгляді звернення

Звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду.

Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення.

Якщо питання, порушені в одержаному органом державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, об'єднаннями громадян або посадовими особами зверненні, не входять до їх повноважень, воно в термін не більше **п'яти** днів пересилається ними за належністю відповідному органу чи

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення. У разі якщо звернення не містить даних, необхідних для прийняття обґрунтованого рішення органом чи посадовою особою, воно в той же термін повертається громадянину з відповідними роз'ясненнями.

Забороняється направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються.

Стаття 17. Термін подання скарги

Скарга на рішення, що оскаржувалось, може бути подана до органу або посадовій особі вищого рівня протягом одного року з моменту його прийняття, але не пізніше одного місяця з часу ознайомлення громадянина з прийнятим рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну, не розглядаються.

Стаття 20. Термін розгляду звернень громадян

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше **одного місяця** від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, — невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте зразок звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Дайте відповідь на запитання і виконайте завдання.

1. Яку інформацію обов'язково вказують у зверненні? 2. Продумайте випадок порушення прав людини, які можна захистити шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 3. Підготуйте звернення за цією ситуацією.

Уповноваженому Верховної Ради України
з прав людини
вул. Інститутська, 21/8, м. Київ, 01008,
hotline@ombudsman.gov.ua

Прізвище, ім'я та по батькові людини,
чий права порушено

Поштовий індекс та адреса для надання відповіді,
номер телефону для зворотного зв'язку людини,
чий права порушено

ЗВЕРНЕННЯ

У зверненні треба обов'язково зазначити:

1. Найменування органу державної влади, місцевого самоврядування чи посадової особи, які порушили Ваші права.
2. У чому конкретно полягає суть порушення Ваших прав.
3. Коли або в який строк допущено порушення Ваших прав.
4. Яких заходів Ви вживали для поновлення Ваших прав; до яких органів чи посадових осіб зверталися (долучити копії відповідей).
5. Чи зверталися Ви за захистом порушених прав до суду?
6. Суть Вашого прохання, звернення.

Дата

Власноручний підпис,
прізвище та ініціали

15.3. Що таке електронна петиція?

Особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є **електронна петиція**, яку подають через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції, та розглядають відповідно до законодавства.

Для створення електронної петиції її автор (ініціатор) заповнює спеціальну форму на офіційному веб-сайті органу, якому вона адресована, або веб-сайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронних петицій. В електронній петиції має бути викладено суть звернення, зазначено прізвище, ім'я, по батькові автора (ініціатора) електронної петиції, адресу електронної пошти і, якщо вона відповідає встановленим вимогам, протягом **двох** робочих днів із дня надсилання її оприлюднюють на веб-сайті відповідного органу або громадського об'єднання, що здійснює збір підписів, з обов'язковим зазначенням дати початку збору підписів та інформації щодо загальної кількості й переліку осіб, які підписали електронну петицію.

Електронна петиція не може містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Електронну петицію, адресовану Президенту України, ВРУ, КМУ, розглядають за умови збору на її підтримку не менш як **25000** підписів громадян протягом не більше **трьох місяців** із дня оприлюднення петиції. Кількість підписів громадян на підтримку електронної петиції до органу місцевого самоврядування та строку збору підписів визначає статут територіальної громади.

Якщо в установлений строк петиція не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, то після завершення строку збору підписів на її підтримку її розглядають у тому ж порядку, як звичайне звернення громадян. Якщо необхідну кількість підписів громадян було зібрано, то розгляд електронної петиції здійснюють невідкладно, але не пізніше **десяти робочих днів** із дня оприлюднення інформації про початок її розгляду.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

Про підтримку або невідтримку електронної петиції, а також про результат її розгляду публічно повідомляють на офіційних веб-сайтах відповідних державних органів або органів місцевого самоврядування.

У разі визнання за доцільне, викладені в електронній петиції пропозиції може реалізовувати орган, якому вона адресована, шляхом прийняття з питань, віднесених до його компетенції, відповідного рішення. Президент України, Кабінет Міністрів України, народні депутати України за результатами розгляду електронної петиції можуть розробляти та вносити на розгляд Верховної Ради України законопроекти, спрямовані на вирішення порушених у петиції питань.

Сказано — зроблено!

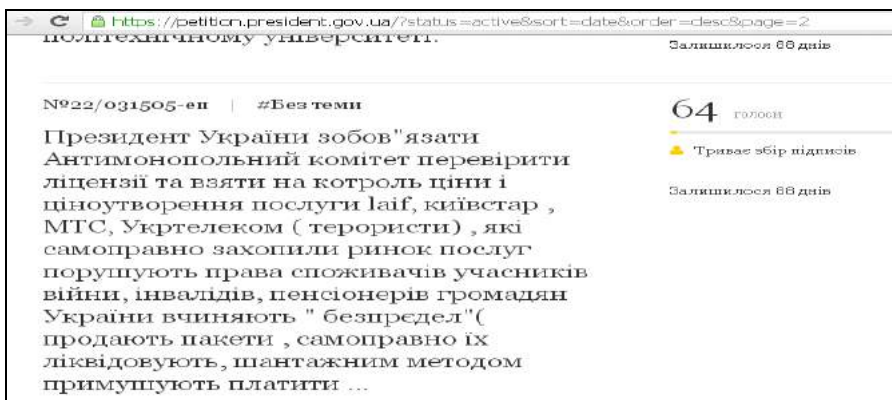
Практичне завдання

Розгляньте зміст наведених нижче електронних петицій, оприлюднених на веб-сайті Президента України. Дайте відповідь на запитання.

Приклади пропозицій, висловлених у електронних петиціях:

- «Презумпція згоди у галузі трансплантології (пересадка органів або тканин від донора)».
- «Запровадити громадський транспорт у місті Вишневе».
- «Позбавляти громадянства України у разі виявлення подвійного громадянства чи громадянства псевдореспублік, натомість ввести поняття «негромадянин».
- «Пропоную до голосування допускати лише тих людей, які склали іспит із правопису українських слів та одного завдання з математики. Іспит проводити на виборчій дільниці під час видачі бюлетеня для голосування».
- «Зменшити як мінімум утричі тарифи на тепло та електроенергію для населення, без нарахування субсидій».

1. Чи дотримано авторами петицій усіх вимог, установлених законодавством?
2. Чи підтримали б ви авторів цих петицій?
3. Чи знаєте ви ситуацію, яка могла би стати підставою для створення електронної петиції?

Так виглядає електронна петиція на офіційному сайті (скріншот)

§ 15. Звернення громадян. Практичне заняття № 3

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованій ситуації
Виконайте завдання в групах

Сергій С., спілкуючись зі своїм товаришем Андрієм Б., обурювався, що дуже часто нас закликають до спілкування українською мовою, до її вивчення та шанування. Але ці заклики здебільшого не дають результату. «Хіба захочеться пересічному громадянину чи громадянці, — переконував він, — яким «і так усе зрозуміло», плекати та пестити в собі солов'їну? Ні. З дітьми ситуація ще гірша. Адже вони вже змалку звикають до суржика, росіянізмів та жаргону, які надалі дуже швидко стають їх основною мовою. І це не українська мова... Це взагалі не мова, а безіменна балаканина. І так десятиліттями, з кожним поколінням... От, скажімо, — навів приклад він, — кожна країна має дублювання телеканалів своєю мовою. Україна чомусь не має... Адже нам і так все зрозуміло, правда? — з гірким сарказмом звучали його слова. — А про те, що, переглядаючи цікаві передачі та мультки російською мовою, ми поступово витісняємо свою, не думаємо».

Андрій погодився і замислився на якийсь час, а тоді запропонував скористатися своїм правом і скласти електронну петицію щодо дублювання українською мовою популярних супутникових телеканалів.

Приятелі звернулися до вас із проханням допомогти і роз'яснити, як вони можуть реалізувати цю ідею.

1. Чи може бути така проблема підставою для створення електронної петиції?
2. Як саме і кому її потрібно адресувати? Коли її розглянуть? Порадьте Сергієві та Андрієві, що їм робити.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке референдум?
  - Які бувають види громадських об'єднань?
  - Що таке звернення громадян?
  - Які бувають звернення громадян?
  - Впродовж якого строку розглядаються і вирішуються звернення громадян?
  - Що таке електронна петиція?
  - Скільки підписів громадян на підтримку електронної петиції і впродовж якого строку має бути зібрано, щоб ця петиція була розглянута?
2. Назвіть, які дії може вчинити громадянин (-ка) України, щоб взяти участь у вирішенні загальносуспільних справ.
3. Поясніть, що таке участь громадян у політичному житті держави.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади пам'ятку (порадник) про звернення громадян. Зверни увагу на вимоги до оформлення письмового звернення та порядок розгляду звернення.

§ 16. УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ № 2 **із теми «Взаємозв'язок людини і держави»**

Завдання для узагальнення та перевірки знань, умінь і навичок учнів

1. Поясніть значення термінів і понять:

- Конституція
- Людина
- Особа
- Громадянин
- Громадянство
- Права людини
- Свободи людини
- Органи державної влади
- Місцеве самоврядування
- Рада
- Звернення громадян
- Електронна петиція
- Територіальна громада
- Конституційні обов'язки

2. Перелічіть:

- Ознаки конституції
- Обов'язки громадянина
- Принципи громадянства
- Основні види прав людини
- Державні органи, що займаються питаннями громадянства

3. Розкажіть про:

- Обставини прийняття Конституції України в 1996 р.
- Повноваження Конституційного Суду України
- Підстави набуття громадянства України
- Принцип розподілу влади на три гілки
- Спосіб та порядок формування органів місцевого самоврядування
- Вимоги, яким повинні відповідати кандидати на пост Президента України, судді Конституційного суду України, кандидати у народні депутати України, кандидати у депутати місцевих рад

4. Наведіть приклади:

- Підстав, за яких громадянин (-ка) України може втратити громадянство
- Підзаконних нормативно-правових актів
- Як в Україні можна діяти, щоб захистити свої права
- Коли звернення особи не підлягає розгляду і вирішенню
- Видів звернень громадян
- Громадянських (особистих), політичних, економічних, соціальних, культурних прав людини і громадянина

§ 16. Урок узагальнення знань № 2

5. Схарактеризуйте:

- Значення Конституції України
- Структурні частини Конституції України
- Систему державних органів України
- Систему органів виконавчої влади
- Систему судів загальної юрисдикції
- Систему органів місцевого самоврядування
- Совноваження органів місцевого самоврядування
- Механізми захисту прав людини
- Форми участі громадян у житті держави
- Форми участі громадян у житті місцевої громади
- Порядок реалізації права громадян на звернення

6. Оберіть один із запропонованих висловів видатних людей і поясніть, чому він є привабливим для вас:

- 1) Коли в людини є народ, тоді вона уже людина. (Л. Костенко)
- 2) Хто твердить — люблю свій народ, а не виконує своїх обов'язків перед ним, — той твердить лож. (І. Франко)
- 3) Ми не одні у світі, і хоч би що ми робили, ми несемо відповідальність перед іншими за все, що відбувається. (Г.-О. Марсель)
- 4) Моє право полягає у тому, що в інших є обов'язки щодо мене. (В. Віндельбанд)
- 5) Політичні обов'язки можуть змінюватися; обов'язки людини перед людиною — ніколи. (Ж. Ренар)
- 6) Розуміння права розвиває розуміння обов'язку. Загальний закон — це свобода, яка закінчується там, де починається свобода іншого. (В. Гюго)
- 7) Права людини — це той абсолютний кордон, якого не повинна перетинати жодна держава. (П. Рабинович)
- 8) Вертикальна влада паралелей не терпить. (В. Шамша)
- 9) Уряд, створюючи закони та встановлюючи податки, подібний до лікаря, який, лікуючи хворого, повинен обирати менше зло. (І. Бентам)
- 10) Шукайте правди в своїй громаді. (С. Петлюра)

7. Підготуйте повідомлення у формі есею на одну із тем:

- «Конституція Пилипа Орлика — перша Конституція у світі чи значення цього документа перебільшують?»
- «У кого в Україні більший обсяг прав і обов'язків — у громадянина України чи в іноземця?»
- «Чи достатньою є кількість народних депутатів у складі ВРУ, чи їх кількість доцільно зменшити або збільшити?»

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

8. Поміркуйте і дайте аргументовану відповідь на запитання:

- Чи є розподіл влади на три гілки ознакою демократичної і правової держави?
- «Права людини» і «права громадянина» — поняття тотожні чи різняться?
- Право на освіту є соціально-економічним чи культурним правом людини?
- Чи є рішення місцевої ради законом для відповідної територіальної громади?

9. Визначте, які із цих тверджень є правильними:

- Населення України становлять тільки громадяни України.
- Особа без громадянства після укладення шлюбу з громадянином чи громадянкою України автоматично набуває громадянства України.
- Втратити громадянство України може особа, яка вчинила злочин на території іншої держави.
- Дитина, яка досягла 14 років, має право самостійно подати позов до суду.
- Президент України очолює виконавчу гілку влади.
- Конституційний склад ВРУ — 450 депутатів.
- Максимальний термін повноважень КМУ дорівнює терміну повноважень Президента України.
- Судову владу в Україні здійснюють суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України.
- Громадяни мають право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб будь-якою мовою, прийнятою для сторін.
- За розгляд звернення громадян стягується плата.
- Посадовою особою місцевого самоврядування в населених пунктах, що увійшли до складу добровільного об'єднання територіальних громад, є війт.
- Голів місцевих рад усіх рівнів обирають мешканці відповідних територіальних громад.
- Органи місцевого самоврядування обирають на 5 років.
- Голову обласної ради обирають мешканці області.
- Голову міської ради обирають мешканці міста.
- Правовий зв'язок із державою виражається лише в обов'язках громадян.
- Тлумачити Конституцію України можуть народні депутати України та депутати місцевих рад усіх рівнів.
- Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України.

Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави

5. У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків тимчасово покладається на:
- а) віце-президента;
  - б) Голову Верховної Ради;
  - в) Прем'єр-міністра України;
  - г) Уповноваженого ВРУ з прав людини.
6. До системи органів виконавчої влади в Україні НЕ належать:
- а) Державні комітети;
  - б) Кабінет Міністрів України;
  - в) органи місцевого самоврядування;
  - г) місцеві державні адміністрації.
7. Вищим органом у системі органів-виконавчої влади України є:
- а) Президент України;
  - б) Кабінет Міністрів України;
  - в) Прем'єр-міністр України;
  - г) Верховна Рада України.
8. Активне виборче право в Україні надається громадянам із:
- а) 14 років;
  - б) 16 років;
  - в) 18 років;
  - г) 21 року.
9. Представницьким органом влади в Україні є:
- а) Верховна Рада України;
  - б) Кабінет Міністрів України;
  - в) Конституційний Суд України;
  - г) Міністерство оборони України.
10. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є:
- а) територіальні громади;
  - б) державні органи;
  - в) держава;
  - г) народ.
11. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина здійснює:
- а) Голова Верховної Ради України;
  - б) народні депутати України;
  - в) Рада національної безпеки та оборони України;
  - г) Уповноважений ВРУ з прав людини.
12. Президент України обирається строком на:
- а) 4 роки;
  - б) 5 років;
  - в) 6 років;
  - г) 7 років.
13. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є:
- а) Конституційний суд України;
  - б) Верховний суд України;
  - в) Генеральна Прокуратура України;
  - г) Вища Рада правосуддя.
14. Конституція України була прийнята:
- а) 16 липня 1990 р.;
  - б) 24 серпня 1991 р.;
  - в) 28 червня 1996 р.;
  - г) 24 серпня 1996 р.
15. Укажіть правильну відповідь:
- а) громадянство України можна отримати лише за народженням;
  - б) особи без громадянства — це «біпатриди»;
  - в) в Україні існує єдине громадянство;
  - г) у разі одруження з особою, яка перебуває в іноземному громадянстві, громадянство України втрачається.

§ 17. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

Згадайте... — хто може бути суб'єктом правовідносин;
— хто така «фізична особа», «юридична особа».

Як ви розумієте... — цитату із книги Джонатана Летема «Господар снів»: «Ти — це те, що ти робиш. Ти — це твій вибір. Той, в кого себе перетвориш?»

Чи знаєте ви, що... — поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» не завжди збігаються?
— з давніх-давен дискутується питання: чи людина може бути суб'єктом права до свого народження і після своєї смерті?

«Істинна рівність громадян полягає в тому, щоб усі вони однаково були підпорядковані законам».
Жан Лерон Д'аламбер, філософ, учений

17.1. Що таке цивільна правосуб'єктність?

Усі люди від народження і до смерті є суб'єктами права, адже вони є носіями суб'єктивних природних прав і юридичних обов'язків. Також суб'єктами права є юридичні особи та інші специфічні соціальні утворення, за якими право визнає таку здатність. Однак бути носієм права і могли його реалізувати, стати учасником якихось правовідносин — це різні речі. Конкретний суб'єкт завжди є суб'єктом права — це первинна його властивість, але не завжди є учасником конкретних правовідносин, бо щоб суб'єкт права став суб'єктом правовідносин, має спочатку виникнути певний юридичний факт, який «запускає» в дію правову норму, а також і суб'єкт має відповідати встановленим вимогам. Саме тому в юристів є таке поняття як **правосуб'єктність**, що означає здатність особи бути реальним учасником правовідносин.

Цивільною правосуб'єктністю є здатність бути учасником цивільних правовідносин.

Зверни увагу!

Цивільні правовідносини — це **майнові** та **особисті немайнові** відносини, що врегульовані нормами права і базуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників.

Цивільними правовідносинами є відносини між продавцем і покупцем; між спадкодавцем і спадкоємцями; між особою, яка завдала майнової шкоди і

§ 17. Цивільні правовідносини

тим, хто цих збитків зазнав. Також це усі відносини, що виникають із приводу права власності, й, зокрема, інтелектуальної власності.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Правосуб'єктність → → що? — здатність бути учасником правовідносин
→ що охоплює? — правоздатність, дієздатність, деліктоздатність

Елементами цивільної правосуб'єктності є:

1. **Цивільна правоздатність** — це здатність суб'єкта мати майнові та особисті немайнові права та обов'язки. Усі фізичні особи мають цивільну правоздатність із моменту народження аж до смерті.

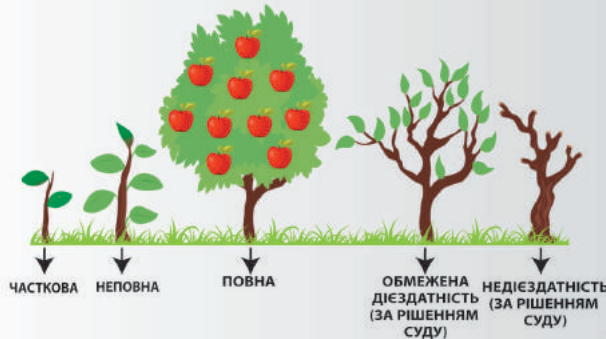
De jure

Право, виражене в тексті закону

Цивільний кодекс України (2004, редакція від 02.11.2016, витяг)

Стаття 26. Обсяг цивільної правоздатності фізичної особи

1. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки.
2. Фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та цим Кодексом.
3. Фізична особа здатна мати усі майнові права, що встановлені цим Кодексом, іншим законом.
4. Фізична особа здатна мати інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, цим Кодексом, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства.
5. Фізична особа здатна мати обов'язки як учасник цивільних відносин.

ОБСЯГ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

2. **Цивільна дієздатність** — це здатність суб'єкта своїми діями реалізовувати свої права, брати на себе певні зобов'язання.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Цивільний кодекс України (2004, редакція від 02.11.2016, витяг)

Стаття 30. Цивільна дієздатність фізичної особи

1. Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними.

Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

2. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється цим Кодексом і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Дієздатністю наділяється фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати, тому обсяг дієздатності залежить від віку, стану здоров'я і досвіду людини. За обсягом дієздатність може бути:

- *часткова* — її мають діти до 14 років (малолітні);
- *неповна* — її мають діти від 14 до 18 років (неповнолітні),
- *повна* — її набувають фізичні особи з досягненням повноліття, а у визначених законом випадках — дещо раніше;
- суд може *обмежити цивільну дієздатність* повнолітніх осіб у зв'язку з тим, що вони зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і це ставить їх чи їхню сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом зобов'язані утримувати, у скрутне матеріальне становище. А також, якщо фізична особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. Над такими особами встановлюють піклування;
- суд може визнати особу *недієздатною*, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Над такою особою встановлюють опіку, і вчиняти будь-які правочини від її імені та в її інтересах може тільки її опікун.

Якщо особа, якій суд обмежив дієздатність або яку визнав недієздатною, повністю відновить свою здатність розуміти значення своїх дій і керувати ними, то суд може поновити її цивільну дієздатність.

§ 17. Цивільні правовідносини

3. **Цивільна деліктоздатність** — це здатність суб'єкта нести відповідальність за свої діяння, за заподіяну шкоду, яка, як правило, виникає одночасно з дієздатністю.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Відмінність між поняттями «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»

Ненароджена дитина не може бути суб'єктом права у класичному розумінні, але бувають ситуації, коли необхідно захистити її права. Так, юристи у законодавстві часто закріплюють такі, наприклад, положення:

- ст. 1222 Цивільного кодексу України вказує серед спадкоємців також осіб, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини;
- ст. 1200 Цивільного кодексу України визначає, що у разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди має також дитина потерпілого, народжена після його смерті.

Загальновідомо, що з моменту своєї смерті людина втрачає правоздатність та дієздатність і перестає бути суб'єктом права. Однак сучасне законодавство закріплює низку прав людини, реалізація яких не залежить від неї ані за її життя, ані після її смерті. Так, усі громадяни мають право на поховання їхнього тіла (а це право можна реалізувати тільки після смерті). Аналогічно є ситуація з посмертним нагородженням державними нагородами (орденами, медалями, почесними званнями, відзнаками тощо). Ці приклади демонструють відмінність між поняттями «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: померла або ще ненароджена людина ніби є суб'єктом права, але у будь-якому разі не може бути суб'єктом правовідносин.

Джерело: [https://uk.wikipedia.org/wiki_Суб'єкт_права](https://uk.wikipedia.org/wiki/Суб'єкт_права)

У юридичної особи правосуб'єктність (усі три її елементи одночасно) виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДР) запису про її припинення та може бути обмежена лише за рішенням суду. Юридична особа має такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Юридична особа здійснює цивільні права та обов'язки через свої органи, які діють відповідно до установчих документів (статуту, положення, засновницького договору) та закону, виступають від її імені, зобов'язані діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників.

17.2. Обсяг цивільної правосуб'єктності дітей

Як ми з'ясували, цивільна правосуб'єктність має три елементи: правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Що стосується дітей (неповнолітніх, осіб до 18 років), то тут потрібно звернути увагу на таке:

1. Цивільна правоздатність дитини нічим не відрізняється від правоздатності повнолітньої особи. Тобто дитина здатна мати весь обсяг майнових і особистих немайнових прав. Понад те, у Загальній декларації прав людини проголошено, що діти мають право на особливе піклування і допомогу.

А Конвенція ООН про права дитини, прийнята у 1989 р. і визнана Україною у 1991 р., встановила, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особистості необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Тому першочергова увага держав має приділятися якнайкращому забезпеченню інтересів дитини та дотриманню загально-визнаних стандартів у галузі прав дитини.

2. Цивільна дієздатність дитини може бути двох видів:

Часткова цивільна дієздатність	Неповна цивільна дієздатність
малолітня особа — дитина до 14 років	неповнолітня особа у віці від 14 до 18 років (за деякими винятками)
має право: 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, які задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість; 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом	додане право: 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, унесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Інші правочини вчиняють за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників

В окремих випадках, як виняток, неповнолітній особі може бути надано повний обсяг дієздатності — тоді дитина переходить із категорії громадян, що мають часткову чи неповну цивільну дієздатність, у категорію суб'єктів повністю дієздатних, і тому в цивільно-правових відносинах вона

§ 17. Цивільні правовідносини

прирівнюється до повнолітніх громадян, зберігаючи при цьому свій фактичний соціальний статус дитини. Таке явище отримало назву **«емансипація»**. Отож, за ст. 35 Цивільного кодексу України повна цивільна дієздатність **може бути надана**:

- фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором;
- неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини;
- фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (з моменту державної реєстрації її як підприємця).

Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування на підставі заяви заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди — за рішенням суду.

За ст. 34 Цивільного кодексу України у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона **набуває** повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Повний обсяг дієздатності в неповнолітньої особи зберігається навіть після припинення шлюбу, припинення дії трудового договору або припинення підприємницької діяльності до досягнення повноліття.

3. Цивільна деліктоздатність дитини теж залежить від обсягу дієздатності:

- дитина до 14 років не несе відповідальності за завдану нею шкоду. Відшкодування такої шкоди покладається на батьків або опікуна.
- дитина у віці від 14 років до повноліття самостійно несе відповідальність за порушення нею укладеного самостійно або за згодою батьків (усиновлювачів) чи піклувальників договору, а також за шкоду, що завдана нею іншій особі. Якщо у неї недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій

Виконайте завдання в групах

1. Дружина звернулася до директора підприємства, на якому працює її чоловік, із проханням його заробітну плату видавати особисто їй, обґрунтовуючи це тим, що чоловік має залежність від азартних ігор, ставлячи цим сім'ю у скрутне становище.
— **Якою має бути відповідь директора?**
— **Хто може обмежити дієздатність особи і в яких випадках?**
2. 15-річний учень загальноосвітньої школи, граючи під час перерви у дворі школи у футбол з однокласниками, з необережності розбив вікно на першому поверсі.
— **Чи відповідатиме школяр за завдані збитки?**
— **Як можна змінити умови «задачі», щоб змінилася і відповідь?**

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Визначте, з якого віку можна вчиняти наступні правочини, і доповніть таблицю:

Правочин	З якого віку?
— Купівля канцтоварів (ручка, олівець і зошити)	
— Відкриття депозитного рахунку в банку	
— Продаж отриманого у спадок будинку	
— Розпорядження своїми доходами	
— Використання послуг міського транспорту загального користування	
— Отримання речі у дарунок	
— Оплата послуг розважального характеру у дитячих розважальних центрах, атракціонах	
— Оплата послуг мобільного оператора	
— Користування бібліотекою	
— Складення заповіту	

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

- Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке правосуб'єктність?
  - Що таке правоздатність?
  - Що таке дієздатність?
  - Яке явище називають емансипацією?
  - Що таке деліктоздатність?
- Поміркуйте, чи відрізняється обсяг правосуб'єктності фізичної і юридичної особи.
- Перелічіть підстави, за яких особі може бути надано повний обсяг дієздатності до настання повноліття.
- Визначте, хто має більший обсяг повноважень щодо цивільної дієздатності дитини: опікун чи піклувальник. Чому ви так вважаєте?
- Схарактеризуйте обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

- Запиши нові терміни та поняття, що стосуються теми «Цивільні правовідносини», у так звану «лінію цінностей»: розташуй її по вертикалі, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їх складники чи додаткові поняття, які їх доповнюють.
- Сформулюй ключові фрази (словосполучення, тези) для повідомлення на тему «Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх». Розташуй (запиши) їх у послідовності від загального до конкретного.

§ 18. ВЛАСНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

Практичне заняття № 4

- Згадайте...** — який зміст ви вкладали у дитинстві у слово «моє».
- Як ви розумієте...** — значення висловів «власний приклад», «власне розуміння», «моя власність»?
— поняття «суб'єкт права власності», «об'єкт права власності»?
- Чи знаєте ви, що...** — поняття «власність» у економічному та юридичному розумінні має різний зміст?
— немовля може бути власником?

«Якщо в мене яблуко й у тебе яблуко, і ми обмінємося, то в нас буде по одному яблуку, а якщо в мене ідея й у тебе ідея, і ми обмінємося, то в нас уже буде по дві ідеї».

Бернард Шоу, драматург

18.1. Що таке власність?

Поняття «власність» може розглядатись у багатьох аспектах — як категорія суспільна, економічна, юридична, психологічна і навіть природнича. Відомо, що хижі тварини оберігають *свою* територію полювання від конкурентів, що птахи в'ють *своє* гніздечко, а немовля безпомилково впізнає *свою* маму. Звісно, ми розглядатимемо власність з погляду юридичної науки.

Зверни увагу!

Конституція України. Стаття 41.

Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Цивільний кодекс України. Стаття 316. Поняття права власності

1. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Цивільний кодекс України. Стаття 317. Зміст права власності

1. Власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. 2. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місце знаходження майна.

(Редакція від 02.11.2016)

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Оцініть міркування учнів щодо роботи з нормами права та з урахуванням правових норм, про які дізнаєтеся на уроці.

Спробуйте ще раз відповісти на поставлені запитання після опрацювання всього матеріалу параграфа

Вероніка, учениця 9 класу, дізнавшись тему практичного заняття «Власність неповнолітніх», згадала, як вона у дитинстві реагувала, коли хтось намагався взяти у руки річ, яку вона вважала своєю. Іноді від старшої сестри дівчинці доводилося чути, що людині притаманний інстинкт власника. Кожен малюк, бавлячись своєю іграшкою, поводить її з нею як власник. Він за допомогою відерця робить пасочки чи носить воду, отже, користується ним. Тримає відерце у своїх руках, носить повсюди із собою, отже, володіє ним. І може віддати відерце іншому малюкові, який йому сподобався, чи обміняти на лопатку. Так малюк пробує розпоряджатися річчю, тобто вирішувати її долю, як це може робити лише власник. Однак якщо він поламає іграшку чи обміняє її на іншу, може бути покараний, не розуміючи, за що.

Олег зауважив, що малюк не є власником відерця чи іншої іграшки, адже не він її купував, отже, не може на свій розсуд її ламати чи віддавати. Так само, як учень повинен берегти шкільний підручник, користуватись ним, тримати на своєму робочому місці.

І тоді Вероніка поставила Олегові кілька запитань:

— Якщо мені подарували на день народження мобільний телефон, він — мій?

— Але якщо вже другий тиждень ним користується мама, поки ремонтують її телефон, то мій телефон — не мій?

— Я можу приймати дзвінки, телефонувати, бо телефон належить мені, але тато каже, щоб я поміняла гучну мелодію, яка його дратує, бо відбере його. Але ж то мій телефон?

— Чому я можу обміняти телефонний чохол, який сама зв'язала, на чохол, який собі пошила подруга, і не можу обмінятись із нею телефонами, адже вона давно мріяла про такий, як у мене, а мені подобається колір її телефону?

Право власності — природне право людини

Право власності — суб'єктивне право

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВО ВЛАСНОСТІ

Стаття 317. Зміст права власності

1. Власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном.
2. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

Стаття 318. Суб'єкти права власності

1. Суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені статтею 2 цього Кодексу.
2. Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом.

Стаття 319. Здійснення права власності

1. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.
2. Власник має право чинити щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

Стаття 321. Непорушність права власності

1. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні.
2. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.
3. Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, встановлених частиною другою статті 353 цього Кодексу.

Стаття 324. Право власності Українського народу

1. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу.
2. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України.
3. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону.

Стаття 325. Право приватної власності

1. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи.
2. Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати.
3. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими.

Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи.

Стаття 326. Право державної власності

1. У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна.
2. Від імені та в інтересах держави Україна права власності здійснюють відповідно органи державної влади.
3. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами.

Стаття 327. Право комунальної власності

1. У комунальній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді.
2. Управління майном, що є у комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

18.2. Як набути і як реалізувати право власності?

На яких підставах набувається право власності? Відповідь на це запитання можемо знайти у Главі 24 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ). Власником можна стати на підставі юридичного факту, зокрема, правочину (дії особи, що спрямована на виникнення, зміну чи припинення правовідносин), наприклад, купити, отримати в подарунок, отримати в спадок. Можна створити чи виготовити річ, переробити її, виростити, наприклад, у власному саду. Можна зібрати ягоди, лікарські рослини, зловити рибу у водоймі тощо і стати їх власником, якщо діяти відповідно до закону, місцевого звичаю або із дозволу власника відповідної земельної ділянки.

Кодекс також передбачає для осіб із повним обсягом дієздатності такі підстави набуття права власності, як: набуття права власності на безхазяйну річ (яка не має власника або власник якої невідомий); набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився; набуття права власності на знахідку (на підставах, указаних у ст. 337, 338, 339 ЦКУ); набуття права власності на бездоглядну домашню тварину (ст. 340-341 ЦКУ); набуття права власності на скарб (за умовами ст. 343 ЦКУ); за правом набувальної давності, у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності.

Право власності, як інститут цивільного права, є системою правових норм, які визначають належність матеріальних благ фізичним особам, юридичним особам та державі. Як суб'єктивне право воно є мірою дозволеної поведінки правоможної особи, що полягає у можливості володіти, користуватися чи розпоряджатися певним майном.

Створи (створить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Право власності →

→ — Що? → — Чиє? → — Що робити? → — Для чого? → — Як?

Майно може перебувати у спільній (спільній сумісній чи спільній частковій) власності. Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності. Власник може звернутися до суду для захисту свого

§ 18. Власність неповнолітніх. Практичне заняття № 4

порушеного права власності і має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте ілюстрацію. Придумайте їй назву.
Виконайте завдання в парах чи малих групах

1. Як ви вважаєте, джерела права власності і підстави набуття права власності — це тотожні поняття?
2. Що, на вашу думку, зобразив художник — види об'єктів права власності чи способи набуття власності? Обґрунтуйте.
3. Що ще потрібно намалювати, щоб перелік об'єктів чи способів був повнішим? Складіть список.

Майно, що належить власникові, може не перебувати у його володінні (наприклад, шкільний підручник упродовж навчального року є у вас вдома чи у вашому портфелі), власник майна може особисто не використовувати чи споживати його для власних потреб (наприклад, власником автомобіля є батько, а використовує його для роботи таксистом син). Однак лише власник має виключне право розпоряджатися майном — переробити його, знищити, подарувати, продати, тобто визначати долю майна.

18.3. Права неповнолітніх як власників

Право власності — один із ключових інститутів галузі цивільного права. Тому загальні правила щодо обсягів дієздатності, правоздатності чи деліктоздатності, про які ви дізналися раніше, повною мірою застосовуються у ситуаціях, пов'язаних із реалізацією права власності. Так, дитина будь-якого віку може стати власником майна (рухомого чи нерухомого), яке їй подарували чи яке вона отримала в спадок. Вона може користуватися цим майном (проживати в успадкованій квартирі, відпочивати на успадкованій дачній ділянці, кататися на подарованому велосипеді). Дитина може володіти майном — мати у своїй кімнаті акваріум, піаніно, мольберт, подаровану дідусем колекцію монет чи марок. Але можливість розпоряджатися своєю власністю залежить від віку дитини і пов'язаного з ним обсягу цивільної дієздатності. Наприклад, неповнолітній може успадкувати за заповітом автомобіль, але до 18 років не матиме права самостійно, без згоди батьків чи

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

підкувальників його продати, а самостійно користуватися ним не зможе, поки не отримає водійських прав.

Права власника щодо майна малолітньої особи здійснюють від її імені батьки або особи, що їх заміняють, які до досягнення дитиною 14 років виконують функції опікуна. Неповнолітні (діти віком від 14 до 18 років) розпоряджаються своєю власністю самостійно, але за обов'язковою згодою батьків чи осіб, що їх заміняють, які у такому разі виконують функції підкувальника. В окремих випадках, пов'язаних із правочинами щодо об'єктів права власності, які підлягають державній реєстрації, згода підкувальників мусить бути оформлена письмово і нотаріально завірена, потрібен також дозвіл органу опіки та піклування.

Власними коштами (заробітком, стипендією, авторською винагородою тощо) неповнолітні можуть розпоряджатися самостійно. Однак законодавство передбачає ситуації, коли своїми діями щодо нераціонального використання власних коштів неповнолітній може ставити себе і свою сім'ю у скрутне матеріальне становище чи шкодити своєму здоров'ю. У таких випадках його право розпоряджатися коштами може бути обмежене.

Створи (створить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Майнові права неповнолітніх →

→ — Що? → — Які? → — Що робити? → — Для чого? → — Яким чином?

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку цих ситуацій та запропонуйте спосіб їх розв'язання. *Виконайте завдання в групах*

1. Максим (15 років) дуже хотів стати добрим фахівцем із комп'ютерних технологій. Коштів на оплату навчання в комп'ютерній академії та на новий потужний комп'ютер у сім'ї не було. Але була дачна ділянка далеко за містом, якою сім'я не користувалася через її віддаленість. Вона дісталася хлопцеві у спадок за заповітом від дідуся, документи про право власності Максима на неї були належно оформлені. Хлопець повідомив батькам, що планує продати дачну ділянку, навіть знайшов покупців — родичів однокласника, які давно хотіли тішитися вирощеним урожаєм. Батьки Максима категорично заперечували. Хлопець спробував домовитись із потенційними покупцями про продаж ділянки вже наступного тижня. Однак, дізнавшись про заперечення батьків, покупці відмовилися від укладення договору.

- **Чи можуть батьки заборонити Максимові продавати ділянку задля коштів на навчання?**
- **Чому, на вашу думку, потенційні покупці відмовилися від укладання угоди?**
- **Який спосіб розв'язання ситуації ви б запропонували?**

§ 18. Власність неповнолітніх. Практичне заняття № 4

2. Олег, учень 8 класу, регулярно відкладав певну суму із коштів, які мама давала йому на обід та на проїзд до музичної школи. Він також попросив дідуся і бабусю, щоб на день народження йому подарували гроші, а не нове взуття. І коли сума стала значною, вирушив до магазину побутової техніки, щоб придбати собі синтезатор, оскільки грати на піаніно йому було вже нецікаво. Хлопець обрав модель і покликав продавця-консультанта. Розпитав характеристики покупки, і виявилось, що не вистачає рівно половини суми. Олег вирішив, що можна ще позичити грошей у другого дідуся та бабусі, і попросив продавця відкласти йому обраний товар до завтра. Продавець погодився, але застеріг, щоб завтра хлопець приходив обов'язково з батьками. Це засмутило хлопця, адже він хотів зробити батькам приємний сюрприз — похвалитися своїм умінням грати на синтезаторі.

- **Чому продавець порадив Олегові приходити з батьками за покупкою?**
- **Чи зміниться ситуація, якщо купувати синтезатор хлопець прийде із дідусям?**

3. Оксана попросила батьків купити їй добротні нитки для в'язання і виготовила собі гарний светр. Однак він виявився трішки завеликим. Дівчина не захотіла чекати, поки підросте, продала светр сусідці і купила собі інші нитки на новий виріб. Мама, дізнавшись про це, обурилася, бо светр їй самій сподобався, і весь вечір розмірковувала, як вчинити — іти в магазин повернути нитки чи вимагати від сусідки повернення светра.

- **Визначте, якої інформації бракує, щоб юридично правильно порадити спосіб вирішення цієї ситуації.**
- **Розв'яжіть задачу у кількох варіантах, змінюючи вік Оксани, вартість ниток і суму, яку сусідка заплатила за светр.**

4. 17-річний Віктор у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем своєї сім'ї змушений був влаштуватися на роботу за трудовим договором. Нещодавно у місті з'явилася квест-компанія, яка за відповідну плату організувала різні інтелектуально-розважальні ігри. Віктор захопився квестами і не пропускав жодної гри. На це «хоббі» хлопець витрачав практично увесь заробіток і його батьки були дуже цим занепокоєні.

- **Чи можуть батьки Віктора заборонити йому витрачати кошти на таке дозвілля?**
- **У яких випадках його право розпоряджатися заробленими коштами може бути обмежене?**

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Чи маєте ви право власності? Що є сьогодні об'єктами вашого права власності?
  - Чи доводилося вам реалізувати свої права як власника майна? А захищати їх?
2. Визначте свій обсяг майнових прав залежно від вашого віку.
3. Поясніть, як ви розумієте правову норму «власність зобов'язує».

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Запиши нові терміни та поняття, про які йшлося на уроці, у так звану «лінію цінностей»: розташуй її по вертикалі, щоб угорі опинилися найважливіші поняття теми, а поступово вниз — похідні від них, їх складники чи додаткові поняття, які їх доповнюють.
2. Схарактеризуй поняття «власність неповнолітніх» за власним алгоритмом.

§ 19. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

Практичне заняття № 5

Згадайте... — які відчуття виникають у вас, коли ви отримуєте не те, на що очікували, чи коли виявляється непридатним для споживання куплений вами йогурт.

Як ви розумієте... — значення слів «споживати», «споживач», «послуга», «безпека»?

Чи знаєте ви, що... — 15 березня щороку відзначають як Всесвітній день прав споживачів?

«Бачили очі, що купували, тепер їжте, хоч повилазьте».

Українське прислів'я

19.1. Що таке права споживача?

Щодня кожен із нас стає суб'єктом цивільних правовідносин, у яких ми маємо статус не лише людини, громадянина, учня, сина чи доньки, але з погляду права виступаємо як споживачі. Користуємося водою певної якості з магістрального трубопроводу, чистимо зуби пастою з певними властивостями, обідаємо у шкільній їдальні, відвідуємо курси іноземних мов, купуємо хліб, здаємо у ремонт взуття, замовляємо пошиття одягу чи зачіску у перукаря. Це лише невеликий перелік ситуацій, що регулюються Законом України «Про захист прав споживачів». Щоразу, коли ми купуємо, замовляємо, маємо намір купити чи замовити товар для особистих потреб, коли використовуємо придбану річ, ми є споживачами продукції, товару чи послуг.

Важливі для споживачів базові правові засади визначає Конституція України, зокрема, у ст. 42: «Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів». Споживачами ми є, коли реалізуємо своє право на житло, на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, право на освіту.

Стаття 50 Конституції України зазначає: «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів

§ 19. Захист прав споживачів. Практичне заняття № 5

побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена».

Законодавство щодо захисту прав та інтересів споживачів включає також Закони України «Про рекламу», «Про інформацію», «Про освіту», «Про безпечність та якість харчових продуктів», «Про транспорт», «Про зв'язок», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», положення про «Правила роздрібної торгівлі», «Правила торгівлі на ринках», «Правила торгівлі у розстрочку», «Правила торгівлі лікарськими засобами», «Правила торгівлі транспортними засобами і номерними агрегатами» та інші.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте норми закону та виконайте завдання

- Наведіть приклади суб'єктів правовідносин, які є виробниками, продавцями, виконавцями, споживачами.
- Наведіть приклади послуги, продукції, недоліку та істотного недоліку.
- Наведіть приклади діяльності, яка в законі називається реалізацією, роботою.
- Визначте, у чому відмінність між поняттями «гарантійний строк», «строк придатності», «строк служби». Для чого встановлюють такі строки?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про захист прав споживачів»

(1991, редакція від 01.01.2016, витяг)

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

- 1) **безпека продукції** — відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища при звичайних умовах використання, зберігання, транспортування, виготовлення і утилізації продукції;
- 3) **виконавець** — суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги;
- 4) **виробник** — суб'єкт господарювання, який: виробляє товар або заявляє про себе як про виробника товару чи про виготовлення такого товару на замовлення, розміщуючи на товарі та/або на упаковці чи супровідних документах, що разом із товаром передаються споживачеві, своє найменування (ім'я), торговельну марку або інший елемент, який ідентифікує такого суб'єкта господарювання; або імпортує товар;
- 5) **гарантійний строк** — строк, протягом якого виробник (продавець, виконавець або будь-яка третя особа) бере на себе зобов'язання про здійснення безоплатного ремонту або заміни відповідної продукції у зв'язку з уведенням її в обіг;
- 7) **договір** — усний чи письмовий правочин між споживачем і продавцем (виконавцем) про якість, терміни, ціну та інші умови, за яких реалізується продукція. Підтвердження вчинення усного правочину оформляється квитанцією, товарним чи касовим чеком, квитанком, талоном або іншими документами (далі — розрахунковий документ);
- 12) **істотний недолік** — недолік, який робить неможливим чи недопустимим використання

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

товару відповідно до його цільового призначення, виник із вини виробника (продавця, виконавця), після його усунення проявляється знову з незалежних від споживача причин і при цьому наділений хоча б однією з наведених нижче ознак: а) він узагалі не може бути усунутий; б) його усунення потребує понад чотирнадцять календарних днів; в) він робить товар суттєво іншим, ніж передбачено договором;

17) послуга — діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб;

18) продавець — суб'єкт господарювання, який згідно з договором реалізує споживачеві товари або пропонує їх до реалізації;

19) продукція — будь-які виріб (товар), робота чи послуга, що їх виготовляють, виконують чи надають для задоволення суспільних потреб;

20) реалізація — діяльність суб'єктів господарювання з продажу товарів (робіт, послуг);

21) робота — діяльність виконавця, результатом якої є виготовлення товару або зміна його властивостей за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб;

22) споживач — фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника;

24) строк (термін) придатності — строк (термін), визначений нормативно-правовими актами, нормативними документами, умовами договору, протягом якого у разі дотримання відповідних умов зберігання та/або експлуатації чи споживання продукції її якісні показники і показники безпеки повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів, нормативних документів та умовам договору;

25) строк служби — календарний строк використання продукції за призначенням, починаючи від уведення в обіг чи після ремонту, протягом якого виробник (виконавець) гарантує її безпеку та несе відповідальність за істотні недоліки, що виникли з його вини.

Права споживача

§ 19. Захист прав споживачів. Практичне заняття № 5

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Прочитайте ситуації і дайте відповіді на запитання до них, ознайомившись із відповідними положеннями законодавства, вміщеними у параграфі.

Виконайте завдання в групах

1. Оленці з нагоди 15-річчя батьки подарували мобільний телефон. Через два тижні вона відпочивала з друзями на гірській річці. Дівчинка посковзнулася на мокрому камінні і впала у воду. Обійшлося без травм, але мобільний телефон, який був у кишені, намочився і згадали про нього не відразу. Наступного дня Оленка вирішила повернути телефон у магазин та вимагати його обміну, як несправного, на інший телефон. **1. Чи правомірні дії Оленки? 2. Що їй запропонують у магазині? 3. Як би могла бути вирішена ситуація, якби несправність товару виникла не через порушення правил експлуатації виробу?**

2. Світлана з однокласницею шукали нову модну та зручну сумку до початку навчального року. Вони знайшли модель, яка їм влаштувала за дизайном та ціною, і вирішили кожна придбати собі таку річ, але різних кольорів. Виявилось, що це дві останні такі сумки, причому одна з них має незначний дефект — погано розсувається внутрішня застібка-блискавка. Продавець пропонувала почекати кілька днів, поки привезуть іншу сумку, але дівчатка не хотіли чекати. Світлана вирішила, що сумку з дефектом вона придбає собі вже, але попросила зменшити ціну, на що продавець із радістю погодилася. **1. Чи дозволяють правові норми такий спосіб вирішення ситуації? 2. Обґрунтуйте своє твердження.**

3. Сашко (13 років) придбав у магазині неподалік дому нові навушники до аудіоплеєра. Заплатив гроші, вхопив навушники і побіг, бо збирався з друзями грати у футбол. Увечері він згадав про покупку, коли збирався виконувати домашнє аудіозавдання з іноземної мови. Але навушники виявилися несправними. Сашко розчарувався так сильно, що не вивчив домашнього завдання і отримав бал нижчий, ніж зазвичай. Після уроків він пішов у магазин із вимогою обміняти йому навушники на справні, а також компенсувати моральну шкоду, яку він отримав через низький бал за невивчений урок. Продавець, почувши про вимогу сплатити моральну шкоду, лише засміявся, сказав, що у нього в магазині вся продукція якісна, а несправні навушники хлопець міг придбати деінде. Тому попросив Сашка дати касовий чек і упакування від навушників. Але вчора Сашко чек і коробку викинув у смітник відразу за порогом магазину. **1. Чи правомірна вимога Сашка про компенсацію моральної шкоди? 2. Які дії має вчинити Сашко під час покупки навушників? 3. Чи буде задоволена вимога Сашка обміняти навушники? 4. Чи зміниться розв'язання ситуації, якщо Сашко зможе довести, що навушники він придбає саме у цьому магазині?**

4. Михайлик, учень 7 класу, регулярно купував у супермаркеті продукти за списком, який складала мама. Одного разу Михайлик поклав у кошик хліб, молоко, сметану, масло. На вітрині він побачив яскравий цінник, де була вказана акційна ціна — 7 гривень — на плавлений сирок відомого виробника. Хлопчик порахував гроші і поклав до кошика ще 4 сирки. Однак на касі виявилось, що суми, яка була в нього, недостатньо. Сирки, які вибрав Михайлик, насправді коштували 10 гривень. Хлопець наполягав, що на вітрині вказана вартість 7 гривень, отже, сплатити він має саме таку суму. Як виявилось, цінники були не на своїй місцях, і сирки, які він хотів придбати, справді коштували 10 гривень, але назву торгової марки на цей і на акційний товар було вказано маленькими буквами. Однак Михайлик не читав напису, бо не хотів виймати з портфеля окуляри та й вважав, що у цьому магазині він добре орієнтується в цінах і товарах. Юнак, який стояв у черзі за Михайликом, почувши суть конфлікту, одразу вийняв зі свого кошика такі ж сирки і відмовився їх купувати, сказавши, що

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

працівники магазину свідомо переставили ціnnики, щоб увести в оману покупців. 1. Чи буде задоволена вимога Михайлика? Чому? 2. Чи є дії працівників магазину порушенням прав споживачів? 3. Як бути в такому випадку покупцям, які вважають себе ошуканими у такий спосіб? 4. Чи нестиме адміністрація магазину відповідальність за такі дії своїх працівників?

19.2. Права та обов'язки споживачів

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте норми закону та дайте відповідь на запитання

- Чому закон передбачає не лише права споживачів, а й їх обов'язки?
- Яке значення для споживача має інформація про асортимент і виробника?
- Як ви розумієте поняття «майнова шкода» і «моральна шкода»?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про захист прав споживачів»

(1991, редакція від 01.01.2016, витяг)

Стаття 4. Права та обов'язки споживачів

Споживачі мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
- 5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;
- 6) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадській організації споживачів (об'єднання споживачів).

Споживачі зобов'язані:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- 2) у разі необхідності роз'яснення умов і правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), установлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;
- 4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил у документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

§ 19. Захист прав споживачів. Практичне заняття № 5

Як бути, якщо придбаний товар виявився неналежної якості чи з істотними недоліками? Стаття 8 Закону України «Про захист прав споживачів» визначає **права споживача у разі придбання ним товару неналежної якості**. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач має право вимагати: 1) пропорційного зменшення ціни; 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк; 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, споживач має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника: 1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми; 2) вимагати заміни товару на такий самий товар або на аналогічний, із числа наявних у продавця (виробника) товарів. Споживач може пред'явити одну з цих вимог, а в разі її невиконання заявити іншу вимогу, передбачену законом.

Товар повинні замінити негайно, якщо він є в наявності, або протягом чотирнадцяти днів, якщо потрібна технічна перевірка, або за домовленістю сторін. У разі відсутності товару вимога споживача про його заміну підлягає задоволенню у двомісячний строк із моменту подання відповідної заяви.

Якщо ціна на товар змінилася, під час заміни товару на такий самий перерахунок вартості не провадиться. Під час заміни на товар іншої марки (моделі, артикулу, модифікації) належної якості перерахунок вартості у разі підвищення ціни провадиться, виходячи з вартості товару на час обміну, а в разі зниження ціни – виходячи з вартості на час купівлі. За такою ж логікою провадиться розрахунок і за розірвання договору.

Гроші, сплачені за товар, повертають споживачеві у день розірвання договору, а в разі неможливості повернути гроші у день розірвання договору – в інший строк за домовленістю сторін, але не пізніше ніж протягом семи днів. У разі придбання споживачем непридатного харчового продукту продавець зобов'язаний замінити його на харчовий продукт, який є придатним до споживання, або повернути споживачеві сплачені ним кошти.

Вимоги споживача розглядають після пред'явлення споживачем розрахункового документа, а щодо товарів, на які встановлено гарантійний строк, – технічного паспорта чи іншого документа, що його замінює, з позначкою про дату продажу. Тому під час продажу товару продавець зобов'язаний видати споживачеві розрахунковий документ встановленої форми, що засвідчує факт купівлі, з позначкою про дату продажу. У разі

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

втрати споживачем технічного паспорта чи іншого документа, що його замінює, їх можна відновити у встановленому законом порядку.

Якщо продавець, виробник (підприємство, що задовольняє вимоги споживача) доведуть, що недоліки товару виникли внаслідок порушення споживачем правил користування товаром або його зберігання, вимоги споживача не підлягають задоволенню.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про захист прав споживачів»

(1991, редакція від 01.01.2016, витяг)

Стаття 9. Права споживача при придбанні товару належної якості

1. Споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, в якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням.
Споживач має право на обмін товару належної якості протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі, якщо триваліший строк не оголошений продавцем.
Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не використовувався і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом із проданим товаром.
Перелік товарів, що не підлягають обміну (поверненню) з підстав, зазначених у цій статті, затверджується Кабінетом Міністрів України.
2. Якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші у розмірі вартості повернутого товару, або здійснити обмін товару на аналогічний за першого ж надходження відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача, який вимагає обміну товару.
3. При розірванні договору купівлі-продажу розрахунки із споживачем провадяться, виходячи з вартості товару на час його купівлі. Гроші, сплачені за товар, повертаються споживачеві у день розірвання договору, а в разі неможливості повернути гроші у день розірвання договору — в інший строк за домовленістю сторін, але не пізніше ніж протягом семи днів.

Стаття 10 Закону України «Про захист прав споживачів» визначає права споживача у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг).

Коли вичерпані всі можливі досудові способи захисту порушеного права споживача або винувата сторона відмовляється задовольнити ваші вимоги, належить звернутися до суду. При задоволенні вимог споживача суд одночасно вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди. А також споживачі звільняються від сплати судового збору за

§ 19. Захист прав споживачів. Практичне заняття № 5

позовами, що пов'язані з порушенням їх прав (ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів»)

За порушення законодавства про захист прав споживачів ст. 23 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачає відповідальність у вигляді штрафів у розмірі від п'яти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян чи від десятикратного розміру вартості продукції аж до трьохсот відсотків вартості виготовленої або одержаної для реалізації партії товару, виконаної роботи, наданої послуги. Суми штрафів зараховуються до державного бюджету.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Цивільний кодекс України (2004, редакція від 02.11.2016, витяг)

Стаття 23. «Відшкодування моральної шкоди»

1. Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.
2. Моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.
3. Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб.
Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.
4. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування.
5. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте пам'ятку споживача і доповніть її, використовуючи набуті на уроці знання

Права споживача – корисні поради (пам'ятка)

У кожному магазині обов'язково мають бути:

«Куточок споживача», де відображені права й обов'язки продавця і покупця, відомості про продавця (адреса, телефон, ПІБ директора), адреса і телефони органів контролю, Закон України «Про захист прав споживачів», відповідні правила торгівлі тощо; «Книга відгуків і пропозицій» у доступному місці. Продавці і касири мусять мати значки, на яких вказані їх посади та імена.

Перш ніж оплачувати обраний товар чи послугу, перевірте:

відповідність названої продавцем ціни тій, що вказана у ціннику чи прейскуранті;

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

якщо товар штучний — чи не пошкоджена упаковка і чи справді в ній той товар, за який ви сплачуєте гроші; комплектність товару; наявність супроводжувальної документації. При цьому попросіть у продавця продемонструвати, як працює товар і як ним користуватися; якщо товар ваговий — чи справні ваги;

наявність необхідної інформації на упаковці та у супроводжувальній документації. Треба докладно ознайомитися з цією інформацією, насамперед — зі строком придатності, гарантійними зобов'язаннями виробника тощо.

Купуючи товар (оплачуючи послугу, роботу) простежте:

щоб вам видали касовий чек (якщо товар тривалого зберігання, попросіть також виписати товарний чек) і щоб на чеку було видно сплачену суму;

щоб у паспорті виробу було точно вказано дату покупки і назву магазину-продавця.

Документальне підтвердження своїх вимог споживачем

Завжди додавайте до звернень КОПІІ документів, оригінали залишайте в себе. У разі втрати документів ви завжди зможете їх відновити. З усіх документів справи (акти, експертні висновки, численні заяви тощо) також корисно мати копії (якщо не оригінали). До кожної наступної заяви у справі необхідно вказувати всі документи про підтвердження відповідних фактів, що мали місце на дату заяви.

Грамотно складені звернення споживача до бізнес-структур із посиланням на відповідні положення чинного законодавства України, зокрема такі фрази, як «у випадку незадоволення моїх вимог за мною залишається право звернутися до суду», серйозно сприймаються представниками бізнесу і стають підставою для досудового вирішення конфлікту зі споживачем, зокрема й стосовно задоволення вимог компенсації моральної шкоди.

Вимоги моральної шкоди споживач повинен описати та аргументувати

Обґрунтуйте спричинену моральну (немайнову) шкоду описом своїх страждань, пов'язаних зі стресовими ситуаціями, приниженням чи грубістю іншої сторони конфлікту на вашу адресу тощо, а також документально доведіть свої вимоги – додайте копії записів у медичній карті, чеків на придбання лікарняних засобів, путівок в оздоровчі заклади тощо. Оберіть із наведених у Цивільному кодексі України формулювань ті, що найбільше відповідають вашій ситуації, та зробіть посилання на ці норми чинного законодавства України. Після цього можна у вільний спосіб описати ваші та/або членів вашої родини фізичні та/або моральні страждання, намагаючись при цьому уникати зайвих емоцій. Бажано, щоб ваш опис був конкретним, лаконічним і водночас достатньо повним і зрозумілим для адресата подання.

Враховуючи, що моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, а також у душевних стражданнях, треба пам'ятати про ймовірність виникнення необхідності в тих чи інших документах. Тому привчіть себе уважно ставитися до рекомендацій медпрацівників та інших спеціалістів у справі, щоб вони були зафіксовані в письмовому вигляді.

Юридично грамотне звернення споживача до судової інстанції та розгляд справи у судовому провадженні на будь-якому етапі часто змушують відповідача погодитися з вимогами позивача й задовольнити їх за взаємним погодженням.

Джерело: Портал споживача http://www.consumerinfo.org.ua/must_know/articles_rights/

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Опишіть способи розв'язання ситуацій, запропонованих у практичних завданнях параграфа.
2. Наведіть власні приклади ситуацій із порушенням прав споживачів та відновленням порушеного права. Сформулюйте запитання до них і запропонуйте способи їх розв'язання.

§ 20. Особливості електронного продажу й операцій із платіжною картою

§ 20. ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО ПРОДАЖУ Й ОПЕРАЦІЙ ІЗ ПЛАТІЖНОЮ КАРТКОЮ

- Згадайте...** — що означає вислів «купувати kota в мішку».
- Як ви розумієте...** — вислів Бернарда Шоу «Борги схожі на всяку іншу пастку: потрапити в них вельми легко, але вибратися досить важко?»
- Чи знаєте ви, що...** — майже половина всієї інтернет-торгівлі в Україні — це продаж електроніки та побутової техніки?

«Що винен, віддати повинен».
«Коли прийде віддавати, то нема що дати».

Українські прислів'я

20.1. Правове регулювання електронної торгівлі

Інтернет-торгівля розвивається швидкими темпами, хоча з'явилася порівняно недавно. У США в 60-х роках ХХ ст. системи електронної торгівлі почали використовувати для обміну інформацією між транспортними службами під час підготовки рейсів та для замовлення квитків. Згодом виникли і стали загальнодоступними інтернет-магазини, у яких можна було замовляти товари і послуги за допомогою банківських карток.

Щорічно мільйони українців роблять покупки в інтернеті. Якийсь час існувала така ситуація, коли склався певний тип відносин, пов'язаних зі здійсненням актів купівлі-продажу не безпосередньо, а ніби «заочно», дистанційно, однак механізм правового регулювання цих відносин відставав від реалій. Електронні угоди перебували немовби за межами правового поля, і тому в разі недобросовісності когось із учасників відносин було важко добитися справедливого розв'язання конфлікту. Це було на руку шахраям, які з метою неправомірного збагачення нахабно використовували необізнаність громадян та тимчасову недосконалість законодавства.

Причини для покупки онлайн				
Зручність	Широкий асортимент	Обізнаність	Вигідна ціна	Можливості
Скорочується час та зусилля для здійснення покупки	Великий вибір товарів	Перегляд інформаційних відгуків про товари	Пошук найвигіднішої ціни	Створення списку товарів та резервування товару

У 2015 році, після кількох років розробки законопроекту, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про електронну комерцію», який *визначає організаційно-правові засади діяльності у сфері електронної комерції в Україні, встановлює порядок вчинення електронних правочинів із застосуванням інформаційно-телекомунікаційних систем та визначає права і обов'язки учасників відносин у сфері електронної комерції.*

Правові норми цього Закону регулюють правовідносини, що виникають у сфері електронної комерції під час вчинення електронних правочинів, тобто під час дистанційного укладення та виконання правочинів із купівлі-продажу товарів або постачання товарів, виконання робіт і надання послуг, а також пов'язані з ними юридичні дії із застосуванням електронних інформаційно-комунікаційних засобів і технологій.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про електронну комерцію» (03.09.2015, витяг)

Стаття 3. Визначення термінів

1. У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

1) **електронна комерція** — відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час учинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, унаслідок чого в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру;

2) **електронна торгівля** — господарська діяльність у сфері електронної купівлі-продажу, реалізації товарів дистанційним способом покупцеві шляхом учинення електронних правочинів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем;

5) **електронний договір** — домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі;

7) **електронний правочин** — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснена з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем;

8) **інтернет-магазин** — засіб для представлення або реалізації товару, роботи чи послуги шляхом учинення електронного правочину;

9) **інформаційні електронні послуги** — платні або безоплатні послуги щодо оброблення та зберігання інформації, що надаються дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем за індивідуальним запитом їх одержувача;

14) **реалізація товару дистанційним способом** — укладення електронного договору на підставі ознайомлення покупця з описом товару, наданим продавцем у порядку, визначеному цим Законом, шляхом забезпечення доступу до каталогів, проспектів, буклетів, фотографій тощо з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, телевізійним, поштовим, радіозв'язком або в інший спосіб, що виключає можливість безпосереднього ознайомлення покупця з товаром або зі зразками товару під час укладення такого договору;

§ 20. Особливості електронного продажу й операцій із платіжною картою

Зверни увагу!

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків (Стаття 202 ЦКУ)

Закон визначає основні принципи правового регулювання у сфері електронної комерції, правовий статус продавця (виконавця, постачальника) та покупця (замовника, споживача) товарів, робіт, послуг у сфері електронної комерції, постачальника послуг проміжного характеру, їх відповідальність, порядок укладення електронного договору, вирішення спорів між учасниками відносин у сфері електронної комерції.

Договір в електронній комерції може містити, окрім всіх істотних умов, які встановлює Цивільний кодекс України, ще й такі умови, як порядок його укладення; технічні засоби ідентифікації сторони; порядок унесення змін до помилково відправленого прийняття пропозиції укласти електронний договір (клієнт обрав не той товар тощо); спосіб зберігання та пред'явлення електронних документів і умови доступу до них; умови виготовлення та отримання паперових копій електронних документів. Важливо, що електронні документи, пов'язані з електронними правочинами, та їх паперові копії визнаються письмовими доказами, які передбачає чинне законодавство. Щоб електронний договір міг бути поданий як доказ у суді, треба, щоб він був укладений та підписаний у порядку, визначеному статтями 11 та 12 цього Закону.

Всі учасники відносин у сфері електронної комерції зобов'язані захищати персональні дані, що містяться в електронних документах (повідомленнях), у порядку, передбаченому Законом України «Про захист персональних даних».

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Поміркуй над перевагами та недоліками придбання товару дистанційно. Запиши висновки у вигляді таблиці

Купівля онлайн	
переваги	недоліки

Закон зобов'язує продавця, який поширив інформацію про товар, роботу, послугу, розкривати та забезпечити прямий, простий, стабільний доступ до інформації про повне його найменування та місцезнаходження, відомості про ліцензію, у разі її обов'язковості, інформацію щодо включення у вартість товару, роботи, послуги податків, вартість доставки.

Купуючи товар через інтернет і оплачуючи його, покупець отримує підтвердження цієї угоди у вигляді квитанції, товарного чи касового чека, електронного документа або талона, у якому повинна міститися вся необхідна інформація про продавця (адреса, ім'я, гарантійні зобов'язання, порядок прийняття претензії до товару), що має захистити покупця (споживача) від недобросовісних продавців та дозволяє в разі необхідності вести справу в суді.

Інтернет-магазин зобов'язаний надавати замовникам, покупцям, органам влади, провайдерам (адміністраторам) таку інформацію: повне найменування юридичної особи, її місцезнаходження та місце фактичного проживання, адресу електронної пошти та/або адресу інтернет-магазину, ідентифікаційний код для юридичної особи, відомості про ліцензію (серія, номер, строк дії та дата видачі), якщо його діяльність підлягає ліцензуванню (тобто отриманню спеціального дозволу від органів влади), про включення податків у розрахунок вартості товарів, яка вказана на сайті, вартість доставки, якщо вона буде здійснюватись. Якщо цих вимог не буде дотримано, продавець може бути притягнутий до відповідальності, що передбачена статтями 15 і 23 Закону України «Про захист прав споживачів». Права споживача, передбачені статтями 12 і 13 Закону України «Про захист прав споживачів», поширюються на покупця інтернет-магазину.

20.2. Операції з платіжними картками

«Система кредитування зводить нанівець безвідповідальність людини перед собою».

Жан Бодріяр, філософ, соціолог

Розрахунки за товари, послуги та виконані роботи часто здійснюють за допомогою такого платіжного інструменту, як пластикові картки. Вони схожі між собою зовні, та різні за функціональним призначенням і технологією використання. Торговельні мережі намагаються привабити покупців знижками чи пільгами і поширюють **дисконтні картки**, які підтверджують право на знижку чи створюють певний віртуальний накопичувальний баланс.

§ 20. Особливості електронного продажу й операцій із платіжною картою

Можливості електронної торгівлі

Безготівковий розрахунок картою

Установи чи організації створюють для своїх працівників **ідентифікаційні картки**, які спрощують доступ до приміщень чи інформації. Дисконтні та ідентифікаційні картки НЕ є платіжними. **Платіжні картки** може створювати та видавати (тобто «емітувати», випускати) **ЛИШЕ** фінансова установа, вони дозволяють оплачувати товари, послуги, роботи без готівкових коштів, отримувати гроші в банкоматах. Найчастіше в побуті їх називають пластиковими картками, однак насправді платіжні картки класифікуються за різними функціональними ознаками, а не за матеріалом, з якого їх виготовлено.

Уповноважені організації, які мають відповідну ліцензію, виготовляють заготовки на спеціальному обладнанні, великими тиражами. Потім банк наносить на них інформацію про **платіжну систему**, **емітента** картки (банк, який є учасником платіжної системи і здійснив емісію картки (випустив картку)) та її **держателя** (ця інформація про фізичну чи юридичну особу, яка на законних підставах використовує цей електронний платіжний засіб, може вноситися на картку на замовлення). Банк вручає платіжну картку держателю через структурні підрозділи банків чи видаючи зарплатну картку на підприємствах.

Платіжні системи — це платіжні організації, учасники платіжної системи та сукупність відносин, що виникають між ними під час проведення переказу коштів (п. 1.29 Статті 1 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні») Локальні платіжні системи здійснюють діяльність у межах однієї країни, банку чи регіону. Міжнародні платіжні системи (MasterCard, American Express, Visa та інші) забезпечують переказ коштів у межах цих систем з однієї країни в іншу.

Міжнародна платіжна система українського походження УкрКарт є членом міжнародних систем Visa та MasterCard, вона створила картковий продукт Maestro, який обслуговується також системою MasterCard. Отже, бувають **локальні платіжні картки** та **картки міжнародних платіжних систем**.

De jure

Право, виражене в тексті нормативного акту

Витяг із Постанови № 705 Правління Національного банку України від 05.11.2014 «Про здійснення операцій з використанням електронних платіжних засобів»

VI. Загальні вимоги до безпеки

здійснення платіжних операцій та управління ризиками

1. Користувач зобов'язаний використовувати електронний платіжний засіб відповідно до вимог законодавства України та умов договору, укладеного з емітентом, і не допускати використання електронного платіжного засобу особами, які не мають на це законного права або повноважень.

Використання електронного платіжного засобу за довіреністю не допускається.

2. Емітент зобов'язаний не розкривати іншим особам, крім користувача, ПІНу або іншої інформації, яка дає змогу виконувати платіжні операції з використанням електронного платіжного засобу.

Емітент під час видачі електронного платіжного засобу за наявності можливості змінити ПІН користувачем зобов'язаний проінформувати користувача про це право та запропонувати змінити ПІН.

Користувач зобов'язаний надійно зберігати та не передавати іншим особам електронний платіжний засіб, ПІН та інші засоби, які дають змогу користуватися ним.

3. Банк зобов'язаний у спосіб, передбачений договором:

1) повідомляти користувача про здійснення операцій з використанням електронного платіжного засобу;

2) забезпечити користувачу можливість інформувати банк про втрату електронного платіжного засобу та/або платіжні операції, які не виконувалися користувачем;

3) реєструвати та протягом строку, передбаченого законодавством України для зберігання електронних документів, зберігати інформацію, що підтверджує факт інформування банком користувача та користувачем банку.

4. Банк у разі невиконання обов'язку з інформування користувача про здійснені операції з використанням електронного платіжного засобу несе ризик збитків від здійснення таких операцій.

5. Користувач зобов'язаний контролювати рух коштів за своїм рахунком та повідомляти емітента про операції, які не виконувалися користувачем.

6. Користувач після виявлення факту втрати електронного платіжного засобу та/або платіжних операцій, які він не виконував, зобов'язаний негайно повідомити банк або визначену ним юридичну особу в спосіб, передбачений договором. До моменту повідомлення користувачем банку ризик збитків від здійснення операцій та відповідальність несе користувач, а з часу повідомлення користувачем банку ризик збитків від здійснення операцій за електронним платіжним засобом користувача несе банк.

Втратою електронного платіжного засобу є неможливість здійснення користувачем контролю (володіння) за електронним платіжним засобом, неправомірне заволодіння та/або використання електронного платіжного засобу чи його реквізитів.

7. Емітент після надходження повідомлення та/або заяви про втрату електронного платіжного засобу та/або платіжні операції, які не виконувалися користувачем, зобов'язаний негайно зупинити здійснення операцій з використанням цього електронного платіжного засобу.

§ 20. Особливості електронного продажу й операцій із платіжною картою

Платіжні картки можуть бути **корпоративними** (для здійснення операцій юридичної особи чи фізичної особи-підприємця) і **особистими**, які випущені (емітовані) на ім'я клієнта – фізичної особи. Держатель-фізична особа може оплачувати послуги, розраховуватися за товари, перераховувати кошти на рахунки інших осіб, одержувати готівку в банкоматах і касах банку.

Картковий грошовий рахунок є своєрідним електронним гаманцем. Поповнення коштів у ньому здійснюється внесенням готівки через каси банків, банкомати, переказуванням коштів із власного рахунку та рахунків інших фізичних і юридичних осіб, за рахунок отриманого кредиту та процентів, нарахованих на залишок коштів.

Електронний гаманець		Банківські пластикові картки				
		Особисті картки			Корпоративні картки	
Персоналізований електронний гаманець	Анонімний електронний гаманець	Дебетова картка	Розрахункова картка	Кредитна картка	Картка підзвітної особи	Картка управління поточним рахунком

На рахунку власника **дебетової** платіжної картки обліковуються певні кошти, в межах яких здійснюються операції. Якщо коштів на картковому рахунку недостатньо чи вони відсутні, можна скористатися кредитом. На прохання клієнта банк відкриває кредитну лінію в межах певної суми на його ім'я, тобто фактично позичає кошти держателю **кредитної** картки. Умови надання кредиту, його погашення і порядок здійснення операцій за кредитними картками визначаються в договорі між клієнтом і банком. Отримати кредит зазвичай зручно і легко, оскільки банки в боротьбі за клієнта розробляють привабливі умови. Але обов'язковою умовою в такому договорі є повернення коштів у конкретні терміни, часто у більшому розмірі, тобто із врахуванням відсотків за позику та терміну її погашення, тому за користування кредитом у більшості випадків доведеться повернути банкові більшу суму.

Користувач зобов'язаний надійно зберігати та не передавати іншим особам електронний платіжний засіб

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

	<p>Номер картки. Універсальний набір із 16 цифр, ідентифікатор Вашої картки</p>
	<p>Ваше ім'я. Гарантія того, що Ви — власник картки. Під час оплати картою у вас можуть попросити документ, який посвідчує особу</p>
<p>MasterCard®PayPass™ Деякі картки можуть бути оснащені технологією MasterCard®PayPass™ (інноваційний спосіб оплати одним дотиком). Для здійснення платежів Вам потрібно лише доторкнутися картою до терміналу, який підтримує технологію MasterCard®PayPass™, а для операцій на суму менше ніж 100 гривень, Вам не потрібно вводити PIN код</p>	<p>Чіп. Деякі картки мають умонтований чіп. Щоразу під час оплати картою з чіпом вам потрібно вводити персональний ідентифікаційний номер (PIN), щоб підтвердити операцію. Наявність чіпа на картці значно підвищує безпеку розрахунків</p>
	<p>Термін дії картки Задля безпеки кожна картка має обмежений термін дії, вказаний у форматі місяць/рік. Картка дійсна до останнього дня вказаного місяця, після чого Ваш банк перевипустить її з новим номером</p>

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Дайте правову оцінку ситуацій, використовуючи отримані знання з теми

1. Максим зробив замовлення в інтернет-магазині. Обрав електричну шліфувальну машинку та деякі пристосування до неї. Через якийсь час йому зателефонував менеджер магазину і підтвердив замовлення за вказаною на сайті вартістю. Наступного дня, отримуючи товар, Максим перевіряв справність інструмента і приготувався оплатити замовлення, але йому повідомили, що треба оплатити суму більшу, ніж було обумовлено в замовленні, оскільки зросла ціна.
2. Наталя придбала в інтернет-магазині дві модні футболки. Виявилось, що вони замалі. Одну футболку Наталя залишила і подарувала молодшій сестричці, а другу вирішила повернути. Вона виконала всі потрібні дії – зв'язалася з менеджером, дізналась адресу, відправила менеджеру номер накладної в належний термін. Вона хотіла повернути гроші за футболку. На сайті було вказано, що покупець може обміняти товар чи повернути його, але при цьому гроші залишаються в його особистому кабінеті і можуть бути використані для оплати наступної покупки. Минуло два місяці, але їй кошти не повернули ні на платіжну картку, ні віртуально на її баланс на сайті.

§ 20. Особливості електронного продажу й операцій із платіжною картою

Отримання кредиту — можливості і перспективи

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке інтернет-магазин?
  - Які переваги має електронна торгівля?
  - Який закон встановлює порядок продажу товарів і послуг через інтернет?
  - У чому відмінність між дебетною та кредитною платіжними картками?
  - Чи можна передавати власну платіжну картку іншим особам?
  - Яку суму особа має повернути банкові, якщо вона взяла кредит на 10 тисяч гривень терміном на 1 рік під 26 % річних?
2. Визначте ризики, на які можна очікувати, купуючи товар чи замовляючи послуги через інтернет.
3. Схарактеризуйте переваги та недоліки онлайн покупок.
4. Якими інтернет-послугами доводилося вам користуватися?

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади поради користувачам кредитних карток.
2. Запиши перелік запитань, на які треба звернути увагу, дистанційно купуючи товари чи замовляючи послуги.

§ 21. СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ.

ДИТИНА В СІМ'І

- Згадайте....** — якими соціальними нормами регулюються взаємини у родині: між матір'ю і батьком, між сестрами й братами, між бабусею та онуками.
- Як ви розумієте...** — відмінність між поняттями «шлюб» і «сім'я», «опіка» та «піклування»?
- Чи знаєте ви, що...** — 20 вересня 1993 року відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН було запроваджено Міжнародний день сім'ї, який відзначають щороку 15 травня?

«У сімейному житті, зберігаючи свою гідність, треба вміти поступатися одне одному».
Василь Сухомлинський, педагог, письменник

21.1. Сім'я. Шлюб

У ст. 51 Конституції України зазначено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. І хоча взаємини у родині більшою мірою врегульовуються іншими соціальними нормами (моральними, релігійними, звичаями і традиціями), найважливіші з таких узємін, щоб захистити права та інтереси кожного члена сім'ї, регулюються нормами сімейного права. Основні такі правові норми в Україні закріплені в одному нормативно-правовому акті — Сімейному кодексі України (далі — СКУ). Що ж таке «сім'я» і «шлюб» з погляду законодавця?

Зазвичай у суспільстві сім'єю називають людей, які перебувають у шлюбі, та їхніх дітей. Тобто, насамперед, сім'я базується на шлюбному зв'язку. Але в СКУ поняття «сім'я» має ширше трактування, а подружжя розглядається як різновид сім'ї.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте витяг із Сімейного кодексу України і дайте відповідь.
Чи є сім'єю:

1. Бабуся й онучка, які мешкають в одній квартирі?
2. Жінка, яка усиновила дитину?
3. Подружжя, коли чоловік працює за кордоном, а дружина доглядає за старенькою матір'ю в Україні?
4. Подружжя, що проживає в Україні, і їхній син, який навчається в Польщі в університеті?

§ 21. Сімейні правовідносини. Дитина в сім'ї

5. Дідусь, який не має родичів і проживає один?
6. 17-річна дівчина, яка народила дитину?
7. 20-річний юнак, який проживає із заміжною сестрою та племінниками?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Сімейний кодекс України (2004, редакція від 10.11.2016, витяг)

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. Сім'єю є особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.

4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Кожна особа має право на проживання в сім'ї, на створення сім'ї, на повагу до свого сімейного життя.

Основною підставою виникнення сім'ї є шлюб.

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Шлюб → → **що?** — сімейний союз жінки та чоловіка
→ **який?** — добровільний, рівноправний, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану
→ **для чого?** — породжує між подружжям взаємні особисті немайнові й майнові права та обов'язки

Метою шлюбу є створення сім'ї, народження і виховання дітей, ведення спільного господарства. Якщо такої мети під час укладення шлюбу нема, тоді він може бути визнаний недійсним на підставі його **фіктивності**.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Сімейний кодекс України (2004, редакція від 10.11.2016, витяг)

Стаття 21. Поняття шлюбу

1. Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану.
2. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.
3. Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Для укладення шлюбу потрібно:

- взаємна згода осіб, які одружуються;
- досягнення ними шлюбного віку — 18 років як для чоловіків, так і для жінок. (Як виняток, за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам);
- відсутність в обох із них відносин у зареєстрованому і не припиненому шлюбі. (Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, а на повторний шлюб мають право лише після припинення попереднього шлюбу).

Не можуть перебувати у шлюбі між собою: 1) родичі прямої лінії споріднення; 2) рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька; 3) двоюрідні брат і сестра, рідні тітка та племінник, дядько та племінниця; 4) усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.

Щоб зареєструвати шлюб, чоловік і жінка особисто подають заяву до органу реєстрації актів цивільного стану (далі — РАЦС) і, як правило, через місяць відбувається його реєстрація. За наявності поважної причини керівник органу РАЦС може дозволити реєстрацію шлюбу до спливу цього строку. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 року № 502-р запроваджено реалізацію пілотного проекту щодо державної реєстрації шлюбу у скорочені строки за обраним заявниками місцем.

§ 21. Сімейні правовідносини. Дитина в сім'ї

Зазвичай шлюб реєструють в урочистій обстановці, у паспортах подружжя роблять запис про укладення шлюбу, їм видають Свідоцтво про шлюб. Під час реєстрації шлюбу наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами, або один із них має право приєднати до свого прізвища прізвище другого. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно починатиметься.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованої ситуації

Чоловік і жінка звернулися до органу РАЦС з проханням зареєструвати їхній шлюб. Приймаючи заяву, співробітники РАЦС призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Але наречені не погодилися з цим, вони пояснили, що сім років знають одне одного, тому їм додаткові роздуми не потрібні, до того ж чоловік через тиждень виїжджає на рік за кордон на стажування. Чи можна розв'язати цю проблему?

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, можуть укласти **шлюбний договір**. Договір укладають у письмовій формі й нотаріально посвідчують. Якщо його стороною є неповнолітня особа, то потрібна письмова згода її батьків або піклувальника. У шлюбному договорі регулюють майнові відносини між подружжям, визначають їхні майнові права і обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті взаємини подружжя, а також особисті взаємини між подружжям та дітьми. Шлюбний договір може бути змінено подружжям чи за рішенням суду. Подружжя також має право за взаємною згодою відмовитися від нього. Одностороння відмова від шлюбного договору не допускається. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути розірваний або визнаний недійсним.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Сімейний кодекс України (2004, редакція від 10.11.2016, витяг)

Стаття 31. Зобов'язання наречених у разі відмови від вступу в шлюб
3. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку ситуації згідно із Сімейним кодексом України

Громадяни С. Пеньковий і О. Лісова вирішили одружитися і подали заяву про реєстрацію шлюбу. Батьки нареченої організували підготовку до весілля: орендували приміщення, закупили продукти тощо. Напередодні весілля подруга О. Лісової розповіла С. Пеньковому, що наречена раніше перебувала в шлюбі і в неї є малолітня дитина. С. Пеньковий розгубився, оскільки не знав цього раніше, і відмовився від шлюбу. Які наслідки матиме така відмова відповідно до законодавства?

Родинні зв'язки ми не обираємо, а шлюбні взаємини — залежать від нашої волі. Особа не може змінити свій родинний статус (брата, сестри, онука, сина, дочки), але шлюб за її волею може бути розірваний:

— *в органі РАЦС (за спільною заявою подружжя, яке не має неповнолітніх дітей, або одного з них, якщо другий із подружжя визнаний безвісно відсутнім або недієздатним);*

— *у судовому порядку (за спільною заявою подружжя з письмовим договором про те, з ким із них проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той із батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей, або за позовом одного з подружжя, який, однак, не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом року після народження дитини, крім випадків, коли: один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини, чи батьківство щодо дитини визнане іншою особою).*

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, справжні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя, а також уживає заходів щодо примирення подружжя. Якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення, суд ухвалює рішення про розірвання шлюбу.

Після розірвання шлюбу та одержання Свідоцтва про розірвання шлюбу або рішення суду, яке набрало чинності, особа має право на повторний шлюб.

Шлюб може також бути визнаний **недійсним**, якщо його було укладено з порушенням вимог, установлених законодавством для реєстрації шлюбу (наприклад, якщо шлюб, зареєстрований з особою, яка вже перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; або якщо він був зареєстрований під примусом чи з особою, яка не розуміла значення своїх дій і/або не могла

§ 21. Сімейні правовідносини. Дитина в сім'ї

ними керувати; у разі його фіктивності — якщо його укладено без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків подружжя тощо).

21.2. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей

Сімейний кодекс України визначає не тільки основні особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, які є рівними як для чоловіка, так і для жінки (як-от: право на батьківство і материнство, на повагу до своєї індивідуальності, на фізичний та духовний розвиток; на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї; на особисту свободу; обов'язок турбуватися про сім'ю, а також право особистої приватної та спільної сумісної власності дружини і чоловіка). Також увага в ньому приділена взаємним правам і обов'язкам батьків і дітей.

Особисті (немайнові) права та обов'язки. Батько і матір, незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі між собою, мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей. Діти також мають рівні права й обов'язки щодо своїх батьків, незалежно від того, чи перебувають їхні батьки у шлюбі.

Найперший обов'язок, який передбачено у батьків стосовно дитини, — забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я і невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати її народження в державному органі РАЦС з одночасним визначенням походження дитини та присвоєнням їй прізвища, ім'я та по батькові, що засвідчується Свідоцтвом про народження. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дітей, їх фізичний, духовний і моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

Батьки зобов'язані поважати свою дитину. Здійснення ними своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Заборонені будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, а також покарання, які принижують людську гідність дитини.

Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини, обираючи для цього форми та методи, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства та інтересам дитини.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Матір, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування, зокрема, якщо хтось із них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання чи позбавлення волі тощо).

Батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина. Батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацевдатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень.

Питання виховання дитини батьки вирішують спільно. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. Той із батьків, із ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини. Батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини.

Дитина має право на те, щоб її вислухали батьки, інші члени сім'ї, посадові особи з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї, зокрема під час вирішення спору щодо її виховання, місця проживання, про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. Так, наприклад, якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, якій не виповнилося 10 років, визначають за згодою батьків, від 10 років — за спільною згодою батьків та самої дитини, від 14 років — самою дитиною.

Дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу. Повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацевдатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень.

Майнові права батьків і дітей. Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Майно, придбане для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини. Батьки зобов'язані передати у користування дитини майно, що має забезпечити її виховання та розвиток. Майно, яке набули батьки і діти за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності, тобто в рівних частках.

§ 21. Сімейні правовідносини. Дитина в сім'ї

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання батьками цього обов'язку визначають за домовленістю між ними. Зокрема, той із батьків, хто проживає окремо від дитини, може в грошовій і (або) натуральній формі брати участь у її утриманні. За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджують у частці від доходу у твердій грошовій сумі. Під час визначення розміру аліментів суд враховує: 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини; 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацевдатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; 4) інші обставини, що мають істотне значення. Мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацевдатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати, а повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацевдатними і потребують матеріальної допомоги.

21.3. Державні органи із захисту прав дітей

Охорона дитинства в Україні є загальнонаціональним пріоритетом, і з метою забезпечення реалізації прав дитини Україна встановила основні засади державної політики у цій галузі, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Законодавство про охорону дитинства: Конституція України, Конвенція ООН про права дитини, Закони України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» а також низка інших актів.

Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки і піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій або, якщо їй виповнилося 14 років, безпосередньо до суду. Зі структурою державних органів України й органів місцевого самоврядування ви вже ознайомлені, тому звернемо увагу на особливі органи у цій галузі.

Органами опіки і піклування є районні, районні у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах,

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

сільських, селищних рад, які відповідно здійснюють діяльність із виявлення дітей, позбавлених батьківського піклування, надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, із захисту особистих, майнових і житлових прав дітей.

Суб'єктами соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю є: уповноважені органи, що здійснюють соціальну роботу із сім'ями, дітьми і молоддю; фахівці із соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю; об'єднання громадян, благодійні, релігійні організації; юридичні та фізичні особи, які надають соціальні послуги сім'ям, дітям і молоді; волонтери у сфері соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про охорону дитинства» (26.04.2001, витяг)

Стаття 23-¹. Захист прав та інтересів дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах

Усі дії щодо дитини, яка перебуває у складних життєвих обставинах, спрямовуються на захист прав та інтересів дитини, усунення причин таких обставин і забезпечення безпечних умов її утримання і виховання, надання їй та її батькам комплексу необхідних послуг і соціальної допомоги.

Суб'єкти соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю в процесі своєї професійної діяльності здійснюють заходи з виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, надають їм комплекс послуг у межах повноважень, визначених законодавством, інформують інших суб'єктів, органи опіки і піклування в разі необхідності здійснення комплексних заходів щодо захисту прав та інтересів дитини і надання підтримки батькам чи притягнення їх до відповідальності.

У разі, якщо у зв'язку зі складними життєвими обставинами дитина тимчасово не проживає чи не може проживати зі своїми батьками, іншими законними представниками, її утримання та виховання можуть здійснювати родичі, сім'я патронатного вихователя, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, притулки для дітей служб у справах дітей, інші установи для дітей (незалежно від форми власності та підпорядкування), в яких створені належні умови для проживання, виховання, навчання та реабілітації дитини відповідно до її потреб.

Закон України «Про соціальні послуги» (19.06.2003, витяг)

Стаття 1. Визначення основних термінів

... **складні життєві обставини** — обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті.

§ 21. Сімейні правовідносини. Дитина в сім'ї

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте правову оцінку ситуації. Поясніть позицію бабусі Степана та батьків Анжели щодо заборони одружитися, врахувавши юридичні та матеріальні особливості їх становища

Анжела, якій виповнилося 16 років, дізналася, що вагітна, і заявила, що батьком її майбутньої дитини є 15-річний Степан, учень школи. Степан не заперечував і радів, що стане батьком. Він не знав своїх батьків, а бабуся, коли Степан перейшов у 4 клас, домоглась оформлення на себе опікунства над Степанком та забрала його із дитячого будинку. Батьки Анжели регулярно вимагали від Степанової бабусі із тих грошей, які вона отримувала від держави на Степана, кошти для купівлі різних вітамінів для Анжели та необхідних речей для дитини. Хлопець і дівчина бажали одружитися. Але батьки Анжели і бабуся Степана були проти. Крім того, бабуся радила Степанові пройти ДНК-тестування. Коли народилася здорова дитинка, батьки Анжели записали себе як батька та матір дитини, але продовжували брати кошти від Степана. Він навіть влаштувався на роботу у вільний від навчання час, а також усіяко допомагав у догляді за дитиною. Дитина народилась у березні, а до того, в липні, Степан перебував в іншій області у дитячому таборі як дитина, позбавлена батьківського піклування. Коли, зрештою, Степан погодився на проведення ДНК-експертизи, виявилось, що він не є біологічним батьком дитини.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке сім'я?
  - Як ви розумієте поняття «шлюб»?
  - Які умови укладення шлюбу?
  - Хто не може перебувати у шлюбі?
  - Які майнові права мають діти?
  - У якому випадку подружжя може розірвати шлюб в органі РАЦС?
  - У яких випадках шлюб може бути визнано недійсним?
2. Назвіть державні органи, які захищають права дитини.
3. Назвіть, які особисті немайнові права та обов'язки мають батьки щодо своїх дітей.
4. Поміркуйте, чому права та обов'язки батьків і дітей у законодавстві України визначаються як взаємні.
5. Визначте, які права та обов'язки батьків і дітей є майновими.
6. Поміркуйте, які правові наслідки породжує спільне проживання чоловіка і жінки без реєстрації шлюбу.
7. Схарактеризуйте поняття «шлюбний договір» за власним алгоритмом.
8. Сформулюйте ключові фрази (словосполучення, тези) для повідомлення на тему «Сімейні правовідносини». Розташуйте (запишіть) їх у вигляді «лінії цінностей».

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Ознайомся зі змістом позовної заяви і дай відповідь на запитання: чи потрібно було в такій ситуації звертатися Долі К. П. із позовом до суду? Чи могла вона в інший спосіб ініціювати розірвання шлюбу? Як визначатиметься місце проживання дитини?

До Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області

Позивач : Доля Катерина Петрівна, 17.02.1986 року народження, ідентифікаційний номер 123456789, що проживає у м. Тернополі за адресою: вул. Львівська, 75

Відповідач: Доля Іван Іванович, 05.09 1984 року народження, ідентифікаційний номер 987654321, що проживає у м. Тернополі за адресою: вул. Козацька, 67

П О З О В Н А   З А Я В А

про розірвання шлюбу

24 березня 2008 року я зареєструвала шлюб з Долею І. І. (копія свідоцтва про шлюб додається). Від спільного шлюбу маємо сина, Долю Олега Івановича, 24 липня 2009 року народження.

Спільне життя з відповідачем не склалося, тому що у нас різні погляди на сімейне життя та обов'язки. На підставі цього в сім'ї відбувалися сварки, які поступово призвели до того, що ми стали зовсім чужими людьми. Можливості зберегти сім'ю немає. Подружні стосунки між нами припинилися з серпня 2013 року. Відтоді ми разом не проживаємо, спільне господарство не ведемо, спору про спільне майно немає.

За таких обставин подальше спільне життя та збереження шлюбу не доцільне, суперечить моїм інтересам та інтересам дитини. На примирення погодитися не можу.

На підставі викладеного вище, керуючись ч.2 ст.104, ст.105, 110, 112 Сімейного кодексу України, —

П Р О Ш У :

1. Ухвалити рішення про розірвання шлюбу між мною та Долею Іваном Івановичем, зареєстрованого 24 березня 2008 р.
2. Малолітнього сина, Долю О. І., залишити проживати зі мною.

Додатки:

1. Копія позовної заяви.
2. Копія свідоцтва про шлюб (2 прим.).
3. Довідка про склад сім'ї і місце проживання (оригінал і копія).
4. Квитанція про сплату судового збору.
5. Копія свідоцтва про народження дитини (2 прим.).
6. Копії паспортів та ідентифікаційних номерів відповідача та позивача.

« _____ » _____ 2016 року

_____ К. П. Доля
(підпис)

§ 22. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Практичне заняття № 6

§ 22. ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Практичне заняття № 6

Згадайте... — кого називають малолітніми, неповнолітніми особами;
— який обсяг дієздатності мають малолітні та неповнолітні особи.

Як ви розумієте... — вислів біблійного мудреця Соломона «Хто не шкодує свої різки, той ненавидить сина, а хто любить, той з дитинства карає його»?
— українське прислів'я «Не той батько, що родив, а той, що до ума довів»?

Чи знаєте ви, що... — у Стародавньому Римі вислів «*Ното alieni iuris*» — «неправоздатна людина» стосувалася рабів та дітей, що перебували до повноліття під владою батька?

«Закопи видано заради мудрих — не для того, аби вони не чинили зла, а для того, щоб їм не чинили зла».

Епікур, філософ

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте риписи нормативно-правових актів та дайте відповідь на запитання

- Які обставини призводять до позбавлення дітей батьківського піклування?
- Які нормативні акти регулюють правове становище дітей, позбавлених батьківського піклування?
- Які шляхи влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачає законодавство України?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005, редакція від 07.10.2016, витяг)

Стаття 1. Визначення термінів

дитина-сирота — дитина, в якій померли чи загинули батьки;

діти, позбавлені батьківського піклування, — діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав; відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав; визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними; оголошенням їх померлими; відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства; розшуком їх органами Національної поліції; пов'язаним із відсутністю

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

відомостей про їх місцезнаходження; тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю; підкинуті діти, батьки яких невідомі; діти, від яких відмовилися батьки; діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти;

статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, — визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування;

особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, — особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування;

форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, — усиновлення; встановлення опіки, піклування; передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

усиновлення — прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення дитини провадиться в її інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя;

встановлення опіки та піклування — влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів;

передача до прийомної сім'ї — добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання;

передача до дитячого будинку сімейного типу — прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десяти осіб;

заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, — медичні, навчальні, виховні заклади, інші заклади та установи, в яких проживають діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування;

державне утримання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб із їх числа — повне забезпечення відповідно до державних соціальних стандартів матеріальними та грошовими ресурсами дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб із їх числа для задоволення їх життєво необхідних потреб та створення умов для нормальної життєдіяльності;

соціальний супровід — робота, спрямована на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу;

наставник — повнолітня дієздатна особа, яка здійснює діяльність із надання дитині, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед, у підготовці до самостійного життя;

наставництво — добровільна безоплатна діяльність наставника з надання дитині, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед, у підготовці до самостійного життя.

§ 22. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Практичне заняття № 6

Правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, визначає Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Загальні засади правового становища дітей, позбавлених батьківського піклування, визначають також Цивільний кодекс України та Сімейний кодекс України. Першочергово держава намагається створювати умови для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї; виховувати та утримувати дітей за принципом родинності; сприяти усиновленню дітей, створюючи систему заохочення і підтримки усиновлювачів; захищати майнові, житлові та інші права й інтереси таких дітей; створювати належні умови для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки дітей до самостійного життя; забезпечувати право на здоровий розвиток; забезпечувати соціально-правові гарантії; створювати умови для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги; формувати систему соціальної адаптації.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Прочитайте ситуації. Виконайте завдання в групах

1. Визначте суть проблеми та запропонуйте свій спосіб вирішення для кожного випадку. 2. Ознайомтесь із приписами нормативно-правових актів та розв'яжіть задачі із погляду права. 3. Простежте, як змінилося ваше бачення ситуації зі здобуттям теоретичних знань із теми

1. У неонатальному центрі (лікарні для новонароджених дітей, які потребують особливого догляду і лікування) вже третій місяць перебуває дитина, до якої не приходять ніхто з родичів. Хлопчик народився передчасно, завдяки зусиллям медиків вижив. Упродовж першого тижня мати і батько, у яких є ще четверо дітей, приходили навідувати хлопчика, а потім ніби «забули» про нього. Дитина постійно потребувала особливого лікування, але, нарешті, стан її здоров'я дозволяє перебувати в домашніх умовах. Однак мати з батьком заявили, що не хочуть забирати дитину, оскільки їм важко матеріально впоратись із доглядом за іншими своїми дітьми. Хлопчика одягають і доглядають працівники лікарні, а також батьки інших дітей за можливості залишають для нього одяг та необхідні засоби догляду.

2. Ромчикові 11 років. Вдома його часто били, забували погодувати, одягти за погодою. Батьки зловживали спиртними напоями, ніде не працювали. Хлопчик погано вчився, не міг засвоювати шкільної програми, але ріс усміхненим і добрим, відгукувався на тепло і добрі слова. Педагоги з'ясували, що рідний батько Ромчика помер, коли хлопчикові було два роки, а той, кого дитина називала татом, не перебував із мамою Ромчика у зареєстрованому шлюбі. Коли матері з так званим татом укотре кілька днів поспіль не було вдома, Ромчик захворів. Мамина сестра, яка мешкала у цій же квартирі зі своїми 5-ма дітьми і чоловіком, викликала лікаря, доглядала хлопчика, поки він не одужав. Вона порушила питання про позбавлення матері Ромчика батьківських прав. Через півроку всі формальні питання було вирішено. Ромчика забрали до дитячого будинку сімейного типу, який діяв при одному з монастирів неподалік від обласного центру. Мати зі співмешканцем перестали з'являтися у квартирі, і їх кімнату зайняла тітка Ромчика.

3. Аліна (13 років) проживала з мамою, дідусем і бабусею. Батько помер кілька років тому. Її двадцятирічна сестра Світлана (від першого маминого шлюбу) проживала зі своїм батьком. Після смерті чоловіка мама Аліни часто була дівчинку, не ночувала вдома, втратила роботу, а пенсію, яку держава виплачувала для Аліни у зв'язку із втратою годувальника, витрачала на свої потреби та алкоголь. Родичі по батьковій лінії пропонували взяти дівчинку на виховання до себе, але дівчинка не хотіла розлучатися з мамою, часто могла всю ніч сидіти біля дверей квартири, чекаючи, коли мама повернеться. Коли дідусь і бабуся померли, Світлана переселилась у двокімнатну квартиру Аліни, яка колись належала покійному батькові дівчинки. За якийсь час Світлана написала заяву в поліцію про те, що Аліна погано вчиться, не відвідує школу, зв'язалась із поганою компанією, а її мати продовжує зловживати алкоголем і не виховує дівчинку. Світлана намагалася заволодіти квартирою, домігшись оформлення Аліни в заклад для дітей, позбавлених батьківського піклування, а матері — на примусове лікування.

4. Стасик потрапив у лікарню із запаленням легенів, яке виникло через недоліковане вірусне захворювання. До лікарні його привезла літня жінка — далека родичка, яка періодично навідувалася додому до хлопчика, оскільки його мама неналежно доглядала дитину, зловживала алкоголем, могла тривалий час не приходити додому, а хлопчик ріс без батька. За два тижні лікування мама жодного разу в лікарні не провідала сина. Коли Стасик одужав, проживав у тієї ж родички. Але у літньої жінки виникла потреба лягти в лікарню на певний час, і вона почала шукати способів забезпечити Стасикові належний догляд.

§ 22. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Практичне заняття № 6

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте додаткову інформацію про підстави позбавлення батьківських прав, про порядок встановлення опіки і піклування та про повноваження органів опіки і піклування. Дайте відповіді на запитання:

- Які підстави позбавлення батьківських прав передбачає законодавство України?
- Хто має право ініціювати питання про позбавлення батьківських прав?
- Який орган вирішує питання про позбавлення батьківських прав?
- Які правові наслідки має позбавлення батьківських прав?
- Від якого обов'язку звільняється дитина стосовно того з батьків, хто був позбавлений батьківських прав?
- Які функції держава покладає на органи опіки та піклування і на служби у справах дітей?

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом. Сімейним кодексом України передбачено підстави позбавлення батьківських прав:

Матір, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини;
- 3) жорстоко поводяться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них.

Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний чи інший дитячий заклад, у якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Особа, позбавлена батьківських прав:

- 1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- 2) перестає бути законним представником дитини;
- 3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям із дітьми;
- 4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- 5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);
- 6) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Однак особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Цивільний кодекс України про опіку та піклування

Для забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб встановлюється опіка чи піклування. Органами опіки та піклування є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

Особа, якій стало відомо про фізичну особу, яка потребує опіки або піклування, зобов'язана негайно повідомити про це орган опіки та піклування.

Суд установлює опіку над малолітніми і піклування над неповнолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування, а також призначає опікуна чи піклувальника за поданням відповідного органу опіки та піклування за місцем проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або за місцем проживання опікуна чи піклувальника.

Опікуном або піклувальником може бути лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю, переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних стосунках із підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника, а також з урахуванням бажання підопічного.

Якщо над фізичною особою, яка перебуває у навчальному закладі, закладі охорони здоров'я або закладі соціального захисту населення, не встановлено опіки чи піклування або не призначено опікуна чи піклувальника, опіку чи піклування над нею здійснює цей заклад. Опікун і піклувальник зобов'язані дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом і лікуванням, дбати про його виховання, навчання та розвиток.

Опіка припиняється у разі передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам), а у разі досягнення підопічним чотирнадцяти років особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього. Піклування припиняється у разі: досягнення фізичною особою повноліття; реєстрації шлюбу неповнолітньої особи; надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності.

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» встановлює порядок і терміни надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, а також покладає на державу повне забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа. **Право на повне державне забезпечення** в навчальних закладах мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, віком до вісімнадцяти років та особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за умови продовження навчання до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів. Зокрема, особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, крім повного державного забезпечення, виплачують **стипендію** в розмірі, який на 50 відсотків перевищує розмір стипендії у відповідному навчальному закладі, а також виплачують 100 відсотків заробітної плати, яка нарахована в період виробничого навчання та виробничої практики. Крім того, їм виплачують

§ 22. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Практичне заняття № 6

щорічну допомогу для придбання навчальної літератури в розмірі трьох місячних стипендій. Виплату зазначеної допомоги здійснюють протягом 30 днів після початку навчального року за рахунок коштів, передбачених для навчальних закладів у відповідних бюджетах.

Вартість повного державного забезпечення у грошовому еквіваленті для дітей віком від народження до трьох років, від трьох до семи років, від семи до десяти років, від десяти до чотирнадцяти років, від чотирнадцяти до вісімнадцяти років та осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до двадцяти трьох років визначається відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум».

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також особи з їх числа **звільняються від плати за навчання** в державних і комунальних навчальних закладах усіх рівнів.

За дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також особами з їх числа **зберігається право на житло**, в якому вони проживали з батьками, рідними до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ці житлові приміщення не можуть бути відчужені без отримання згоди на таке від органів опіки та піклування, яка може надаватися лише в разі гарантування збереження права на житло таких дітей.

Стосовно дітей, які перебувають на вихованні в сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, а також щодо осіб із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування та усиновлених дітей, якщо це не порушує таємниці усиновлення, встановлюється **соціальний супровід**. Соціальний працівник здійснює соціальне обслуговування дитини та сім'ї, їх соціальну опіку, а також є посередником між усиновлювачами, які висловили таке бажання, опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями та державними структурами, на які покладено вирішення питань життєзабезпечення дітей, і не є представником органів контролю.

Юридичну, психологічну та соціальну допомогу дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, особам із їх числа, а також їх біологічним батькам, опікунам, піклувальникам, прийомним батькам, батькам-вихователям, усиновлювачам і наставникам надають **центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді**. Підготовка до самостійного життя дітей, які проживають у закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, інших закладах для дітей, їх соціальна та психологічна адаптація можуть здійснюватися у формі **наставництва** в порядку, передбаченому статтею 17-1 Закону України «Про забезпечення

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». **Наставництво здійснюється за договором**, що укладається у письмовій формі між центром соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання дитини, наставником та адміністрацією закладу, в якому проживає дитина, в інтересах якої укладається такий договір. Для укладення цього договору потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити, а також письмова згода її батьків, інших законних представників.

Наставник має право відвідувати дитину за місцем її проживання, навчання, лікування, оздоровлення, а також за згодою дитини та батьків, інших законних представників дитини, адміністрації закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншого закладу для дітей спілкуватися з дитиною поза місцем її проживання, навчання, лікування, оздоровлення, зокрема запрошувати дитину у свою сім'ю у святкові і неробочі дні, дні канікул, надавати дитині допомогу в отриманні додаткових освітніх, соціальних, реабілітаційних, оздоровчих послуг, брати участь у забезпеченні її одягом, взуттям, приладам для навчання та розвитку тощо.

Наставник несе відповідальність за порушення ним прав і законних інтересів дитини, заподіяння шкоди її життю та здоров'ю відповідно до закону. У разі перебування дитини в сім'ї наставника у святкові і неробочі дні, дні канікул наставник несе відповідальність за життя та здоров'я дитини, а також за повернення дитини до місця її проживання, навчання, лікування, оздоровлення.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - У чому відмінність між усиновленням, опікою і піклуванням?
  - У чому відмінність між прийомною сім'єю, сім'єю усиновлювача та дитячим будинком сімейного типу?
  - Чому держава надає пріоритет влаштуванню дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю, а не в спеціалізовані установи?
2. Визначте, з якою метою законодавством передбачено здійснення соціального супроводу і наставництва.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Поміркуй, чи збігаються обов'язки опікуна та піклувальника з обов'язками батьків чи усиновлювачів малолітньої та неповнолітньої дитини.
2. Користуючись інформацією про те, які умови та можливості держава намагається забезпечити для дітей, позбавлених батьківського піклування, сформулюй ключові фрази (словосполучення, тези) для повідомлення на тему «батьківське піклування». Розташуй (запиши) їх у послідовності від загального до конкретного.

§ 23. Неповнолітні у трудових правовідносинах

§ 23. НЕПОВНОЛІТНІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Згадайте... — найважливіші трудові права людини та гарантії їх реалізації, закріплені в Конституції України.

Як ви розумієте... — відомий афоризм Генрі Форда «Займайтесь улюбленою справою, і у вашому житті не буде жодного робочого дня?»

Чи знаєте ви, що... — згідно з доповіддю Міжнародної організації праці на сьогодні у світі налічується близько 21 мільйона осіб — чоловіків, жінок та дітей, які потрапили в тенета примусової праці?

«Для людей робота має бути насолодою».

Езоп, давньогрецький байкар

23.1. Прийняття на роботу неповнолітніх

Усі відносини, що стосуються найманої праці (зокрема відносини з приводу працевлаштування і підготовки працівників, відносини працівників і роботодавця, відносини з розв'язання трудових спорів), урегульовані нормами **трудового права**, які закріплені у **Кодексі законів про працю України** (далі — КЗпПУ) та інших законах.

Реалізувати своє право на працю особа може, за загальним правилом, із 16 років. Хоча, як виняток, на роботу може бути прийнята і дитина, якій виповнилося 15 років, а у вільний від навчання час, якщо це не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, допускається працевлаштування для виконання легкої роботи учнів шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів з 14 років (але згода одного із батьків або особи, що його заміняє, в таких випадках є обов'язковою).

Прийняття на роботу — це юридичне оформлення трудового договору, за яким працівник і роботодавець беруть на себе взаємні обов'язки. Зокрема, працівник зобов'язується виконувати визначену договором роботу з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату й забезпечувати необхідні для виконання роботи умови праці.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Укладаючи трудовий договір, особа подає такі документи:

- заяву про прийняття на роботу;
- паспорт або інший документ, що посвідчує особу;
- трудову книжку (якщо працівника приймають на роботу вперше, йому оформляють протягом п'яти днів трудову книжку — основний документ про трудову діяльність працівника);
- військовий квиток (для військовозобов'язаних);
- довідку про стан здоров'я (у випадках, визначених законодавством);
- документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію) — за потреби, якщо закон це передбачає;
- інші документи, подання яких передбачено законодавством України (направлення на роботу, характеристику й документи про обрання на посаду та ін., наприклад, довідка про присвоєння ідентифікаційного коду).

Від осіб, які влаштовуються на роботу, під час укладення трудового договору заборонено вимагати відомості щодо партійної і національної належності, походження, реєстрації та інші, подання яких не передбачено законодавством.

Якщо працівник неповнолітній, то трудовий договір обов'язково укладається в письмовій формі, хоча усна його форма зазвичай не забороняється. Але є й інші випадки укладення трудового договору в письмовій формі, наприклад, контракт, чи коли працедавець — фізична особа.

Під час укладання трудового договору сторони (роботодавець і працівник) домовляються про трудову функцію працівника (посаду); місце роботи (конкретний підрозділ); строк дії трудового договору; час початку виконання трудової функції; розмір заробітної плати, а також інші умови. Наприклад, може бути обумовлено випробувальний строк, однак для неповнолітніх працівників його не встановлюють.

У трудових відносинах діти прирівнюються у своїх правах до повнолітніх осіб (набувають повної трудової дієздатності, як ви вже знаєте), однак щодо деяких умов праці (в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток і деяких інших) користуються встановленими пільгами.

На кожному підприємстві, в установі, організації роботодавець веде спеціальний облік працівників, які не досягли вісімнадцяти років, із зазначенням дати їх народження.

§ 23. Неповнолітні у трудових правовідносинах

23.2. Робочий час і час відпочинку неповнолітніх. Оплата праці

Поясни (пояснить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Робочий час → що? — час, період
→ який? — установлений законом або на його основі
→ для чого? — протягом цього часу працівник повинен бути на робочому місці та/або виконувати обумовлену трудову функцію

Чинне законодавство встановлює норми тривалості робочого часу. **Нормальна** його тривалість становить **40** годин упродовж тижня.

Деяким категоріям працівників (враховуючи їхній вік, умови та інтенсивність праці, специфіку трудових функцій та ін.) встановлюється менша норма тривалості, яка так і називається — **скорочений робочий час**. Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років — **36** годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) — **24** години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої законодавством для осіб відповідного віку. Тобто, для працівників віком від 16 до 18 років — **18** годин на тиждень; для осіб віком від 15 до 16 років — **12** годин на тиждень.

2) для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, а також деяких інших категорій, що визначені законодавством, — не більш як **36** годин на тиждень.

Залучення неповнолітніх працівників до надурочних робіт (понад встановлену тривалість робочого часу) заборонено.

За угодою між працівником і роботодавцем може встановлюватися **неповний** робочий день або **неповний** робочий тиждень. Оплата праці здійснюється в такому випадку згідно з нормами виробітку чи залежно від відпрацьованого часу.

Створи (створить) логічний ланцюжок у структурі поняття

Час відпочинку →
→ — Що це? → — який? → — для чого?

До **видів часу відпочинку** належать:

- 1) перерви упродовж робочого дня чи зміни (для відпочинку і харчування — не більше 2 годин);
- 2) щоденний відпочинок між робочими днями чи змінами (не менше 12 годин);
- 3) щотижневі вихідні дні (один або два дні, причому загальним вихідним днем є неділя);
- 4) щорічні святкові та неробочі дні;
- 5) щорічні відпустки — найтриваліший час відпочинку, що призначається для відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особи.

Основна щорічна відпустка надається працівникові за відпрацьований робочий рік і не може тривати менше 24 календарних днів. Для окремих категорій працівників основна відпустка може бути й тривалішою. Так, неповнолітнім працівникам основна відпустка надається тривалістю 31 календарний день у будь-який зручний для них час.

Зверни увагу!

Заробітна плата — це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації і максимальним розміром не обмежується.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Мінімальна заробітна плата — це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці (таке визначення набуло чинності з 01.01.2017)

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб.

Згідно з пп. 8 п. 1 ст. 40 Бюджетного кодексу України розмір мінімальної заробітної плати визначається в Законі про Державний бюджет на відповідний рік.

Законом України «Про Державний бюджет на 2017 рік», який ухвалено ВРУ 21 грудня 2016 року, передбачено, що мінімальна зарплата становитиме: у місячному розмірі: із 1 січня — 3200 грн; у погодинному розмірі: із 1 січня — 19,34 грн.

§ 23. Неповнолітні у трудових правовідносинах

Заробітна плата неповнолітнім працівникам за скороченої тривалості щоденної роботи виплачується в такому самому розмірі, як працівникам відповідних категорій за повної тривалості щоденної роботи.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть установлювати учням доплати до заробітної плати.

23.3. Особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми

Розірвання трудового договору означає припинення його дії за волевиявленням однієї зі сторін трудового договору або з ініціативи особи, яка не є стороною трудового договору, однак може вимагати його припинення.

Специфіка **припинення трудового договору з ініціативи працівника** полягає в тому, що працівник, який уклав трудовий договір на невизначений строк, має право його розірвати за власним бажанням, попередивши про це роботодавця письмовою заявою за **2** тижні. До закінчення строку попередження працівник має право відкликати свою заяву, за винятком випадків, коли на його місце вже запрошено іншого працівника, якому відповідно до законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. За наявності поважних причин (наприклад, у зв'язку з переїздом в іншу місцевість; вступом до навчального закладу; виходом на пенсію та інших) договір розривається у той строк, про який просить працівник.

Якщо трудовий договір було укладено на чітко визначений строк, то його дострокове припинення з ініціативи працівника може бути тільки з поважних причин: а) хвороба або інвалідність працівника, що унеможливило виконання роботи; б) порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного договору чи угоди сторін; в) наявність інших поважних причин (переїзд в іншу місцевість, догляд за хворою дитиною і ін.).

Особливості має і **припинення трудового договору з ініціативи роботодавця**, зокрема, закон чітко визначає загальні й додаткові підстави.

Загальні підстави передбачені ст. 40 КЗпП України. До них належать:

1) зміни в організації виробництва та праці, зокрема ліквідація, реорганізація або перепрофілювання підприємства, скорочення чисельності

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

або штату працівників (керівник зобов'язаний попередити працівника про наступне звільнення не пізніше як за 2 місяці);

2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичне невиконання працівником трудових обов'язків без поважних причин (якщо до нього раніше вживалися заходи дисциплінарного стягнення або громадського стягнення);

4) прогул без поважних причин, зокрема відсутність на роботі понад три години упродовж робочого дня;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців унаслідок тимчасової непрацездатності (через хворобу, якщо законодавством не встановлено іншого строку, наприклад, за хворими на туберкульоз місце роботи зберігається 12 місяців. За працівниками, які втратили працездатність унаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання, місце роботи зберігається до відновлення працездатності або встановлення групи інвалідності);

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) учинення розкрадання за місцем роботи (зокрема дрібного) державного чи громадського майна, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу;

9) призов або мобілізація власника — фізичної особи під час особливого періоду.

10) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування.

Додаткові підстави припинення трудового договору з ініціативи роботодавця встановлені ст. 41 КЗпП України і стосуються окремих категорій працівників (керівників підприємства, установи, організації, головних бухгалтерів, службових осіб, працівників, які виконують виховні функції, посадових осіб тощо).

Не допускається звільнення з ініціативи роботодавця працівників під час їх хвороби або перебування у відпустці.

§ 23. Неповнолітні у трудових правовідносинах

Підставами припинення трудового договору можуть бути і **вимоги третіх осіб**, які не є стороною трудового договору. Такими особами є профспілкові органи; судові органи; військові комісаріати; а стосовно неповнолітніх працівників — батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю. Вказані особи мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

23.4. Охорона праці неповнолітніх

На всіх підприємствах, в установах, організаціях роботодавець зобов'язаний забезпечити безпечні і нешкідливі умови праці.

Наприклад, роботодавець зобов'язаний уживати заходів щодо оздоровлення і полегшення умов праці працівників шляхом впровадження прогресивних технологій, досягнень науки і техніки, засобів механізації та автоматизації виробництва, позитивного досвіду з охорони праці, зниження й усунення запиленості та загазованості повітря у виробничих приміщеннях, зниження інтенсивності шуму, вібрації, випромінювань тощо.

Особлива охорона праці неповнолітніх працівників пов'язана з тим, що у підлітковому віці фізичний розвиток дитини ще не завершений, унаслідок чого організм має підвищену чутливість до несприятливих виробничих чинників. Саме тому всі особи, молодші вісімнадцяти років, приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові.

У законодавстві чітко визначено, в яких випадках заборонено використання праці неповнолітніх.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кодекс законів про працю України

(1972, редакція від 05.10.2016, витяг)

Стаття 190. Забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

Забороняється також залучати осіб молодше вісімнадцяти років до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.

Стаття 192.

Забороняється залучати працівників, молодших вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.

De jure

Право, виражене в тексті нормативного акту

Граничні норми підіймання і переміщення важких речей неповнолітніми, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України N 59 від 22.03.96 (витяг)

2. Підлітків забороняється призначати на роботи, які пов'язані виключно з підійманням, утриманням або переміщенням важких речей.
3. До роботи, що потребує підіймання та переміщення важких речей, допускаються підлітки, які не мають медичних протипоказань, що засвідчено відповідним лікарським свідоцтвом. До тривалої роботи з підіймання та переміщення важких речей підлітки до 15 років не допускаються.
4. Роботодавець повинен забезпечити обов'язкове проходження підлітками, які у нього працюють, попереднього та наступних періодичних медичних оглядів.
5. Загальна тривалість робочого часу підлітків не повинна перевищувати 24 год на тиждень для підлітків 14-15 років та 36 год — для підлітків 16-17 років. Обов'язковим повинен бути рівномірний розподіл тижневого робочого часу за днями п'яти- або шестиденного робочого тижня.
6. Робота підлітків з вантажами не повинна становити більше 1/3 робочого часу.
7. Вага окремого вантажу та сумарна вага вантажу, який повинні підіймати та переміщувати підлітки, не повинна перевищувати граничних норм, зазначених у таблицях 1 і 2.

Таблиця 1. Граничні норми підіймання та переміщення вантажів підлітками під час короткочасної та тривалої роботи

Календарний вік, років	Короткочасна робота		Тривала робота	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	5 кг	2,5 кг	—	—
15	12 кг	6 кг	8,4 кг	4,2 кг
16	14 кг	7 кг	11,2 кг	5,6 кг
17	16 кг	8 кг	12,6 кг	6,3 кг

Примітки. 1. Короткочасна робота — 1-2 підняття та переміщення вантажу; тривала — більше ніж 2 підняття та переміщення протягом 1 год робочого часу, зазначеного у п. 5 цих норм. 2. Календарний вік визначається як число повних років, що відраховуються від дати народження. 3. У вагу вантажу входить вага тари та упаковки. 4. Докладене м'язове зусилля під час утримання або переміщення вантажу з використанням засобів малої механізації не повинно перевищувати граничної норми ваги вантажу, його тривалість — не більше 3 хв, подальший відпочинок — не менше 2 хв.

Таблиця 2. Граничні норми сумарної ваги вантажу для підлітків у розрахунку на 1 год робочого часу

Сумарна вага вантажів (кг), що їх підіймають (переміщують) під час виконання роботи

Календарний вік, років	із рівня робочої поверхні		із підлоги	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	10 кг	5 кг	7 кг	3,5 кг
15	48 кг	12 кг	24 кг	6 кг
16	160 кг	40 кг	80 кг	20 кг
17	272 кг	72 кг	130 кг	32 кг

Примітки. 1. Сумарна вага вантажу дорівнює добутку ваги вантажу на кількість його підйомів (переміщень). 2. Рівнем робочої поверхні вважається робочий рівень стола, верстата, конвейєра і т. ін. 3. Висота підіймання не повинна перевищувати 1 м. 4. Відстань переміщення вантажу вручну не повинна перевищувати 5 м.

§ 23. Неповнолітні у трудових правовідносинах

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Дайте правову оцінку ситуацій, використовуючи отримані знання з теми. У яких із указаних ситуацій роботодавець не порушив норм трудового законодавства?

1. Директор продуктового магазину взяв на роботу вантажником 17-річного підлітка.
2. Роботодавець виплачує 15-річному неповнолітньому, який працює всього 24 години на тиждень, заробітну плату за нормами виробітку.
3. Роботодавець установив 17-річній дівчині, яку прийняв на посаду касира, випробувальний строк.
4. Роботодавець розірвав трудовий договір із неповнолітнім працівником, як того вимагали його батьки.
5. Роботодавець в усній формі уклав трудовий договір із 16-річним працівником.
6. Роботодавець наказав неповнолітньому працівникові залишитися після зміни на роботі, щоб завершити розпочату роботу, яку працівник не встиг виконати.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованої ситуації згідно з Кодексом законів про працю України

1. 17-річному Тимофіїві Громчуку, який працює на підприємстві з грудня 2016 року, роботодавець запланував відпустку протягом 24 календарних днів у жовтні 2017 року. На прохання Громчука перенести відпустку на липень адміністрація відповіла відмовою. **Яка тривалість відпустки для підлітків? У які місяці підліткам повинні надавати відпустку?**

2. 16-річний юнак влаштувався на роботу на посаду менеджера. Роботодавець оформив трудовий договір у письмовому вигляді, передбачив у ньому 24-годинний робочий тиждень і оплату праці відповідно до відпрацьованого часу. **Чи дотримає роботодавець вимог трудового законодавства?**

3. Батьки 17-річної дівчини, яка працювала на прибиральниці, вимагають у роботодавця звільнення їхньої доньки у зв'язку з тим, що вона має хронічне захворювання органів дихання та алергію на деякі дезінфекційні розчини, а робота, пов'язана з їх використанням, може призвести до загострення хвороби. **Проаналізуйте ситуацію відповідно до норм чинного трудового законодавства. Чи зобов'язаний роботодавець розірвати трудовий договір з неповнолітньою?**

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

- Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке трудовий договір?
  - Які документи потрібні для укладення трудового договору?
  - Що таке робочий час?
  - Які є види тривалості робочого часу?
  - Що таке час відпочинку?
  - Які є види часу відпочинку?
  - Що таке відпустка?
- Схарактеризуйте робочий час і час відпочинку неповнолітніх.
- Які особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми?
- Схарактеризуйте поняття «охорона праці» за власним алгоритмом.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

- Склади розгорнутий план повідомлення на тему «Трудові правовідносини».
- Запиши в таблицю «Робочий час неповнолітніх» потрібні цифри:

Робочий час неповнолітніх

Вік неповнолітніх	Тривалість робочого часу
14-15 років (у вільний від навчання час)	
15-16 років	
16-18 років	

§ 24. Працевлаштування неповнолітніх. Практичне заняття № 7

§ 24. ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ Практичне заняття № 7

- Згадайте...** — що означає фразеологізм «білі ручки».
- Як ви розумієте...** — значення слів «праця», «робота», «справа», «діяльність»?
- вислів «Не навчати сина якогось фаху — все одно, що готувати його до грабежу» (Талмуд, збірник положень у юдаїзмі)?
- Чи знаєте ви, що...** — сьогодні згідно з Конституцією України праця — право, а не обов'язок, а ось у ХХ ст. були періоди, коли праця на законодавчому рівні вважалася обов'язком, і людей, які ніде не працювали, називали «дармоїдами» та притягували до відповідальності?

«Праця — це праця, якщо вам за неї платять, і розвага, якщо за можливість її виконувати ви платите самі».

Фінлі-Пітер Данн, письменник

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

- Прочитайте текст про працю неповнолітніх та витяги із Кодексу законів про працю України.
- Заповніть таблицю.
- Сформулюйте систему запитань до ст. 188,194,195,197,198 КЗпПУ

Праця молоді і праця дорослих		
Неповнолітні	Критерій для порівняння	Дорослі
	Вік	
	Тривалість робочого часу	
	Тривалість часу відпочинку	
	Норми виробітку	
	Оплата праці	
	Умови праці	
	Пільги	
	Умови звільнення	

Праця неповнолітніх

У трудових правовідносинах неповнолітні мають такі самі права, як повнолітні, але користуються пільгами щодо деяких умов праці, робочого часу, відпусток, охорони праці. Кодекс законів про працю України в окремі

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

главі «Праця молоді» встановлює, що на підприємствах, в установах та організаціях мають вести облік працівників, які не досягли вісімнадцяти років. Осіб, молодших вісімнадцяти років, приймати на роботу можна лише після попереднього медичного огляду. Зверніть увагу, що працівники повинні проходити обов'язковий щорічний медогляд аж до досягнення 21 року.

Неповнолітніх не можна залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні, святкові й неробочі дні. Якщо на підприємстві є норми виробітку, то для неповнолітніх вони встановлюються пропорційно скороченому робочому часу для осіб, що не досягли 18 років, виходячи з норм виробітку для дорослих робітників. Іноді, у передбачених законом випадках, роботодавець може встановлювати знижені норми виробітку.

Закон України «Про зайнятість населення» та Кодекс законів про працю України встановлюють додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню молоді, яка вперше приймається на роботу після закінчення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах; яка звільнилася зі строкової військової служби, військової служби за призовом або альтернативної (невійськової) служби (протягом шести місяців після закінчення або припинення навчання чи служби), а також для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і для осіб, яким виповнилося 15 років та які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу.

Неповнолітні мають більшу тривалість відпустки порівняно з дорослими. Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років надаються за їх заявою тривалістю 31 календарний день. Якщо на підприємстві, установі, організації відбуваються зміни (ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання, скорочується чисельність або штат працівників, або поновлюється на роботі працівник, який раніше виконував цю роботу), то звільнення неповнолітніх працівників допускається лише за умови їх подальшого працевлаштування.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кодекс законів про працю України

(1972, редакція від 05.10.2016, витяг)

Глава XIII ПРАЦЯ МОЛОДІ

Стаття 188. Вік, з якого допускається прийняття на роботу

Не допускається прийняття на роботу осіб, молодших шістнадцяти років.

За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років.

Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів

§ 24. Працевлаштування неповнолітніх. Практичне заняття № 7

загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

Стаття 194. Оплата праці працівників, молодших вісімнадцяти років, за скороченої тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам, молодшим вісімнадцяти років за скороченої тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій за повної тривалості щоденної роботи.

Праця працівників, молодших вісімнадцяти років, допущених до відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих працівників, із доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їх щоденної роботи скорочується порівняно з тривалістю щоденної роботи дорослих працівників.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

Стаття 195. Відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років

Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років надаються у зручний для них час.

Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років повної тривалості у перший рік роботи надаються за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

Стаття 197. Надання молоді першого робочого місця

Працевдатній молоді — громадянам України віком від 15 до 28 років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, військової служби за призовом осіб офіцерського складу або альтернативної (невійськової) служби надається перше робоче місце на строк не менше двох років.

Молодим спеціалістам – випускникам державних навчальних закладів, потреба в яких раніше була заявлена підприємствами, установами, організаціями, надається робота за фахом на період не менше трьох років у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Стаття 198. Обмеження звільнення працівників, молодших вісімнадцяти років

Звільнення працівників, молодших вісімнадцяти років з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) служби у справах дітей. При цьому звільнення за підставами, зазначеними у пунктах 1, 2 і 6 статті 40 цього Кодексу, провадиться лише у виняткових випадках і не допускається без працевлаштування.

Стаття 199. Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб

Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Розгляньте зразки заяви про прийом на роботу. Зверніть увагу, що таку заяву пишуть не на бланку. Працівник повинен написати її особисто, «від руки», з довільним текстом, однак дотримуючись загальних правил написання заяв.

Складіть власну заяву про своє уявне працевлаштування

Зразок 1

Керівнику (ові) (Директору (ові), Начальнику (ові))
найменування підприємства, організації
Прізвище, ініціали керівника
Прізвище, ім'я, по батькові заявника,
що мешкає за адресою:

тел.: _____

ЗАЯВА

Прошу прийняти мене на роботу з ____ (*дата*) помічником вихователя (бухгалтером, експедитором, комірником, водієм, продавцем) із повною індивідуальною (колективною) матеріальною відповідальністю з випробувальним терміном 1 (для робітників) (до 3-х для спеціалістів, професіоналів) місяць.

Іноді у заяві вказують після посади назву підрозділу, до якого ця посада належить: «...прийняти помічником вихователя дошкільного навчального закладу № 2».

Дата

Підпис

Про умови праці, оплату праці поінформован(ий)(а); з правилами внутрішнього трудового розпорядку ознайомлен(ий)(а); з функціональними обов'язками (*посада*) ознайомлен(ий)(а).

Дата

Підпис

Зразок 2

Резолюція керівника
«До наказу»
Підпис

Директору підприємства _____

(назва підприємства)

(П. І. Б. директора)

(П. І. Б. працівника)

що мешкає за адресою: _____

(домашня адреса)

Телефон _____

§ 24. Працевлаштування неповнолітніх. Практичне заняття № 7

ЗАЯВА

Прошу прийняти мене _____
(назва підрозділу та посади, а також вид трудового договору:

_____ на постійну роботу, на обумовлений термін чи на час виконання певної роботи)

з «__» _____ 20__ року
(дата початку роботи)

До заяви додаю такі документи:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

«__» _____ 20__ року

Підпис _____

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

1. Обговоріть перелік робочих місць, на які можуть працевлаштуватися неповнолітні. Доповніть його, враховуючи своє місце проживання, пори року.
2. Оберіть три-чотири професії та розіграйте в ролях процес працевлаштування підлітка.

— Промоутер	— Збирання полуниць, суниць
— Кур'єр	— Прибирання офісів і квартир
— Різноробочий	— Репетитор для молодших школярів
— Аніматор	— Продавець морозива та напоїв
— Помічник секретаря	— Вигулювання собак
— Офіціант	— Набирання тексту
— Листоноша	— Художник боді-арту
— Фасувальник	— Дистриб'ютор косметики

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Обговоріть у класі такі запитання:
  - Чому деякі роботодавці свідомо не бажають брати на роботу неповнолітніх?
  - Які додаткові «незручності» для роботодавця створює факт прийняття на роботу неповнолітнього?
  - Які переваги мають неповнолітні перед дорослими працівниками?
  - Які можливі вакансії, що не підходять дорослим із різних причин, є прийнятними для неповнолітніх?

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади поради підліткові, який шукає роботу.

§ 25. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НИХ

Згадайте... — що таке правопорушення, який його склад;
— які види проступків ви знаєте.

Як ви розумієте... — вислів Івана Котляревського «Хто живе чесно й годується трудами своїми, тому й шматок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої»?

Чи знаєте ви, що... — якщо вчинений адміністративний проступок є малозначним, орган (посадова особа), який уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від відповідальності за проступок й обмежитись усним зауваженням?

«Розплата в цьому світі настає завжди. Є два генеральні прокурори: один — хто стоїть біля ваших дверей і карає за проступки проти суспільства, інший — сама природа. Їй відомі всі провини, що вислизують від законів».

Дені Дідро, письменник

25.1. Що таке «адміністративне правопорушення»?

Одним із видів правопорушень, як ви вже знаєте, є проступки, які можуть мати різний ступінь шкідливості й посягати на різні цінності і блага, що охороняються державою. Ті з них, що посягають на державний чи суспільний порядок, на власність, права і свободи громадян, права і законні інтереси підприємств, установ і організацій, на встановлений порядок управління тощо, називають **адміністративними**. А відповідальність за їх учинення передбачена *Кодексом України про адміністративні правопорушення* (далі — КУпАП), прийнятим ще 07.12.1984 р., та іншими законами (це визначає Стаття 2 КУпАП).

Зверни увагу!

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. (Стаття 9 КУпАП)

§ 25. Адміністративні правопорушення та відповідальність за них

Адміністративне правопорушення має притаманні тільки йому **ознаки**:

- *протиправність* — означає, що така поведінка особи заборонена законодавством;
- *шкідливість* — адже за своєю природою таке діяння є анти-громадським і завдає шкоди інтересам громадян, суспільства, держави;
- *винність* — внутрішнє ставлення особи до своєї поведінки та її наслідків (хотіла вона їх настання чи навіть не передбачала, що вони можуть настати). Від того, **умисно** чи **необережно** вчинено правопорушення, залежить суворість стягнення, можливість звільнення від адміністративної відповідальності. А відсутність вини виключає визнання діяння адміністративним порушенням;
- *це вольовий акт (діяння)*, тобто особа поводить саме так із власної волі, і така поведінка може бути як **дією** — активним порушенням установлених нормами права заборон (наприклад, дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата; знищення громадянами межових знаків меж землекористувань, незаконне вирубування й пошкодження дерев і чагарників; марнотратне витрачання паливно-енергетичних ресурсів; самовільний проїзд у вантажних поїздах, посадка і висадка під час руху потяга, проїзд на підніжках і дахах вагонів тощо), так і **бездіяльністю** — пасивним невиконанням передбачених нормативними актами обов'язків (скажімо, порушення встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати або виплата їх не в повному обсязі; неподання громадянами декларацій про доходи; невиконання рішення виборчої комісії, комісії з референдуму, прийнятого в межах їх повноважень; умисне приховування громадянином-засновником (учасником) або службовою особою суб'єкта господарської діяльності своєї стійкої фінансової неспроможності);
- *караність* означає, що за скоєння адміністративного правопорушення настає адміністративна відповідальність.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Як і будь-яке правопорушення, адміністративний проступок має свій склад, який охоплює чотири елементи:

1. Об'єкт адміністративного правопорушення	Суспільні відносини, тобто відносини, які складаються в різних галузях діяльності людей, й зокрема: громадський порядок, власність, права і свободи громадян, установлений правопорядок тощо
2. Об'єктивна сторона	Зовнішня сторона проступку — дія чи бездіяльність особи, яка призвела до правопорушення і, як правило, до негативного наслідку
3. Суб'єкт адміністративного правопорушення	Фізична, осудна особа — громадянин України, іноземець, особа без громадянства, яка вчинила проступок і яка досягла встановленого законодавством віку адміністративної відповідальності. Згідно зі ст. 12 КУпАП адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент скоєння право-порушення 16-річного віку. Для окремих адміністративних правопорушень характерний спеціальний суб'єкт — посадова особа, власник транспортного засобу, військовослужбовець
4. Суб'єктивна сторона	Внутрішня сторона проступку — це психічні процеси, які відбуваються в свідомості суб'єкта, що характеризують його волю, думки, наміри. Включає в себе: вину (основна ознака), мету вчинення проступку, мотив

De jure

Право, виражене в тексті закону

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ (1984, редакція від 05.01.2017, витяг)

Стаття 10. Вчинення адміністративного правопорушення **умисно**

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків.

Стаття 11. Вчинення адміністративного правопорушення з **необережності**

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити.

§ 25. Адміністративні правопорушення та відповідальність за них

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Визначте об'єктивну сторону вказаних адміністративних правопорушень і доповніть таблицю

Адміністративне правопорушення	стаття КУпАП	об'єктивна сторона
1. Знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках	ст. 65	дія
2. Самовільне, без потреби, зупинення поїзда	ст. 109	
3. Невиконання особами, які перебувають на повітряному судні, розпоряджень командира судна	ст. 112	
4. Пошкодження споруд і пристроїв сигналізації та зв'язку	ст. 114	
5. Порушення водіями транспортних засобів, що працюють у режимі маршрутних таксі, правил зупинки під час здійснення посадки (висадки) пасажирів	ст. 121 ²	
6. Пошкодження таксофонів	ст. 148	
7. Самоправне зайняття жилого приміщення у будинках державного або громадського житлового фонду чи фонду житлово-будівельних кооперативів	ст. 151	
8. Умисне поширення неправдивих або неточних відомостей, які можуть завдати шкоди діловій репутації або майновим інтересам іншого підприємця	ст. 164 ³	
9. Виконання робіт, надання послуг, що не відповідають вимогам стандартів, норм і правил	ст. 168 ¹	
10. Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку	ст. 173 ¹	
11. Злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування	ст. 185 ⁴	
12. Утаювання обставин, що перешкоджають реєстрації шлюбу	ст. 212 ¹	

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

De jure

Право, виражене в тексті закону

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ (1984, редакція від 05.01.2017, витяг)

Стаття 184. Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей.

Ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей — тягне за собою попередження або накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, — тягнуть за собою накладення штрафу від двох до чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Учинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, — тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, — тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ:

- протиправне
- шкідливе
- винне (умисне чи необережне)
- каране
- діяння (дія чи бездіяльність)

АДМІНІСТРАТИВНЕ СТЯГНЕННЯ:

- попередження
- штраф
- штрафні бали
- оплатне вилучення предмета (знаряддя чи об'єкта правопорушення)
- конфіскація предмета (знаряддя чи об'єкта правопорушення)
- позбавлення спеціального права
- громадські роботи
- виправні роботи
- адміністративний арешт
- арешт з утриманням на гауптвахті

АДМІНІСТРАТИВНА
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 25. Адміністративні правопорушення та відповідальність за них

25.2. Види адміністративних стягнень

Кожна особа, яка вчинила правопорушення, повинна відповідати за нього. А відповідальність полягає у застосуванні до осіб, що винні у вчиненні адміністративних правопорушень, адміністративних стягнень.

Зверни увагу!

Адміністративне стягнення — міра відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами. (Стаття 23 КУпАП)

КУпАП установлює такі види адміністративних **стягнень**:

Попередження (ст.26 КУпАП)	як захід адміністративного стягнення вноситься в письмовій формі або фіксується іншим установленим способом
Штраф (ст.27 КУпАП)	є грошовим стягненням, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення
Штрафні бали (ст.27 ¹ КУпАП)	стягнення, що накладається на громадян за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі. Кожному громадянину, який має право керування транспортним засобом, щороку з початку року (з дня отримання права керування транспортним засобом) і до кінця року нараховується 150 балів. У разі фіксації правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі від загальної кількості балів громадянина, який учинив правопорушення, вираховується кількість штрафних балів, передбачених відповідною статтею КУпАП
Оплатне вилучення предмета , який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст.28 КУпАП)	полягає в примусовому вилученні цього предмета за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат з реалізації вилученого предмета
Конфіскація предмета , який став знаряддям	полягає в примусовому безоплатному переданні цього предмета у власність держави за рішенням суду.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст.29 КУпАП)	Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України
Позбавлення спеціального права , наданого даному громадянинуві, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст.30 КУпАП)	Наприклад, <i>позбавлення права полювання</i> застосовується на строк до 3 років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом; <i>позбавлення права керування транспортними засобами</i> застосовується на строк до 3 років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або на строк до 10 років за систематичне порушення порядку користування цим правом. <i>Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю</i> призначається судом на строк від 6 місяців до 1 року
Громадські роботи (ст. 30 ¹ КУпАП)	полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи призначають судом на строк від 20 до 60 годин і їх відбувають не більш як 4 години на день. Це стягнення не призначають інвалідам першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам, старшим 55 років і чоловікам, старшим 60 років.
Виправні роботи (ст.31 КУпАП)	призначають судом на строк до 2 місяців із відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до 20 % її заробітку в дохід держави
Адміністративний арешт (ст.32 КУпАП)	призначається судом лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб. Адміністративний арешт не застосовують до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 12 років, до неповнолітніх, до інвалідів першої і другої груп
Арешт з утриманням на гауптвахті (ст.32 ¹ КУпАП)	встановлюється і призначається судом лише у виняткових випадках за окремі види військових адміністративних правопорушень на строк до 10 діб. Арешт з утриманням на гауптвахті не може застосовуватися до військово-службовців-жінок

До осіб, які не є громадянами України, може бути застосовано видворення за межі України.

§ 25. Адміністративні правопорушення та відповідальність за них

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованих ситуацій.
Виконайте завдання в групах

1. Троє студентів о шостій годині ранку у дворі будинку по вул. Кривоноса в м. Тернополі кричали і сварилися, поводитися зухвало, пошкодили поштову скриньку та закидали брудом стіни та вікна будинку, своїми діями порушували громадський порядок і спокій громадян.

1. Прочитайте ст. 173 КУпАП і дайте відповідь на запитання: чи є в їх діях склад правопорушення, передбаченого цією статтею? 2. Яке зі стягнень може призначити їм суддя?

2. За ворожіння у громадському місці була затримана вагітна циганка. Свою вину у вчиненні цього адміністративного правопорушення вона не заперечувала, однак виправдовувалася тим, що не знала, що ворожіння є протиправним. За вчинення цього діяння до неї було застосоване стягнення у вигляді адміністративного арешту на три доби. **1. Прочитайте ст. 181 КУпАП і дайте відповідь на запитання: чи є незнання про протиправність діяння підставою для звільнення від відповідальності? 2. Чи правильно було обрано адміністративне стягнення? 3. Які зі стягнень можна призначити за скоєння правопорушення, передбаченого цією статтею?**

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке адміністративне правопорушення?
  - Які ознаки адміністративного правопорушення?
  - Хто може бути суб'єктом адміністративного правопорушення?
  - Що таке адміністративне стягнення?
  - Які адміністративні стягнення встановлено законодавством?
2. Наведіть приклади адміністративних правопорушень, які вчинено шляхом дії та шляхом бездіяльності.
3. Поміркуйте, чим відрізняються «виправні роботи» і «громадські роботи» як види адміністративних стягнень?
4. Поміркуйте, чи передбачено КУпАП специфічні адміністративні стягнення для окремих категорій суб'єктів?

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади розгорнутий план повідомлення на тему «Адміністративні правопорушення та юридична відповідальність».
2. Запиши у вигляді «лінії цінностей» види адміністративних стягнень від найсуворішого до найлегшого.

§ 26. КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НИХ

- Згадайте....** — як поділяються правопорушення за ступенем суспільної небезпеки;
— хто може бути суб'єктом правопорушення.
- Як ви розумієте...** — поняття «значна суспільна небезпека»?
— значення слів «кримінальний», «карний», «детективний»?
- Чи знаєте ви, що...** — для розшуку злочинців використовують відбитки пальців? У 1882 році англійський вчений Ф. Галтон довів, що нема однакових відбитків пальців. Навіть у близнят, які мають однакову структуру ДНК, відбитки пальців завжди відрізняються. У 1902 р. у Великій Британії відбитки пальців з місця злочину вперше використали як доказ вини. Спосіб ідентифікації людини за відбитками пальців має назву **дактилоскопія**.

«Хоч і з умом красти, то не минеш напасти. Колись піймаєшся».
«Для злодія ні дня, ні ночі: краде коли захоче».
«Ладан для чортів, а тюрма — для злодіїв».
Українські прислів'я

26.1. Що таке «злочин»?

Одним із видів правопорушень за ступенем суспільної небезпеки є злочин. Злочин є найбільш небезпечним видом неправомірної поведінки, тому що посягає на ті цінності й блага, які найбільше охороняються державою: життя і здоров'я, права і свободи людини, власність, державну безпеку й суверенітет, державний лад, громадський порядок та громадську безпеку, довкілля. Які саме діяння є злочинами і які покарання можуть застосовуватися до осіб, що їх вчинили, визначає *Кримінальний кодекс України* (далі — ККУ).

Зверни увагу!

Злочин – передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину. (Стаття 11 ККУ)

§ 26. Кримінальні правопорушення та відповідальність за них

Ознаками злочину, виходячи із загальних ознак будь-якого іншого правопорушення, є:

- *протиправність* — особа відповідатиме за злочин тільки в тому разі, якщо він передбачений ККУ, а все, що не заборонене, — є дозволеним;
- *суспільна небезпека* — заподіяння або загроза заподіяння істотної шкоди гарантованим та охоронюваним державою суспільним відносинам, цінностям і благам;
- *винність* — особа вчиняє злочин умисно або необережно;
- *караність* — за вчинення злочину в ККУ завжди передбачено покарання;
- учинення *деліктоздатним суб'єктом*, тобто особою, яка усвідомлювала і розуміла значення своїх дій, могла ними керувати, досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність і може відповісти за своє діяння;
- *вольове діяння (дія чи бездіяльність)* — злочином є вольова усвідомлена поведінка особи, спрямована на заподіяння значної шкоди суспільним відносинам.

Елементами складу злочину є:

<i>Об'єкт злочину</i>	Суспільні відносини, які охороняються державою і на заподіяння шкоди яким спрямований злочин, зокрема: національна безпека, власність, права і свободи громадян тощо. Факультативно до об'єкту злочину відносять предмет злочину та потерпілого від злочину. Якщо, наприклад, скоєна крадіжка, то об'єктом злочину є власність, предметом — майно, яке викрали, а потерпілим — власник цього майна, адже злочин спрямований на позбавлення його права власності
<i>Об'єктивна сторона</i>	Характеристика зовнішнього прояву злочину, тобто зміни в суспільному середовищі, до яких призводить учинення злочину. Це все те, що найлегше зафіксувати і довести слідчому — дія чи бездіяльність особи, злочинні наслідки діяння, причинний зв'язок між діянням і злочинними наслідками, місце, час, спосіб, обстановка вчинення злочину, знаряддя та засоби вчинення злочину

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

<p><i>Суб'єкт злочину</i></p>	<p>Фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до ККУ може наставати кримінальна відповідальність. Згідно зі ст. 22 ККУ кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. За низку злочинів особа відповідатиме і у віці від 14 років.</p> <p>Підлягає кримінальній відповідальності особа, яка скоїла злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин.</p> <p>Для окремих злочинів характерний спеціальний суб'єкт — службова особа, військовослужбовець.</p> <p>Факультативними ознаками суб'єкта є громадянство (наприклад, за державну зраду може бути засуджений тільки громадянин України), стать (скажімо, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини)</p>
<p><i>Суб'єктивна сторона</i></p>	<p>Характеристика внутрішнього боку злочину, що охоплює вину у формі умислу чи необережності; мотив злочину, мету злочину, емоційний стан. Від цих характеристик часто залежить кваліфікація злочину (визначення конкретної статті, яка підлягає застосуванню в конкретному випадку), а також суворість покарання, яке визначається судом</p>

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кримінальний кодекс України (2001, редакція від 26.11.2016, витяг)

Стаття 24. Умисел і його види

1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.
2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.
3. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість.
2. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

§ 26. Кримінальні правопорушення та відповідальність за них

3. Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяють на:

- 1) *злочини невеликої тяжкості*, за які ККУ передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше **2** років або штраф у розмірі менше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (а це на сьогоднішній день — 51 000 гривень (3000 × 17 грн));
- 2) *злочини середньої тяжкості*, за які ККУ передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше **5** років або штраф у розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- 3) *тяжкі злочини*, за які ККУ передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше **10** років або штраф у розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- 4) *особливо тяжкі злочини*, за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад **10** років або **довічне позбавлення волі** чи штраф у розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Кримінальний проступок — правопорушення у сфері кримінального права. Це нове для юристів поняття, яке нещодавно було запроваджене Кримінальним процесуальним кодексом України (2012) у зв'язку з тим, що для кримінальних проступків цим кодексом встановлено спрощену процедуру судового розгляду. Однак у чинних нормативно-правових актах дотепер не встановлено законодавчого визначення поняття «кримінальний проступок». Висловлюються міркування, що йдеться про т. зв. «злочини невеликої тяжкості», які заподіюють найменшу шкоду з усіх інших видів злочинів і тому повинні бути переведені до категорії кримінальних проступків.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Кримінальний проступок — правопорушення у сфері кримінального права

Кримінальні проступки: бути чи не бути?

Відповідно до положень ч.2 ст.1 ККУ виключно Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та яке покарання застосовується до осіб, що їх скоїли. Тому запровадження поняття «кримінальне правопорушення» без унесення відповідних змін до закону про кримінальну відповідальність є не зовсім виправданим, проте вимушеним кроком з огляду на рекомендації Венеційської комісії та низку рішень Європейського суду з прав людини стосовно України. Адже наша країна

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

неодноразово була об'єктом критики з боку авторитетних міжнародних інституцій саме через невідповідність її деліктного законодавства та правозастосовної практики загальноприйнятим у цивілізованому світі вимогам.

http://zib.com.ua/ua/123569-kriminalni_prostupki_buti_chi_ne_buti.html

Сказано – зроблено!

Практичне завдання

1. Оцініть злочини за ступенем тяжкості і визначте їх вид, використовуючи отримані знання з теми. Доповніть таблицю.
2. Поміркуйте і спробуйте визначити об'єкт указаних у таблиці злочинів.

Витяг з Кримінального кодексу України	Вид злочину
Стаття 150. Експлуатація дітей 1. Експлуатація дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці — карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років	злочин невеликої тяжкості
Стаття 115. Умисне вбивство 1. Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, — карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років	
Стаття 150⁻¹. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом 1. Використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб) — карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк	
Стаття 183. Порушення права на отримання освіти 1. Незаконна відмова у прийнятті до навчального закладу будь-якої форми власності — карається штрафом до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років	
Стаття 161. Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками 1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками — караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого	

§ 26. Кримінальні правопорушення та відповідальність за них

Стаття 187. Розбій 1. Напад із метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (розбій), — карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років	
Стаття 245. Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу 1. Знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, уздовж залізниць, а також стерні, сухих дикорослих трав, рослинності або її залишків на землях сільськогосподарського призначення вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом — караються штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до п'яти років, або позбавленням волі на той самий строк	
Стаття 299. Жорстоке поводження з тваринами 1. Знуцання над тваринами, що належать до хребетних, вчинене із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також нацькування зазначених тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, — караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців	
Стаття 304. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність 1. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми — карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років	
Стаття 336. Ухилення від призову за мобілізацією Ухилення від призову за мобілізацією — карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років	
Стаття 338. Наруга над державними символами 1. Публічна наруга над Державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України — карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до трьох років	

26.2. Покарання за вчинення злочинів

Особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальному покаранню. І хоча воно називається покарання, але має на меті не тільки кару злочинцеві, але й його виправлення, а також запобігання вчиненню нових злочинів як цим суб'єктом, так й іншими особами. І в жодному разі покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Зверни увагу!

Покарання — захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. (Ст.50 ККУ)

ККУ встановлює такі **12** кримінальних покарань:

1. Штраф (ст. 53 ККУ) є грошовим стягненням, що накладається судом у визначеному розмірі та у визначених ККУ випадках.

2. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 ККУ) — покарання, що застосовується судом до особи, яка вчинила тяжкий або особливо тяжкий злочин і має таке звання, ранг, чин або клас.

3. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 ККУ) може бути призначене як основне покарання на строк від 2 до 5 років або як додаткове покарання на строк від 1 до 3 років.

4. Громадські роботи (ст. 56 ККУ) полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи як кримінальне покарання встановлюються на строк від 60 до 240 годин і їх відбувають не більш як чотири години на день.

Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої груп, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

5. Виправні роботи (ст. 57 ККУ) встановлюються як кримінальне покарання на строк від 6 місяців до 2 років, їх відбувають за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 % до 20 %.

Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці з догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли 16 років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до деяких інших категорій засуджених.

6. Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 ККУ) дуже подібні до виправних робіт, але застосовуються до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених ККУ або коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше 2 років призначити службове обмеження на той самий строк.

Полягає службове обмеження у тому, що із суми грошового забезпечення засудженого провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 % до 20 %. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вслуги років для присвоєння чергового військового звання.

§ 26. Кримінальні правопорушення та відповідальність за них

7. Конфіскація майна (ст. 59 ККУ) встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених ККУ. Полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються.

8. Арешт (ст. 60 ККУ) полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від 1 до 6 місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до 16 років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до 7 років.

9. Обмеження волі (ст. 61 ККУ) полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від 1 до 5 років. Не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої груп.

10. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 ККУ) призначається військовослужбовцям строкової служби, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок), на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених ККУ, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

11. Позбавлення волі на певний строк (ст. 63 ККУ) полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк (від 1 до 15 років, за винятком випадків, передбачених ККУ) до кримінально-виконавчої установи закритого типу.

12. Довічне позбавлення волі (ст. 64 ККУ) встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених ККУ, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк.

Не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

ЗЛОЧИН:

- протиправне
- суспільно небезпечне
- винне (умисне чи необережне)
- каране
- діяння (дія чи бездіяльність),
- вчинене деліктоздатним суб'єктом

↑

КРИМІНАЛЬНЕ ПОКАРАННЯ:

- штраф
- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу
- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю
- громадські роботи
- виправні роботи
- службові обмеження для військовослужбовців
- конфіскація
- арешт
- обмеження волі
- тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців
- позбавлення волі на певний строк
- довічне позбавлення волі

ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Що таке злочин?
  - Які ознаки злочину?
  - Яким є склад злочину?
  - Що таке покарання?
  - Які покарання не можуть застосовуватися до неповнолітніх?
2. Схарактеризуйте види умислу і необережності.
3. Схарактеризуйте види злочинів за ступенем тяжкості.
3. Поясніть, чим відрізняється арешт від позбавлення волі на певний строк.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади схему «Умисел та необережність як форми вини».
2. Підготуй за допомогою додаткових джерел інформації повідомлення про кримінальний проступок як вид кримінального правопорушення. Використай найновіші нормативно-правові акти, що розкривають ці поняття.

§ 27. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. Практичне заняття № 8

§ 27. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ Практичне заняття № 8

Згадайте.... — які відносини регулюються нормами адміністративного права;
— які відносини регулюються нормами кримінального права.

Як ви розумієте... — вислів письменника Вальтера Скотта «Лихі наслідки злочину живуть довше, ніж самі злочинці»?

Чи знаєте ви, що... — адміністративний проступок називають «злочином у мініатюрі»?

«У біду потрапляють, як у прірву, зненацька, але у злочин сходять по щаблях».

М. Бестужев-Марлінський, письменник, критик

27.1. Адміністративна відповідальність неповнолітніх

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте статті Кодексу України про адміністративні правопорушення та додаткову інформацію «Пропорушення, за які неповнолітні віком від 16 до 18 років відповідають на загальних підставах» і дайте відповіді на запитання.

- Із якого віку настає адміністративна відповідальність для неповнолітніх?
- Які заходи впливу застосовують до неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення?
- Чому, на вашу думку, законом передбачено відповідальність неповнолітніх віком від 16 до 18 років на загальних підставах за вчинення окремих адміністративних правопорушень?
- Які правопорушення, на вашу думку, можуть вважатися малозначними?
- Які обставини обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кодекс України про адміністративні правопорушення

(1984, редакція від 04.12.2016, витяг)

Стаття 12. Вік, після досягнення якого настає адміністративна відповідальність

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку.

Стаття 13. Відповідальність неповнолітніх

До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу.

У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44, 51, 121-127, частинами першою, другою і третьою статті 130, статтею 139, частиною другою статті 156, статтями 173, 174, 185, 190-195 цього Кодексу, вони **підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах**. З урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до зазначених осіб (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені статтею 185) можуть бути застосовані заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу.

Стаття 22. Можливість звільнення від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення

При малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням.

Стаття 24-1. Заходи впливу, що застосовують до неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана або сувора догана;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Стаття 35. Обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення

Обставинами, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, визнаються:

- 1) продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її;
- 2) повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення;
- 3) втягнення неповнолітнього в правопорушення;
- 4) вчинення правопорушення групою осіб;
- 5) вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин;
- 6) вчинення правопорушення в стані сп'яніння. Орган (посадова особа), який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру адміністративного правопорушення може не визнати дану обставину обтяжуючою.

Стаття 40. Покладення обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду

Коли шкоду заподіяно неповнолітнім, який досяг шістнадцяти років і має самостійний заробіток, а сума шкоди не перевищує одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян, суддя має право покласти на неповнолітнього відшкодування заподіяної шкоди або зобов'язати своєю працею усунути її.

В інших випадках питання про відшкодування майнової шкоди, заподіяної адміністративним правопорушенням, вирішується в порядку цивільного судочинства.

§ 27. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. Практичне заняття № 8

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Правопорушення, за які неповнолітні віком від 16 до 18 років відповідають на загальних підставах (тобто до них застосовуються ті види адміністративних стягнень, які передбачені ст. 24 КУпАП):

Стаття 44. Незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах.

Стаття 51. Дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата — тягне за собою накладення штрафу від 10 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до 1 місяця з відрахуванням 20 відсотків заробітку, або адміністративний арешт на строк від 5 до 10 діб. *Викрадення чужого майна вважається дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян.*

Стаття 121. Порушення водієм правил керування транспортним засобом, правил користування ременями безпеки або мотошоломами.

Стаття 121-1. Експлуатація водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах.

Стаття 121-2. Порушення правил перевезення пасажирів при наданні послуг з перевезення пасажирів.

Стаття 122. Перевищення встановлених обмежень швидкості руху, проїзд на заборонний сигнал регулювання дорожнього руху та порушення інших правил дорожнього руху.

Стаття 122-2. Невиконання водіями вимог про зупинку.

Стаття 122-4. Залишення місця дорожньо-транспортної пригоди.

Стаття 122-5. Порушення вимог законодавства щодо встановлення і використання спеціальних світлових або звукових сигнальних пристроїв.

Стаття 123. Порушення правил руху через залізничні переїзди.

Стаття 124. Порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна.

Стаття 125. Інші порушення правил дорожнього руху.

Стаття 126. Керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки.

Стаття 127. Порушення правил дорожнього руху пішоходами, велосипедистами та особами, які керують гужовим транспортом, і погоничами тварин.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

Стаття 130. Керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції.

Стаття 139. Пошкодження автомобільних доріг, вулиць, дорожніх споруд, залізничних переїздів і технічних засобів регулювання дорожнього руху, створення перешкод для руху та невжиття необхідних заходів.

Стаття 156. Частина 2. ...торгівля пивом (крім безалкогольного), алкогольними, слабоалкогольними напоями або тютюновими виробами через торгові автомати чи неповнолітніми особами, а також продаж пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв або тютюнових виробів особі, яка не досягла 18 років, або продаж тютюнових виробів в упаковках, що містять менш як 20 сигарет або цигарок, чи поштучно (крім сигар).

Стаття 185. Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця.

Стаття 173. Дрібне хуліганство. *Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти днів.*

Стаття 174. Стрільба з вогнепальної, холодної металевий чи пневматичної зброї, пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії в населених пунктах і в не відведених для цього місцях або з порушенням встановленого порядку.

Стаття 190. Порушення громадянами порядку придбання, зберігання, передачі іншим особам або продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї.

Стаття 191. Порушення громадянами правил зберігання, носіння або перевезення нагородної, вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

Стаття 192. Порушення громадянами строків реєстрації (перереєстрації) нагородної, вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і правил взяття її на облік.

Стаття 193. Ухилення від реалізації вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

Стаття 194. Порушення працівниками торговельних підприємств (організацій) порядку продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

Стаття 195. Порушення працівниками підприємств, установ, організацій правил зберігання або перевезення вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів.

§ 27. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. Практичне заняття № 8

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованої ситуації згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення. **Виконайте завдання в групах**

Тарас і Василь, учні 10 класу, вирішили розважитися. В інтернет-спільноті учнів своєї школи вони розмістили вигадану інформацію про те, що в школі склалася складна епідеміологічна ситуація. Нібито учениця їхнього класу, яка на канікулах їздила відпочивати з батьками в одну із південних країн, підхопила там небезпечне захворювання, яке швидко поширюється, і двоє учнів класу вже мають його симптоми. Наступного дня учні їхнього класу та частина учнів з інших класів, які мешкають поблизу чи ближче спілкуються із нібито «інфікованими», не прийшли на заняття в школу.

Проаналізуйте цю ситуацію з погляду права. Прочитайте ст. 173-1 КУпАП і дайте відповіді на запитання:

1. Чи вчинили Тарас і Василь правопорушення?
2. Чи нестимуть вони відповідальність за ст. 173-1 КУпАП?
3. Які заходи впливу можуть бути застосовані у цьому випадку?

Стаття 173-1. Поширювання неправдивих чуток

Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку, тягне за собою накладення штрафу від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку.

Адміністративна та кримінальна відповідальність неповнолітніх

Заходи адміністративного впливу:

- зобов'язання попросити вибачення у потерпілого
- попередження
- догана або сувора догана
- передача під нагляд

неповнолітній від 16 до 18 років

Кримінальні покарання:

- основні види покарань:
- штраф
  - громадські роботи
  - виправні роботи
  - арешт
  - позбавлення волі на певний строк
- Додаткові:**
- штраф
  - позбавлення права обіймати певні посади чи займатись певною діяльністю

У випадках, передбачених КУпАП, неповнолітні відповідають за правопорушення на загальних підставах, як повнолітні.

у 47 випадках відповідальність за злочин настає з 14 років!!!

27.2. Кримінальна відповідальність неповнолітніх

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх викладені у Розділі XV Загальної частини Кримінального кодексу України. За скоєння низки злочинів (усього 47 випадків, передбачених ст. 22 ККУ) віковий поріг кримінальної відповідальності підлітків знижено з 16 до 14 років.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кримінальний кодекс України (200, редакція від 26.11.2016, витяг)

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

1. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося **шістнадцять років**.
2. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за **умисне вбивство** (статті 115-117), **посягання на життя** державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), **умисне тяжке тілесне ушкодження** (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), **умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження** (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), **диверсію** (стаття 113), **бандитизм** (стаття 257), **терористичний акт** (стаття 258), **захоплення заручників** (статті 147 і 349), **зґвалтування** (стаття 152), **насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом** (стаття 153), **крадіжку** (стаття 185, частина перша статей 262, 308), **грабіж** (статті 186, 262, 308), **розбій** (стаття 187, частина третя статей 262, 308), **вимагання** (статті 189, 262, 308), **умисне знищення або пошкодження майна** (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399), **пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів** (стаття 277), **угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна** (стаття 278), **незаконне заволодіння транспортним засобом** (частини друга, третя статті 289), **хуліганство** (стаття 296).

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Прочитайте статті Кримінального кодексу України, що стосуються особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Дайте відповіді на запитання.

1. Чому, на вашу думку, закон передбачає звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вчинили злочин уперше? Чи всіх видів злочинів це стосується?
2. Чому закон передбачає можливість застосування примусових заходів виховного

§ 27. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. Практичне заняття № 8

характеру щодо дітей у віці до 14 років, які вчинили діяння, що має ознаки злочину?

3. Чому таке діяння, вчинене дитиною у віці до 14 років, не є злочином?
4. Які види покарань застосовуються до неповнолітніх, які скоїли злочин?
5. Яка відмінність між арештом та позбавленням волі на певний строк?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кримінальний кодекс України (2001, редакція від 26.11.2016, витяг)

Розділ XV

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу.
2. Примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу, суд застосовує *і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, учинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу.*
3. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності.

Стаття 98. Види покарань

1. До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:
  - 1) штраф;
  - 2) громадські роботи;
  - 3) виправні роботи;
  - 4) арешт;
  - 5) позбавлення волі на певний строк.
2. До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Стаття 99. Штраф

1. Штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення.

Стаття 100. Громадські та виправні роботи

1. Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати двох годин на день.

Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин

2. Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року.
3. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

Стаття 101. Арешт

Арешт полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Стаття 102. Позбавлення волі на певний строк

1. Покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 5 частини третьої цієї статті. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.
2. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості.
3. Покарання у вигляді позбавлення волі призначається неповнолітньому:
  - 1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості – на строк не більше одного року шести місяців;
  - 2) за злочин середньої тяжкості — на строк не більше чотирьох років;
  - 3) за тяжкий злочин — на строк не більше семи років;
  - 4) за особливо тяжкий злочин — на строк не більше десяти років;
  - 5) за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, – на строк до п'ятнадцяти років.

Стаття 103. Призначення покарання

1. При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67 цього Кодексу, враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.
2. При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у вигляді позбавлення волі не може перевищувати п'ятнадцяти років.

Стаття 105. Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.
2. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:
  - 1) застереження;
  - 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
  - 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
  - 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
  - 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і

§ 27. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх. Практичне заняття № 8

підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

3. До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені у частині другій цієї статті. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, встановлюється судом, який їх призначає.

4. Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію

Дайте юридичну оцінку запропонованої ситуації, розглянувши кілька варіантів. *Виконайте завдання в групах*

Денис (15 років), Артем (14 років) та його брат Артур (12 років) прогулювалися неподалік залізничної колії, вирішили розважитись і пошкодили залізничний насип колії, відтак під шпалами утворилася порожнина. Їх метушню помітив працівник залізниці, викликав поліцію та повідомив диспетчера про аварійний стан колії. Невдовзі хлопців було затримано.

1. Чи буде притягнуто підлітків до кримінальної відповідальності за ст. 277 ККУ?
2. Як змінилось би розв'язання ситуації, якби пошкодження не було помічено вчасно і трапилася аварія поїзда?
4. Визначте міру відповідальності кожного із хлопців у зміненому варіанті задачі.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Які адміністративні стягнення застосовуються до неповнолітніх?
  - Із якого віку неповнолітні можуть бути притягнені до адміністративної відповідальності?
  - Які кримінальні покарання застосовують до неповнолітніх?
  - Із якого віку неповнолітні можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності?

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади порівняльну таблицю, записавши види адміністративних стягнень і кримінальних покарань, що їх застосовують до неповнолітніх.

Відповідальність неповнолітніх	
Адміністративні стягнення	Кримінальні покарання

§ 28. УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ № 3 із теми «Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин» Завдання для узагальнення та перевірки знань, умінь і навичок учнів

1. Поясніть значення термінів і понять:

- Цивільна правоздатність
- Цивільна дієздатність
- Цивільна правосуб'єктність
- Неповнолітні
- Споживач
- Платіжна картка
- Кредит
- Власність
- Сім'я
- Шлюб
- Робочий час
- Час відпочинку
- Адміністративне правопорушення
- Адміністративне стягнення
- Злочин
- Кримінальний проступок

2. Перелічіть:

- Права споживачів
- Види кримінальних покарань, що їх застосовують до неповнолітніх
- Обов'язки споживачів
- Види адміністративних стягнень, що їх застосовують до неповнолітніх

3. Розкажіть про:

- Майнові права неповнолітніх
- Взаємні обов'язки батьків і дітей
- Шляхи влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування
- Державні органи з охорони прав дітей
- Особливості електронного продажу
- Охорону праці неповнолітніх
- Особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми
- Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх
- Прийняття на роботу неповнолітніх
- Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

§ 28. Урок узагальнення знань № 3

4. Наведіть приклади:

- Адміністративних правопорушень
- Адміністративних стягнень
- Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування
- Реалізації права власності
- Кримінальних покарань
- Злочинів
- Способів працевлаштування неповнолітніх
- Захисту прав споживачів

5. Схарактеризуйте:

- Обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх осіб
- Права неповнолітніх як власників
- Права і обов'язки батьків і дітей
- Права споживачів
- Адміністративну відповідальність неповнолітніх
- Час відпочинку неповнолітніх
- Робочий час неповнолітніх
- Кримінальну відповідальність неповнолітніх

6. Оберіть один із запропонованих висловів видатних людей і поясніть, чому він є привабливим для вас:

- 1) Знання законів має полягати не в тому, аби пам'ятати їхні слова, а в тому, щоб розуміти їх зміст. (Цицерон)
- 2) Людина, яка нікому не потрібна і якій нічого не належить, живе, як листок, зірваний вітром із дерева. (Дж. Майєрофф)
- 3) Вільна праця і є життя. (К. Ушинський)
- 4) Судити про велич і стійкість будь-якого суспільства можна завдяки одному простому критерію, а саме: як це суспільство піклується про дітей, старих і хворих. (А. Тойнбі)
- 5) Хто собі який віз, живучи на цьому світі, приготував, на такому й буде завезений туди, куди його спрямує вирок Божий. (К. Сакович)
- 6) Якщо бідність — матір злочинів, то безрозсудність — їх батько. (Ж. Лабрюйєр)
- 7) Хто, маючи можливість попередити злочин, не робить цього, той йому сприяє. (Сенека молодший)

7. Підготуйте повідомлення у формі есею на тему:

- «Суб'єкт права і суб'єкт правовідносин: тотожні чи відмінні поняття?»
- «Шлюбний вік, установлений законодавством, є достатнім чи його доцільно збільшити?»
- «Адміністративні стягнення та кримінальні покарання: спільне та відмінне»

8. Поміркуйте і дайте аргументовану відповідь на запитання:

- Чи можна обмежити правоздатність фізичної особи?
- Чим відрізняється опіка від піклування?
- Які правоможності має власник щодо свого майна?
- Чи є допомога підлітка у веденні домашнього господарства працею?
- Чи можливо притягнути до відповідальності особу, якщо в її діянні вина відсутня?

9. Визначте, які з цих тверджень є правильними:

- Діти у віці від 14 до 18 років мають часткову дієздатність.
- Український народ є суб'єктом права власності.
- У разі придбання споживачем непридатного харчового продукту продавець зобов'язаний замінити його на придатний до споживання або повернути його вартість.
- Платіжні картки не можуть бути корпоративними, а тільки особистими.
- Метою шлюбу є створення сім'ї, народження і виховання дітей, ведення спільного господарства.
- Під час прийняття на роботу особа повинна повідомити роботодавця про партійну і національну належність.
- Неповний робочий день або тиждень встановлюється для працівника за наказом роботодавця.
- Адміністративний арешт може призначатися на строк не більше 15 діб.
- І злочини, і адміністративні правопорушення можуть вчинятися як з умислом, так і з необережності.
- Злочин — це суспільно небезпечна, винна дія.
- До неповнолітніх застосовується арешт як міра покарання.
- Для написання заяви про прийом на роботу встановлено зразок бланка.
- У певних випадках кримінальна відповідальність неповнолітніх може наставати з 14 років.
- Держава намагається забезпечити дітям, позбавленим батьківського піклування, виховання в сімейних умовах.
- Кримінальна відповідальність настає лише у разі наявності всіх елементів складу правопорушення.
- Опікун дає згоду на вчинення неповнолітнім продажу свого майна.
- Батьки дітей у віці від 14 до 18 років мають повноваження піклувальника.
- Неповнолітнім надається щорічна відпустка тривалістю один місяць.

- 6. Дієздатність особи може бути обмежена:**
- а) у випадку ув'язнення;
  - б) у разі зловживання психотропними речовинами;
  - в) у разі розірвання шлюбу;
  - г) від моменту народження.
- 7. Не можуть бути усиновлювачами особи, які:**
- а) обмежені у дієздатності;
  - б) вже мають усиновлених дітей;
  - в) мають вдома хатніх тварин;
  - г) не мають педагогічної освіти.
- 8. Мати або батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо:**
- а) не допомагають дитині виконувати домашні завдання;
  - б) жорстоко поведуться з дитиною;
  - в) не дозволяють дитині дивитися телевізор, грати у комп'ютерні ігри та в інший спосіб обмежують права та інтереси дитини;
  - г) примушують дитину до жебракування.
- 9. Дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, — це:**
- а) правопорушення;
  - б) проступок;
  - в) правочин;
  - г) злочин.
- 10. Підтверджує право на знижку чи створює певний віртуальний накопичувальний баланс:**
- а) кредитна картка;
  - б) дисконтна картка;
  - в) ідентифікаційна картка;
  - г) платіжна картка.
- 11. Видами адміністративного стягнення є:**
- а) позбавлення волі;
  - б) арешт;
  - в) догана;
  - г) звільнення з роботи.
- 12. Адміністративній відповідальності підлягають осудні особи, які досягли:**
- а) 12-річного віку;
  - б) 14-річного віку;
  - в) 16-річного віку;
  - г) 18-річного віку.
- 13. За загальним правилом кримінальна відповідальність настає з:**
- а) 12-річного віку;
  - б) 14-річного віку;
  - в) 16-річного віку;
  - г) 18-річного віку.
- 14. Об'єкт злочину — це:**
- а) суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність;
  - б) знаряддя, завдяки якому було вчинено злочин;
  - в) особа, якій на момент злочину виповнилося 16 років;
  - г) активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта.
- 15. Виправні роботи як кримінальне покарання призначають на строк:**
- а) від 1 місяця до 1 року;
  - б) від 3 місяців до 2 років;
  - в) від 2 місяців до 1 року;
  - г) від 2 місяців до 2 років.

§ 29. ЮРИДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Згадайте... — чи доводилося вам або вашим рідним звертатися до юриста і з якого приводу.

Як ви розумієте... — вислів Генрі Шоу «Кожна людина повинна трохи знати закони; якщо вона знає їх достатньо, щоб не потрапляти до них у пастку, з неї виходить непоганий адвокат?»

Чи знаєте ви, що... — в Україні юристів готують у 268 вищих навчальних закладах, однак, порівнюючи концентрацію юристів на душу населення у Німеччині чи США, Україна в рази поступається цим державам, маючи приблизно одного юриста на 7 тис. мешканців. При цьому у названих державах цей показник — один юрист на 120 громадян?

«Юрист відрізняється від інших тим, що користується словами, як математичними формулами».

Георгій Александров, державний діяч, філософ

29.1. Хто такі юристи?

На певному етапі розвитку держави і права виникла об'єктивна необхідність існування таких людей, які б досконало знали правові норми, могли б відповісти на запитання, пов'язані з реалізацією прав і обов'язків, справедливо вирішити суперечки і конфлікти. Спочатку цю діяльність виконували жерці, правителі, а згодом з'явилися фахівці у цій галузі — **юристи**.

Діяльність, яку здійснюють юристи, називають юридичною. Отже, **юридична діяльність** — це такий вид соціальної діяльності, який здійснюють юристи з використанням юридичних засобів, дотримуючись установлених законом вимог, із метою розв'язання різних юридичних проблем.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Професія — рід трудової діяльності людини, що володіє комплексом теоретичних знань і практичних навичок, набутих у результаті спеціальної підготовки, досвіду роботи.

Юридична діяльність дуже схожа на лікарську: обидві ці сфери людської діяльності є найгуманнішими і наймилосерднішими. Робота юриста, як і робота

лікаря, безпосередньо впливає на долі людей. Можна знайти й інші спільні риси: велика відповідальність і правдивість, милосердя і розуміння цінності життя, моральність і довіра людей, уміння отримати необхідну інформацію для надання якісної допомоги та інші. Юрист, як і лікар, не має права на помилку, адже вона занадто дорого може коштувати людині і суспільству загалом. Її ціною можуть бути — втрата волі, здоров'я і навіть життя.

Такі важливі характеристики професії юриста ставлять перед тими, хто обирає цей фах, високі вимоги. Так, юрист повинен мати ґрунтовні знання про право і державу, відповідну професійну підготовку, чітке розуміння своєї відповідальності за долі людей, загострене почуття справедливості, а також володіти низкою особистих якостей, таких як: порядність, чесність, безкорисливість, об'єктивність, виваженість кожної дії, постійне прагнення до самовдосконалення тощо.

Зверни увагу!

Юрист (від лат. Jus — право) — фахівець з юриспруденції, що має професійні правові знання у галузі юридичних наук, законодавства і практики його застосування.

Повсякденна робота юриста спрямована на охорону прав і законних інтересів громадян, безкомпромісну боротьбу з правопорушеннями, висококваліфіковане розв'язання різноманітних юридичних справ. Юрист може допомогти несправедливо скривдженій людині, захистити права потерпілого від злочину, допомогти людині, незаконно звільненій з роботи, поновити чи захистити оскаржувані майнові чи житлові права, забезпечити справедливе покарання злочинця, притягнути до відповідальності правопорушника.

Сфери застосування професійних знань юриста:

- ✓ розслідування злочинів та інших правопорушень, детективна діяльність;
- ✓ сфера правосуддя — суди, адвокатура, прокуратура;
- ✓ забезпечення охорони порядку і безпеки (поліція, органи забезпечення безпеки, фіскальні органи, митні органи, органи юстиції);
- ✓ нотаріальна діяльність;
- ✓ юридичні консультації;
- ✓ діяльність юридичних осіб — державні і недержавні організації, підприємства, установи, організації різних форм власності;
- ✓ приватне чи індивідуальне підприємництво тощо.

Значна кількість юристів займається політичною, науковою і викладацькою та іншою діяльністю. Професійні можливості сучасного юриста

Розділ V. Якщо право — це професія

дозволяють йому працювати у сферах народного господарства, державної влади, місцевого самоврядування і громадських організацій.

Отже, юристи затребувані практично у всіх сферах людського життя, тому ця професія має важливе значення у суспільстві й державі, є дуже престижною та авторитетною, і, як правило, добре оплачуваною.

29. 2. Характеристика окремих юридичних фахів

Складність юридичних проблем, що їх має розв'язувати юрист, багатогранність юридичної діяльності зумовлюють наявність різновидів юридичних фахів. Юрист — це загальне поняття, а працювати він може суддею, прокурором, адвокатом, нотаріусом, юрисконсультантом, поліцейським, а також займатися навчальною та науковою юридичною діяльністю.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Юридичний фах — певний вид професійно-трудової діяльності в межах професії юриста з чітко визначеними повноваженнями, що потребує конкретних правових знань, умінь і навичок необхідного рівня і напрямку професійно-правового мислення і діяльності.

Розгляньмо декотрі із юридичних професій.

Слідчий на стадії досудового розслідування безпосередньо здійснює кримінальне провадження. Від нього залежить, наскільки повно, швидко та неупереджено буде розслідувано кримінальне провадження, встановлено предмет доказування. Слідчий — це службова особа:

- Національної поліції України,
- органу безпеки,
- органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства,
- органу державного бюро розслідувань,
- органів Державної кримінально-виконавчої служби України.

Він уповноважений у межах компетенції, передбаченої Кримінальним процесуальним кодексом України (далі — КПК України), здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень. Слідчий, здійснюючи розслідування у кримінальному провадженні, є самостійним у своїй діяльності, втручання в яку інших осіб (крім керівника органу досудового розслідування, прокурора і судді), є незаконним і тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 343 КК України. Елементами процесуальної самостійності слідчого є його право починати досудове розслідування, приймати процесуальні рішення у кримінальному провадженні, оцінювати докази за своїм внутрішнім

переконанням. Гарантією забезпечення процесуальної самостійності слідчого є встановлена кримінальним процесуальним законом процедура досудового розслідування; заборона втручання в діяльність слідчого осіб, які не мають на те повноважень; особливий порядок притягнення його до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади.

Нотаріус — юрист, спеціально уповноважений посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і здійснювати інші нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат», із метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріуси вчиняють такі *нотаріальні дії*:

- 1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);
- 2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- 3) видають свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;
- 5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- 6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- 7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;
- 8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у нотаріуса;
- 9) накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації;
- 10) засвідчують копії (фотокопії) документів і виписок із них;
- 11) засвідчують справжність підпису на документах;
- 12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- 14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- 15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- 16) посвідчують час пред'явлення документів;
- 17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- 18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
- 19) вчиняють виконавчі написи;
- 20) приймають на зберігання документи.

Розділ V. Якщо право — це професія

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

Нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у галузі права не менш як шість років, із них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори — не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Юрисконсульт — (у перекладі з латини — радник, тобто фахівець, службовим обов'язком якого є давати поради, висновки з питань його спеціальності) — юрист, що є фахівцем із різних галузей права, основною функцією якого є правове забезпечення різноманітних форм та методів діяльності тієї організаційної структури, яка користується його правовими послугами. Виходячи з тих завдань, які вирішуються в межах господарської діяльності підприємства або установи, перед юрисконсультом постають конкретні задачі та цілі, що обумовлюють його спеціальний статус та обсяг посадових обов'язків.

Юрисконсульти працюють і в державному, і в недержавному секторі, і безліч виробничих завдань повсякденного характеру, які виникають в їхній роботі, іноді виводять їх із сфери правової в сферу адміністративної діяльності. На кожному підприємстві існують трудові правовідносини, підтримується трудова дисципліна, виникають ситуації правопорушень, конфліктів, вирішення яких поряд з іншим природно об'єднує юрисконсультів за їхньою функціональною належністю. Якщо ж говорити про специфіку консультативної роботи, то вона формується у зв'язку з профілем діяльності установи або підприємства та на підставі професійної спеціалізації робітника в межах юридичного відділу, групи або служби, якщо такі сформовані як структурні підрозділи.

29. 3. Діяльність поліцейського

Поліцейським є громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах у поліції і якому присвоєно спеціальне звання поліції. Юрист може працювати поліцейським, однак обов'язковою є юридична освіта керівників територіальних органів поліції, а

§ 29. Юридична діяльність

рядовим поліцейським може бути громадянин України, який здатний за своїми особистими якостями виконувати завдання поліції.

Основними завданнями поліції, відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», є:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидія злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

У складі поліції функціонують:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;
- 6) поліція особливого призначення.

Поліцейські в Україні проходять спеціальну підготовку і під час здійснення своїх повноважень можуть навіть застосовувати будь-яку фізичну силу, а також спеціальні засоби (гумові палиці і кийки, наручники, електрошокові пристрої й, зокрема, зброю) та спеціальні прийоми боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників.

Поліцейські повинні реагувати на будь-які неправомірні діяння, тому свідкам чи учасникам правопорушення потрібно викликати їх за тел. 102. У разі безпосереднього звернення громадян до поліцейського чи коли він звертається до громадян, насамперед він зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з інформацією в ньому, не випускаючи його з рук. Також поліція може приймати заяви й повідомлення про злочини та інші правопорушення як у письмовій формі, так і у формі електронного документа. Письмову заяву можна подати у найближче відділення поліції особисто або надіслати поштою, телеграфом чи іншим видом зв'язку.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Слід мати на увазі, що за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину передбачена кримінальна відповідальність (ст. 383 Кримінального кодексу України), а завідомо неправдивий виклик поліції тягне за собою адміністративну відповідальність (ст. 183 Кодексу про адміністративні правопорушення).

Розділ V. Якщо право — це професія

Патрульна поліція — підрозділ Національної поліції України, що здійснює цілодобове патрулювання вулиць, а також першим реагує на виклики 102, з метою забезпечення публічного порядку і безпеки, захисту прав громадян, а також безпеки дорожнього руху.

Дільничні поліцейські — посадові особи органів внутрішніх справ, на яких покладено виконання профілактичної роботи — здійснення комплексу заходів, спрямованих на виявлення причин та умов, які призводять до скоєння правопорушень, їх усунення в межах своєї компетенції, проведення профілактично-роз'яснювальної роботи серед громадян. Нормативно статус дільничних поліцейських наразі не визначено, однак конкурсні відбори і спеціальні навчання дільничних розпочалися і тривають.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Поміркуйте і визначтеся, до кого із юристів ви могли б звернутися у таких випадках:

1. Ви стали свідком дорожньо-транспортної пригоди.
2. Вам потрібно зробити вірогідну копію свідоцтва про базову середню освіту для вступу у вищий навчальний заклад.
3. Сусід, що мешкає поверхом вище, забув закрутити кран і залив вашу оселю, чим завдав вам майнової шкоди, а добровільно відшкодувати її не бажає.
4. Ви працюєте на підприємстві і маєте питання щодо компенсації невикористаної відпустки.
5. Ви уклали договір купівлі-продажу нерухомого майна, потрібно лише надати йому юридичної вірогідності.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Хто такий юрист?
  - Хто такий слідчий?
  - Хто такий нотаріус?
  - Хто такий поліцейський?
  - Хто такий юрисконсульт?
2. Розкажіть, у яких сферах можуть бути витребувані юридичні знання.
3. Поясніть, які юридичні професії ви вважаєте складними. Чому?
4. Поміркуйте про що ви хотіли б запитати представників юридичних професій, якби у вас була змога запитати їх на урок.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Узагальни вимоги до представників відомих тобі юридичних професій і запиши їх у зошиті.
2. Поміркуй, якими рисами характеру, вміннями та навичками повинен володіти юрист. Як сформувати їх у себе тому, хто хоче стати юристом?

§ 30. ЮРИСТИ В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ

Згадайте... — чи доводилося комусь із ваших знайомих звертатися до суду.
— чи маєте ви право самостійно подати позов до суду.

Як ви розумієте... — вислів Наполеона Бонапарта, який стверджував: «Від правосуддя залежить громадський порядок. Тому закономірно, місце суддів — в першому ряді суспільної ієрархії. Тому ніякі почесні і знаки поваги не можуть вважатися для них надмірними».

Чи знаєте ви, що... — у багатьох країнах є професійні свята юристів. Наприклад, в Україні День юриста святкують щороку 8 жовтня. Існують також свята окремих категорій юристів (День працівників прокуратури, День працівників суду, День адвокатури, День нотаріату).

«Суддя — це мовлячий закон, а закон — це німий суддя». Цицерон, філософ
«Адвокат — найнята совість». Федір Достоєвський, письменник

30.1. Суддя

Суддя — юрист, що є представником судової гілки влади і здійснює, мабуть, найскладнішу і найвідповідальнішу юридичну діяльність. Це положення можна підтвердити низкою аргументів. Як носієві державної влади, виключно судді надається право на здійснення правосуддя, що передбачає високий рівень професіоналізму й особистої відповідальності за прийняття справедливого та всебічно виваженого рішення у конкретній юридичній справі. Діяльність судді загалом — це не тільки втілення в життя духу і букви закону, відновлення порушеного права, а й втілення соціальної справедливості, підтримка та забезпечення загальносоціальних цінностей.

Суддя повинен приймати рішення, не піддаючись ніякому зовнішньому тиску, жодним обіцянкам чи спокусам із боку зацікавлених осіб, навіть не звертаючи уваги на прохання або вимоги представників владних структур.

Розділ V. Якщо право — це професія

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (1996, редакція від 30.09.2016, витяг)

Стаття 126. Незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється.

Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Суддя обіймає посаду безстроково.

Підставами для звільнення судді є:

- 1) неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я;
- 2) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 3) вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді;

- 4) подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;

- 5) незгода на переведення до іншого суду у разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду;

- 6) порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.

Повноваження судді припиняються у разі:

- 1) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 2) припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави;
- 3) набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;

- 4) смерті судді;

- 5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину.

Держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї.

Суддя здійснює правосуддя в мантиї, яка приховує все людське, тим самим символізуючи, що суддя не повинен піддаватися своїм людським пристрастям і емоціям, особистому ставленню до учасників процесу. Чорний колір мантиї означає неупередженість, підкреслює статус і авторитет судової влади.

Призначення на посаду судді здійснює Президент України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом. На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший **30** та не старший **65** років, який має вищу юридичну *освіту* і стаж професійної діяльності у

галузі права щонайменше **5** років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою. Не може бути призначений суддею громадянин, який: 1) визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним; 2) має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя; 3) має незняту чи непогашену судимість.

Під час добору на посаду судді особа проходить відбірковий іспит, спеціальну перевірку, спеціальну підготовку у Національній школі суддів України протягом дванадцяти місяців, кваліфікаційний іспит, і лише тоді — конкурс на зайняття вакантної посади судді.

30. 2. Прокурор

Прокурор (лат. *procurare* — «розпоряджатися, піклуватися») — це державний службовець, як правило, юрист, який за Законом України «Про прокуратуру» має здійснювати:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

У червні 2016 року з Конституції було вилучено цілий розділ, присвячений прокуратурі, натомість статтю, що встановлює конституційні основи функціонування прокуратури додано до розділу «Правосуддя». Цим законодавець підкреслив, що місце прокуратури — у системі судової влади.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (1996, редакція від 02.06.2016, витяг)

Стаття 131-1. В Україні діє прокуратура, яка здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Розділ V. Якщо право — це професія

Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом.

Прокуратуру в Україні очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України.

Строк повноважень Генерального прокурора становить шість років. Одна й та ж особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль.

Дострокове звільнення з посади Генерального прокурора здійснюється виключно у випадках і з підстав, визначених цією Конституцією та законом.

Отже, згідно з чинним законодавством, однією з основних функцій прокуратури є підтримання державного обвинувачення та участь у розгляді справ у судах. Характерним моментом цього напряму прокурорської діяльності є те, що у разі підтримання обвинувачення прокурор бере безпосередню участь у дослідженні доказів і подає суду свої міркування щодо застосування кримінального закону, визначення міри покарання, тобто своїми діями сприяє прийняттю об'єктивного рішення у справі, не посягаючи на незалежність суду. Така взаємодія з органами суду має на меті не тільки здійснення нагляду, а й сприяння ефективності судового слідства.

До системи прокуратури України входять:

- 1) Генеральна прокуратура України;
- 2) регіональні прокуратури;
- 3) місцеві прокуратури;
- 4) військові прокуратури;
- 5) Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Із метою формування професійного кадрового складу органів прокуратури Закон України «Про прокуратуру» визначає вимоги до кандидатів на посаду прокурора та порядок зайняття такої посади.

Прокурором місцевої прокуратури може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше двох років та володіє державною мовою.

Прокурором регіональної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи на посаді прокурора не менше трьох років, а в Генеральну прокуратуру — стаж роботи на посаді прокурора не менше п'яти років.

Військовими прокурорами призначають громадян з числа офіцерів, які проходять військову службу або перебувають у запасі і мають вищу юридичну освіту.

Проте не може бути призначена на посаду прокурора особа, яка: 1) визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною; 2) має захворювання, що перешкоджає виконанню обов'язків прокурора; 3) має незняту чи непогашену судимість або на яку накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

Добір кандидатів на посаду прокурора здійснюється на конкурсних засадах за результатами кваліфікаційного іспиту. Процедура добору кандидатів та їх призначення на посаду прокурора місцевої прокуратури охоплює 13 етапів (від прийняття Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів рішення про проведення добору кандидатів на посаду прокурора до складання особою присяги прокурора, й зокрема проходження кандидатом на посаду прокурора спеціальної підготовки в Національній академії прокуратури України протягом одного року).

30. 3. Адвокат

Адвокат (від лат. *advocatus* — від *advoco* — «запрошую») — юрист, який здійснює адвокатську діяльність, що полягає у забезпеченні захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, відповідно до Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Зокрема, видами адвокатської діяльності є:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;
- складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;
- захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;
- надання правової допомоги свідкові у кримінальному провадженні;
- представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;
- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;

Розділ V. Якщо право — це професія

- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах;
- надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань.

Адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Конституція України (1996, редакція від 30.09.2016, витяг)

Стаття 131-2. Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура.

Незалежність адвокатури гарантується.

Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом.

Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, установлених законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право займатися адвокатською діяльністю.

Не може бути адвокатом особа, яка:

- 1) має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;
- 2) визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;
- 3) позбавлена права займатися адвокатською діяльністю, — протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права займатися адвокатською діяльністю;
- 4) звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення, — протягом трьох років із дня такого звільнення.

§ 30. Юристи в системі правосуддя

Несумісною з діяльністю адвоката є військова або альтернативна (невійськова) служба; нотаріальна діяльність; судово-експертна діяльність.

Адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально і бути самозайнятою особою, може також створювати адвокатські бюро та об'єднання.

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Поміркуйте і визначте, до кого з юристів ви могли б звернутися у таких випадках:

1. Вас затримала поліція під час масових заворушень.
2. Роботодавець звільнив вас із роботи, не виплативши заробітну плату за останній місяць.
3. У місцевій газеті надрукували статтю, яка містить недостовірну інформацію про вас, яка порушує особисті немайнові права, принижує честь і гідність.
4. Вам випадково стало відомо про те, що готується вчинення особливо тяжкого злочину.
5. Вам потрібно роз'яснення, як реалізувати своє право на землю, і правова допомога у цьому питанні.
6. У магазині побутової техніки вам продали товар неналежної якості, натомість повернути гроші або замінити товар — відмовляються.
7. Ви під примусом подарували цінну річ, але хочете оскаржити дійсність цього правочину.

Повторення — матір навчання!

Перевірте себе:

1. Дайте відповіді на запитання:
  - Хто такий суддя?
  - Хто такий прокурор?
  - Хто такий адвокат?
2. Розкажіть про порядок призначення суддів, прокурорів.
3. Проаналізуйте вимоги до тих, хто хоче стати адвокатом.
4. Поміркуйте, про що ви хотіли б запитати працівників системи правосуддя, якби у вас була змога запросити їх на урок.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Узагальни вимоги до представників юридичної професії в системі правосуддя і запиши їх у зошиті.
2. Поміркуй, якими рисами характеру, вміннями та навичками мають володіти суддя, прокурор, адвокат. Як сформулювати їх у себе?

Розділ V. Якщо право — це професія

§ 31-32. ІГРОВИЙ СУД. Практичне заняття № 9

*«Вказівки права такі: жити чесно,
не кривдити іншого, кожному віддавати належне».
Латинський вислів*

Зала № 1

Зала № 2

Поміркуйте, яка зала призначена для проведення судового розгляду кримінальних справ? Чому ви так гадаєте? Які види судових справ можуть розглядатись у залі №1?

31.1. Судовий розгляд цивільних справ

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Ознайомтесь із положеннями Цивільного процесуального кодексу України щодо порядку організації судочинства в цивільних справах. Виконайте завдання.

1. Як називаються сторони цивільного процесу?
2. Якою мовою проводять судові засідання?
3. Визначте, які із запропонованого переліку справ можуть розглядатись у цивільному судовому процесі:
  - Справа про визнання фізичної особи безвісно відсутньою
  - Справа про порушення авторського права
  - Справа про розлучення
  - Справа про зґвалтування
  - Справа про повернення боргу
  - Справа про заподіяння тілесних ушкоджень
  - Справа про незаконне звільнення з роботи
  - Справа про поділ спадкового майна
  - Справа про незаконне зберігання зброї

Цивільний процесуальний Кодекс України (2004 р., за редакцією від 19.10.2016) визначає, що учасниками цивільного процесу, які беруть участь у справі, є сторони (позивач і відповідач), треті особи, представники сторін і третіх осіб. Сторони в цивільному процесі мають рівні процесуальні права та обов'язки. Позов може бути пред'явлений спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів. Іншими учасниками цивільного процесу є секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу. Суд розглядає справи не більше двох місяців із дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів — одного місяця.

Особа, яка бере участь у справі, має бути обов'язково повідомлена про це, вона має право заявити клопотання про розгляд справи за її відсутності, а також може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито. Мова цивільного судочинства — державна.

Під час одноособового розгляду справи в суді першої інстанції головує суддя, який розглядає справу. Учасники процесу звертаються до суду словами «Ваша честь». Особи, присутні в залі судового засідання, мають встати, коли входить і виходить суд. Рішення суду особи, присутні в залі, заслуховують стоячи. Особи, які беруть участь у справі, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі дають пояснення, показання, висновки, консультації тощо стоячи.

Особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження голови та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил. За неповагу до суду винні особи притягуються до відповідальності. Особи, які беруть участь у справі, передають документи та інші матеріали голові через судового розпорядника. Судовий розпорядник також вживає заходів щодо того, щоб свідки, які допитані судом, не спілкувалися з тими, яких суд ще не допитав. Голова оголошує склад суду, роз'яснює сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, їхні права та обов'язки.

У призначений для розгляду справи час **голова відкриває судове засідання** і оголошує, яка справа розглядатиметься.

Розгляд справи по суті розпочинається доповіддю головуючого про зміст заявлених вимог та про визнання сторонами певних обставин під час попереднього судового засідання, після чого з'ясовується, чи підтверджує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача та чи не бажають сторони укласти мирову угоду.

Позивач може відмовитися від позову, а відповідач — визнати позов протягом усього часу судового розгляду, зробивши усну заяву. У такому разі суд закриває провадження у справі чи ухвалює рішення про задоволення

Розділ V. Якщо право — це професія

позову. Мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін і предмета позову. У разі укладення сторонами мирової угоди суд закриває провадження у справі. Якщо умови мирової угоди суперечать законів чи порушують права інших осіб, суд відмовляє у визнанні мирової угоди і продовжує судовий розгляд.

Якщо сторони та інші особи, які беруть участь у справі, висловлюються нечітко, суд може зажадати від цих осіб конкретної відповіді — «так» чи «ні». Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, можуть ставити запитання один одному.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

Судовий розгляд (за змістом глави 4 розділу III Цивільного процесуального кодексу України)

- Відкриття судового засідання
- Роз'яснення перекладачеві його прав та обов'язків. Присяга перекладача
- Видалення свідків із зали судового засідання
- Оголошення складу суду і роз'яснення права відводу
- Роз'яснення особам, які беруть участь у справі, їхніх прав та обов'язків
- Розгляд судом заяв і клопотань осіб, які беруть участь у справі
- Роз'яснення прав та обов'язків експерта. Присяга експерта
- Роз'яснення спеціалістові його прав та обов'язків
- Початок розгляду справи по суті
  - Відмова позивача від позову, визнання позову відповідачем
  - Мирова угода сторін
- Пояснення осіб, які беруть участь у справі
- Дослідження доказів
- Допит свідків (дозволяється використання свідком письмових записів)
- Оголошення показань свідків
- Допит сторін, третіх осіб, їх представників як свідків
- Дослідження письмових доказів
- Оголошення і дослідження змісту особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції
- Дослідження речових доказів
- Відтворення звукозапису, демонстрація відеозапису і їх дослідження
- Дослідження висновку експерта
- Консультації та роз'яснення спеціаліста
- Відкладення розгляду справи або оголошення перерви в її розгляді
- Закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами
- Судові дебати
- Вихід суду для ухвалення рішення в нарадчу кімнату
- Оголошення рішення суду

Порядок допиту свідків. Кожного свідка допитують окремо. Свідки, які ще не дали показань, не можуть перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи. Перед допитом свідка голова встановлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і взаємини зі сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із установлених законом підстав від давання показань. Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, голова під розписку попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань та приводить його до присяги.

Суд має право ставити запитання свідкові після закінчення його допиту особами, які беруть участь у справі. Голова має знімати запитання, поставлені свідкові, якщо вони за змістом ображають честь чи гідність особи, є навідними або не стосуються предмета розгляду. Кожний допитаний свідок залишається в залі судового засідання до закінчення розгляду справи. Суд може дозволити допитаним свідкам залишити залу засідання суду до закінчення розгляду справи за згодою сторін. Свідок може бути допитаний повторно. Суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх показаннях.

Під час дослідження доказів суд може скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) спеціалістів.

Суд може відкласти розгляд справи, а у справі про розірвання шлюбу — зупинити розгляд справи і призначити подружжю строк для примирення, який не може перевищувати шести місяців.

Після закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами суд переходить до **судових дебатів**.

У судових дебатах виступають із промовами особи, які беруть участь у справі. У цих промовах можна посилатися лише на обставини і докази, досліджені в судовому засіданні. Першим надається слово позивачеві та його представникові. Суд не може обмежувати тривалість судових дебатів певним часом. Головуючий може зупинити промовця лише тоді, коли він виходить за межі справи, що розглядається судом, або повторюється. З дозволу суду промовці можуть обмінюватися репліками. Право останньої репліки завжди належить відповідачеві та його представникові. Під час судових дебатів не можна подавати нові докази, заяву про залишення позову без розгляду, збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог.

Після судових дебатів **суд виходить до нарадчої кімнати** (спеціально обладнаного для прийняття судових рішень приміщення) для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення. Під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу. Під час перебування в нарадчій кімнаті суддя не має права розглядати інші судові справи. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення рішення у нарадчій кімнаті.

Розділ V. Якщо право — це професія

Судові рішення викладаються у формах ухвали, рішення, постанови. **Суди ухвалюють рішення іменем України** негайно після закінчення судового розгляду.

Цивільний процесуальний кодекс України

(2004, редакція від 19.10.2016, витяг)

Глава 3

РОЗГЛЯД СУДОМ СПРАВ ПРО НАДАННЯ НЕПОВНОЛІТНІЙ ОСОБІ ПОВНОЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ

Стаття 242. Підсудність

1. Заява неповнолітньої особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, про надання їй повної цивільної дієздатності у випадках, встановлених Цивільним кодексом України, за відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника подається до суду за місцем її проживання.

Стаття 243. Зміст заяви

1. У заяві про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності повинні бути викладені дані про те, що неповнолітня особа працює за трудовим договором або є матір'ю чи батьком дитини відповідно до актового запису цивільного стану.

Стаття 244. Розгляд справи

1. Справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності суд розглядає за участю заявника, одного або обох батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а також представників органів опіки та піклування. Участь представників органів опіки та піклування у розгляді справи є обов'язковою.

Стаття 245. Рішення суду

1. Суд, розглянувши заяву про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності по суті, ухвалює рішення, яким задовольняє або відмовляє у задоволенні вимоги заявника.
2. У разі задоволення заявленої вимоги неповнолітній особі надається повна цивільна дієздатність після набрання рішенням суду законної сили.
3. Рішення суду про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності після набрання ним законної сили надсилається органам опіки та піклування.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію 1

Дайте юридичну оцінку запропонованій ситуації згідно з Цивільним кодексом України

Андрій та Алла зустрічалися кілька років і планували одружитися. Андрієві випала нагода поїхати на цілий рік навчатися в Англію за програмою обміну студентами. Алла залишилася в Україні, оскільки була студенткою університету. Андрій повернувся з Англії на початку червня. У липні Алла повідомила, що чекає від нього дитину, а вже у серпні вони одружилися. У січні, переживши хвилювання під час зимових іспитів, Алла народила дівчинку. У медичній довідці з пологового будинку було зазначено, що дівчинка народилася передчасно, але є здоровою. Мама Андрія зауважила, що внучка виглядає на здорову доношену дитину, але цьому факту не надали значення, молода сім'я жила щасливо кілька років. Потім стосунки погіршилися, і Алла під час суперечки заявила, що це не Андрієва дитина і він не має права її виховувати.

Вони стали проживати окремо, але через півроку жінка подала в суд заяву про стягнення аліментів. Андрій із цим не погодився і почав шукати докази того, що він не є біологічним батьком дівчинки, щоб оспорити факт батьківства та розірвати шлюб. Його адвокат порадив дослідити медичні документи. У поліклініці, де Алла перебувала на обліку, вдалося встановити, що факт початку її вагітності було зафіксовано у травні, тобто до приїзду Андрія з навчання. У пологовому будинку на вимогу адвоката повідомили, що коли Алла народила в належний термін здорову дівчинку, просила медиків офіційно вказати, що дитина народилася передчасно, щоб зберегти сім'ю і щоб у дитини був батько. Медики пішли назустріч, але зафіксували у лікарняних документах цей факт належно.

1. **Сформулюйте суть позовних вимог для заяви від імені Андрія.**
2. **Визначте відповідача та позивача, інших учасників процесу, які мають бути запрошені до участі в розгляді справи.**
3. **Розгляньте цю справу в уявному суді.**
4. **Яке рішення ухвалить суд?**

31.2. Судочинство у кримінальних справах

Сказано — зроблено!

Практичне завдання

Ознайомтесь із вимогами Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку організації судочинства в кримінальних справах. Дайте відповіді на запитання:

1. Хто є учасниками кримінального провадження?
2. Як називаються судові рішення в кримінальному провадженні?

Сторону обвинувачення у кримінальному провадженні представляє прокурор. Він звертається до суду з обвинувальним актом, підтримує державне обвинувачення в суді, оскаржує судові рішення у встановленому порядку. Досудове слідство та дізнання здійснюють слідчі підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, органів державного бюро розслідувань, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, підрозділи внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України.

Сторона захисту в кримінальному провадженні — це підозрюваний, обвинувачений (вони по закінченні судового провадження можуть називатись інакше — «виправданий» чи «засуджений»); законний представник підозрюваного, обвинуваченого; захисник (адвокат).

Потерпілий — фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням

Розділ V. Якщо право — це професія

завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого. У кримінальному процесі може брати участь представник потерпілого — особа, яка у цьому провадженні має право бути захисником. Якщо потерпілим є неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом із нею залучається її законний представник.

Іншими учасниками кримінального провадження є заявник, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, свідок, перекладач, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу пробації (складає і подає до суду досудову доповідь), секретар судового засідання, судовий розпорядник.

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кримінальний процесуальний кодекс України

(2012, редакція від 05.01.2017, витяг)

Стаття 368. Питання, що вирішуються судом при ухваленні вироку

1. Ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити такі питання:

- 1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується особа;
- 2) чи містить це діяння склад кримінального правопорушення і якою статтею закону України про кримінальну відповідальність він передбачений;
- 3) чи винен обвинувачений у вчиненні цього кримінального правопорушення;
- 4) чи підлягає обвинувачений покаранню за вчинене ним кримінальне правопорушення;
- 5) чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання обвинуваченого, і які саме;
- 6) яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати, які обов'язки слід покласти на особу в разі її звільнення від відбування покарання з випробуванням;
- 7) чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов і, якщо так, на чию користь, у якому розмірі та в якому порядку;
- 7-1) чи є підстави для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру;
- 8) чи вчинив обвинувачений кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності;
- 9) чи є підстави для застосування до обвинуваченого, який вчинив кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності, примусового заходу медичного характеру, передбаченого частиною другою статті 94 Кримінального кодексу України;
- 10) чи слід у випадках, передбачених статтею 96 Кримінального кодексу України, застосувати до обвинуваченого примусове лікування;
- 11) чи необхідно призначити неповнолітньому громадського вихователя;
- 12) що належить вчинити з майном, на яке накладено арешт, речовими доказами і документами;
- 13) на кого мають бути покладені процесуальні витрати і в якому розмірі;
- 14) як вчинити із заходами забезпечення кримінального провадження.

Ухвалюючи вирок, суд бере до відома досудову доповідь з інформацією про соціально-психологічну характеристику обвинуваченого.

Буквально, дослівно

Додаткова інформація

**Процедура судового розгляду
(за змістом § 3 глави 28 розділу IV Кримінального процесуального кодексу України)**

- Відкриття судового засідання
- Повідомлення про повне фіксування судового розгляду технічними засобами
- Оголошення складу суду і роз'яснення права відводу
- Повідомлення про права і обов'язки
- Заборона присутності свідків у залі судового засідання
- Початок судового розгляду
- Роз'яснення обвинуваченому суті обвинувачення
- Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження
- Розгляд судом клопотань учасників судового провадження
- Допит обвинуваченого
- Допит свідка
- Допит потерпілого
- Пред'явлення для впізнання
- Допит експерта в суді
- Дослідження речових доказів, документів, звуко- і відеозаписів
- Консультації та роз'яснення спеціаліста, огляд на місці
- Закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами
- Судові дебати
- Останнє слово обвинуваченого
- Вихід суду для ухвалення вироку
- Ухвалення судового рішення і окрема думка судді
- Проголошення судового рішення

Судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку, а рішення, у якому суд вирішує інші питання, — у формі ухвали.

Fiat justitia!

Розв'яжіть юридичну ситуацію 2

Дайте юридичну оцінку запропонованої ситуації згідно з Кримінальним кодексом України та інсценізуйте розгляд справи в суді

Оксана (15 років), її брат Роман (12 років) і однокласник Тарас (15 років) після тренування стояли неподалік стадіону, розмовляли. До них підбігла жінка, попросила телефон, щоб викликати поліцію. Її куртка була розірвана, на обличчі — слід від удару. Роман побіг додому, щоб зателефонувати зі стаціонарного телефону. В цей час до дітей і потерпілої підійшли двоє чоловіків, один із них грубо наказав жінці не панікувати, а дітям пригрозив, щоб вони не сміли нікуди повідомляти. Коли чоловіки пішли, жінка сказала, що недалеко у неприємному стані її друг, Олександр, якому нападники розбили голову, і що обох їх пограбували — забрали телефони, значну суму грошей, платіжні картки, два квитки на літак і

Розділ V. Якщо право — це професія

дві путівки на відпочинок за кордоном, які вони з Олександром щойно придбали. Тоді Тарас вийняв свій мобільний телефон і сам повідомив у поліцію про те, що трапилося, а потім ще викликав швидку допомогу. Діти залишилися чекати приїзду поліції, вказали прикмети нападників і напрямок їх руху. Злочинців швидко затримали, а згодом з'ясувалося, що ці особи вже відбували покарання за грабіж, а також причетні до двох нещодавніх подібних нападів. Дітей згодом допитали як свідків у встановленому законом порядку та повідомили, що їх можуть викликати для участі у розгляді справи в залі суду.

1. Чи потрібна заява Олександра або його знайомої для відкриття кримінальної справи і розгляду її на судовому засіданні?
2. Що треба зробити потерпілим, щоб повернути втрачене майно, зокрема компенсувати витрати на втрачений відпочинок та витрати на лікування?
3. Визначте учасників судового процесу.
4. Чи можуть Оксана і Тарас брати участь у цьому процесі? Якою буде їх роль?
5. Чи будуть взяті до уваги показання Романа? Чому?
6. Інсценізуйте судові засідання.
7. Якими будуть рішення суду у розгляді кримінальної справи і за цивільним позовом?

De jure

Право, виражене в тексті закону

Кримінальний процесуальний кодекс України

(2012, редакція від 05.01.2017, витяг)

Стаття 354. Особливості допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого

1. Допит малолітнього свідка і, за розсудом суду, неповнолітнього свідка проводиться в присутності законного представника, педагога чи психолога, а за необхідності — лікаря.
2. Свідку, який не досяг шістнадцятирічного віку, головуючий роз'яснює обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання, і не приводить до присяги.
3. До початку допиту законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми під час допиту, а також право протестувати проти запитань та ставити запитання. Головуючий має право відвести поставлене запитання.
4. У випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин та/або захисту прав малолітнього чи неповнолітнього свідка, за ухвалою суду він може бути допитаний поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції (дистанційне судові провадження).
5. Допит малолітнього або неповнолітнього потерпілого проводиться з дотриманням правил, передбачених цією статтею.

Сумлінно!

Завдання для домашньої роботи:

1. Склади «Пам'ятку» (поради) тим, кого викликали в суд як свідка.

§ 33. Урок узагальнення знань № 4

§ 33. УРОК УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ № 4 із теми «Якщо право — це професія» Завдання для узагальнення та перевірки знань, умінь і навичок учнів

1. Поясніть значення термінів і понять:

- Суддя
- Прокурор
- Слідчий
- Нотаріус
- Адвокат
- Юристконсульт
- Поліцейський
- Дільничий поліцейський

2. Перелічіть:

- Професії, пов'язані з юриспруденцією
- Нотаріальні дії, які вчиняються нотаріусами
- Основні завдання поліції

3. Розкажіть про:

- Права неповнолітніх під час спілкування з поліцейським, дільничим офіцером поліції, слідчим
- Як відбувається у суді розгляд справи по суті
- Сторони судового процесу

4. Наведіть приклади:

- Видів діяльності прокурора, нотаріуса, адвоката
- Ситуацій, у яких треба звернутися до нотаріуса
- Ситуацій, у яких треба звернутися до адвоката
- Ситуацій, у яких треба звернутися до юристконсульта
- Ситуацій, коли можна звернутися до суду

5. Схарактеризуйте:

- Основні вимоги до осіб, які мають намір працювати за юридичним фахом
- Роль юриста у житті суспільства і держави
- Основні вимоги до особи, яка має намір працювати суддею
- Основні вимоги до особи, яка має намір працювати адвокатом

6. Оберіть один із запропонованих висловів видатних людей і поясніть, чому він є привабливим для вас:

- 1) Професія юриста полягає в тому, щоб все ставити під сумнів, ні з чим не погоджуватися і без кінця говорити. (Т. Джефферсон)

Розділ V. Якщо право — це професія

- 2) Правознавці — єдина категорія людей, яким незнання законів нічим не загрожує. (І. Бентам)
- 3) Юрист — це лоцман, який вміє плавати між рифами законів. (Георгій Александров)
- 4) Хто приймає рішення, не вислухавши протилежну сторону, чинить несправедливо, хоча б рішення це і було справедливе. (Сенека)
- 5) Треба бути юристом, щоб знати, скільки може бути сказано на користь тієї чи іншої сторони і як мало чесності може бути проявлено при цьому. (П. Бові)
- 6) Чесна людина, сідаючи у суддівське крісло, забуває про особисті симпатії. (Цицерон)
- 7) Без гарного адвоката будь-яке правове поле — мінне. (Л. Сухоруков)
- 8) Законодавство має бути голосом розуму, а суддя — голосом закону. (Піфагор)
- 9) Кожен для себе гарний адвокат, а для інших — суворий прокурор. (Автор невідомий)
- 10) Слідчі не сокири, але розколюють. Не тварини, але розкушують. (М. Меламед)

7. Підготуйте повідомлення у формі есею на одну із тем:

- «Професії юриста і лікаря: схожість і відмінність»
- «Юрист — це професія чи спосіб життя?»
- «Чи важливим є високий рівень довіри до юристів у державі? Обґрунтуйте свою думку»

8. Поміркуйте і дайте аргументовану відповідь на запитання:

- Хто не може бути призначений на посаду судді?
- Чим схожа діяльність адвоката і юрисконсульта?
- Яка особа не може бути призначена на посаду прокурора?
- Яка особа не може бути адвокатом?
- Для яких юридичних посад передбачено кваліфікаційний іспит?

9. Визначте, які із цих тверджень є правильними:

- На посаду судді може бути призначений громадянин України.
- Підтримання державного обвинувачення в суді здійснює юрисконсульт.
- Суддя повинен приймати рішення, не піддаючись ніякому зовнішньому тиску.
- Юрисконсульти працюють і в державному і в недержавному секторі.
- Щоб стати адвокатом, особа повинна мати стаж роботи в галузі права не менше двох років.

Розділ V. Якщо право — це професія

11. Випробуйте себе у тестуванні:

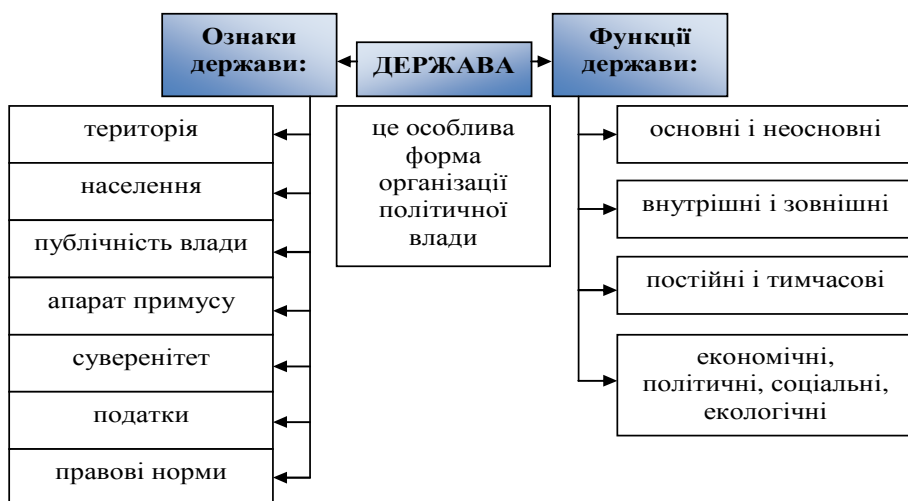
- Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах діє:
  - прокуратура;
  - суд присяжних;
  - адвокатура;
  - нотаріат.
- Систему органів прокуратури України очолює:
  - Президент України;
  - Верховна Рада України;
  - Управління військової прокуратури;
  - Генеральний прокурор України.
- Сторонами в цивільному процесі є:
  - потерпілий і обвинувачений;
  - позивач і відповідач;
  - прокурор і адвокат;
  - суддя і держава.
- Заява встановленої форми до суду для захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб має назву:
  - ордер;
  - позов;
  - санкція;
  - опціон.
- Розслідування справи забезпечує:
  - юрисконсульт;
  - нотаріус;
  - слідчий;
  - адвокат.
- Під час наради і ухвалення вироку в нарадчій кімнаті може бути присутнім:
  - адвокат;
  - суддя в даній справі;
  - прокурор;
  - слідчий.
- Чи має право суд обмежити тривалість судових дебатів:
  - так;
  - ні, в жодному разі;
  - так, якщо є кілька підсудних;
  - ні, якщо про це є вказівка прокурора.
- Орган держави, в компетенцію якого входить розгляд цивільних, господарських, кримінальних, адміністративних та ін. справ на підставі чинного законодавства відповідно до встановлених державою процесуальних правил, — це:
  - поліція;
  - суд;
  - уряд;
  - прокуратура.
- Судову владу в Україні здійснюють:
  - Верховна Рада України;
  - виключно суди;
  - Президент України;
  - Кабінет Міністрів України.
- Єдиним припустимим звертанням до судді є звертання:
  - на ім'я та по батькові;
  - Ваша честь;
  - пане суддя;
  - за прізвиськом.

Додаток

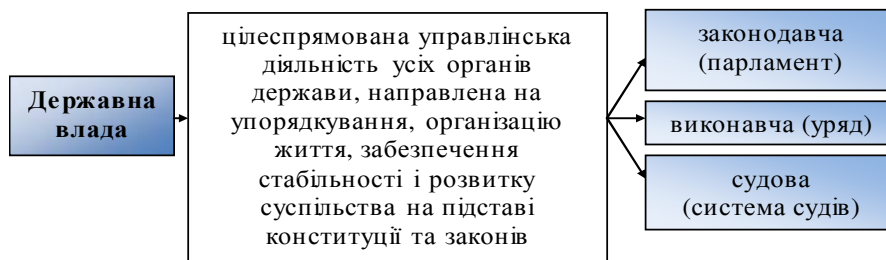
1. Види соціальних норм

2. Ознаки та функції держави

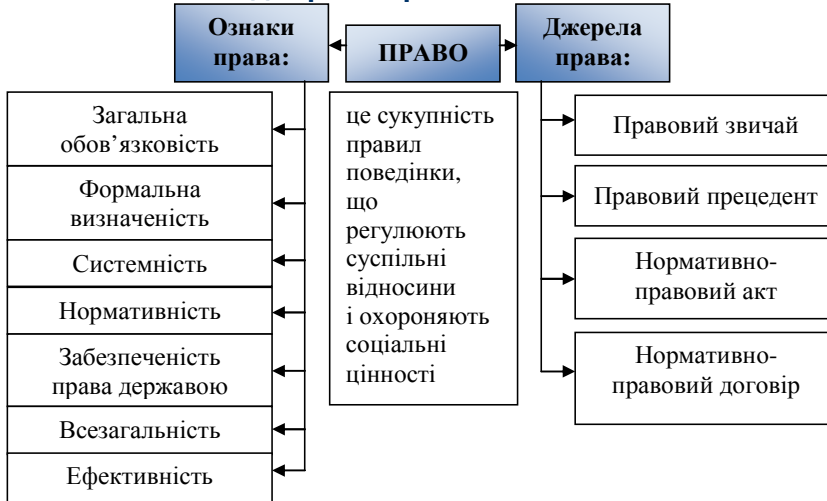

3. Державна влада

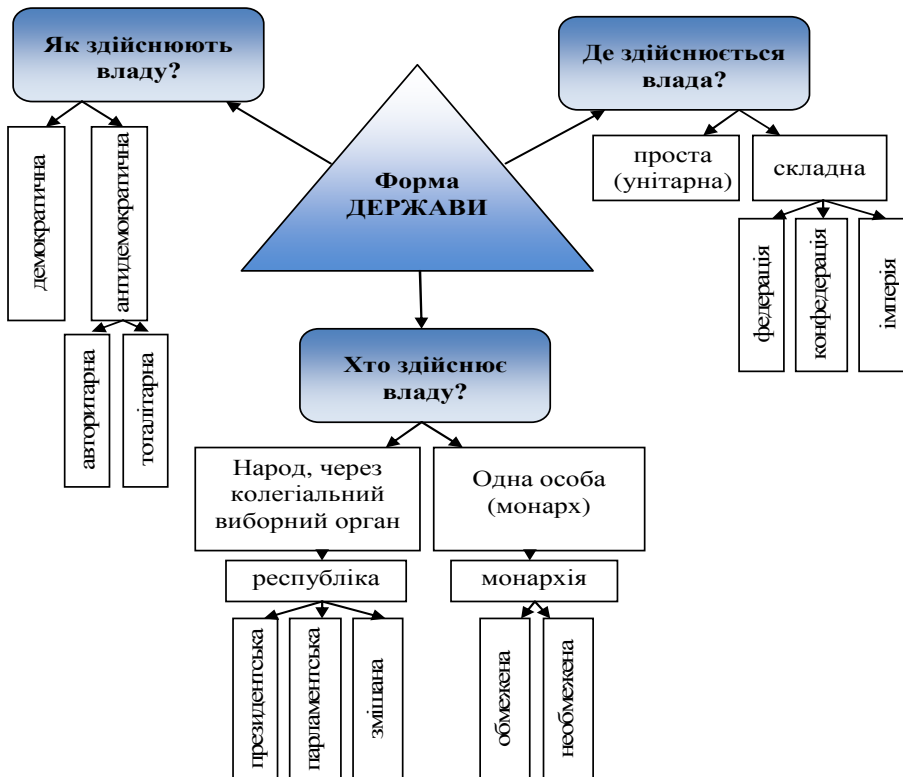

4. Ознаки та джерела права

5. Форма держави

6. Конституція України — Основний закон держави

Юридичні властивості	Структура
<ol style="list-style-type: none"> 1. Має вищу юридичну силу 2. Є головним законом держави 3. Має підвищену стабільність у закріпленні основ державного ладу, гарантій прав і свобод людини 4. Має особливий порядок прийняття і внесення змін 5. Є основним джерелом права в державі 6. Встановлює систему відносин між органами державної влади <p><i>народна, писана, постійна, демократична, республіканська, унітарна, жорстка, реальна</i></p>	<p>Преамбула</p> <ol style="list-style-type: none"> I. Загальні засади II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина III. Вибори. Референдум IV. Верховна Рада України V. Президент України VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади VIII. Правосуддя IX. Територіальний устрій України X. Автономна Республіка Крим XI. Місцеве самоврядування XII. Конституційний Суд України XIII. Внесення змін до Конституції України XVI. Прикінцеві положення XV. перехідні положення

7. Конституційний Суд України

Єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні

Склад: 18 осіб — по 6 осіб призначають: — Президент України, ВРУ, З'їзд суддів України

Судді Конституційного суду не можуть

- належати до політичних партій і профспілок,
- мати представницький мандат,
- брати участь у будь-якій політичній діяльності,
- обіймати будь-які інші оплачувані посади,
- виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої

Вимоги:

- громадянин України
- володіє державною мовою
- віковий ценз — 40 років
- освітній ценз — вища юридична освіта
- ценз осілості — 20 років
- трудовий ценз — юридичний стаж не менше 10 років

Повноваження:

- Рішення та висновки у справах щодо:
- 1) конституційності законів та інших правових актів
  - 2) відповідності Конституції України міжнародних договорів України
  - 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту
  - 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України;
  - 5) відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;
  - 6) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України

8. Громадянство України

Правовий зв'язок між фізичною особою і державою,
виражений у взаємних правах і обов'язках

Принципи громадянства:

- принцип єдиного громадянства
- принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства
- принцип неможливості позбавлення громадянина України громадянства України
- принцип визнання права громадянина України на зміну громадянства
- принцип неможливості автоматичного набуття громадянства України
- принцип рівності усіх громадян України перед законом і судом
- принцип збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України

Громадянство України набувається:

- за народженням
- за територіальним походженням
- у результаті прийняття до громадянства
- у результаті поновлення у громадянстві
- у результаті усиновлення
- у результаті встановлення над дитиною опіки чи піклування

Громадянство України припиняється:

- внаслідок виходу з громадянства України
- внаслідок втрати громадянства України
- за підставами, передбаченими міжнародними договорами України

Умови прийняття до громадянства України:

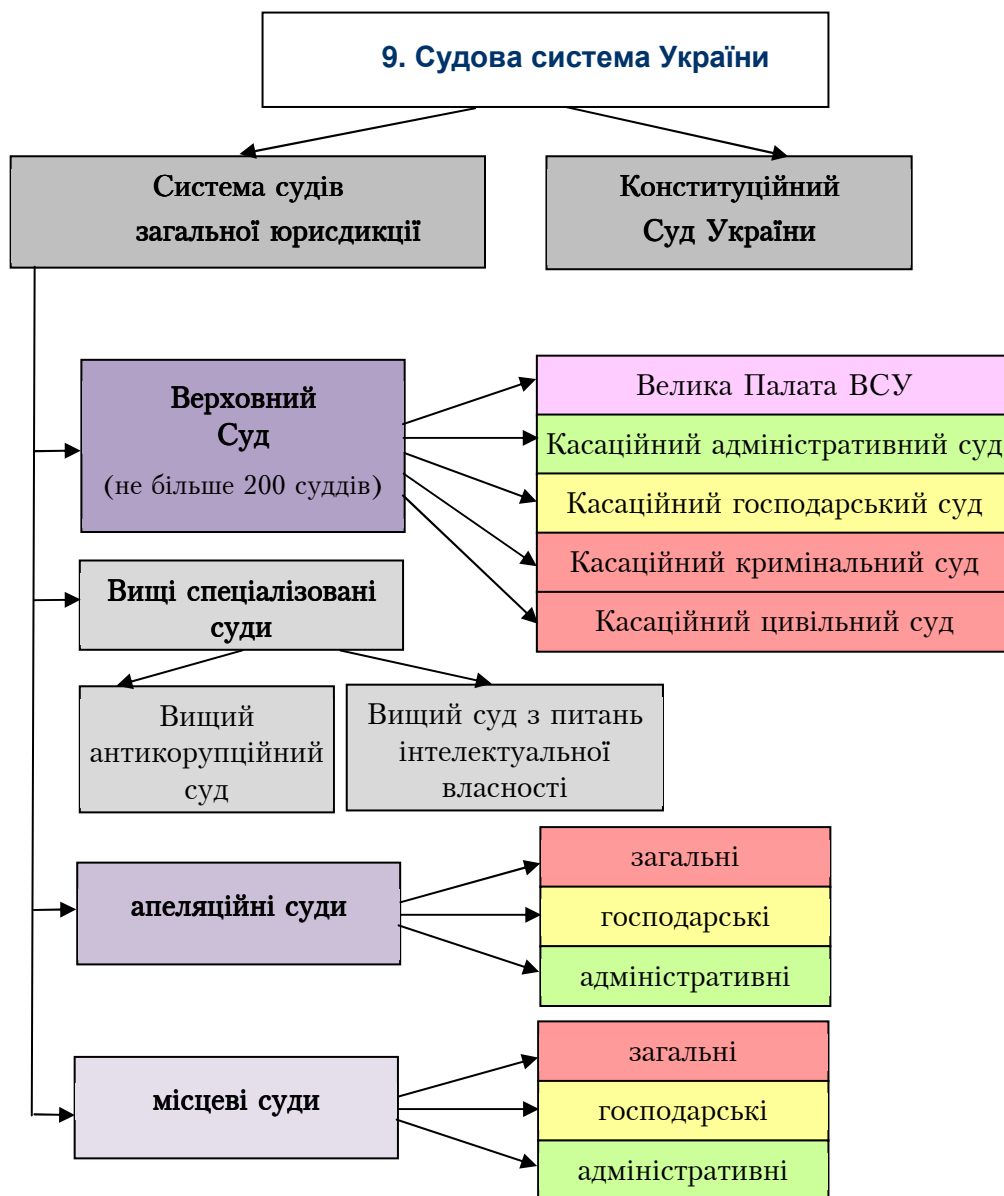
- 1) особа визнає і дотримується Конституції і законів України;
- 2) особа подала декларацію про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців);
- 3) особа постійно проживає на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років (в окремих випадках — двох чи трьох років);
- 4) особа отримала дозвіл на імміграцію;
- 5) особа володіє державною мовою або розуміє її в обсязі, достатньому для спілкування;
- 6) особа має законні джерела існування

Не приймається до громадянства України:

- особа, яка вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину;
- вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином

Підстави втрати громадянства:

- добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави;
- набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- добровільний вступ на військову службу іншої держави

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

До розділу I. «Основи теорії держави і права»

Галузь права — сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Держава — політико-територіальна організація влади, яка з допомогою системи державних органів здійснює управління суспільством, а також вирішення загальносуспільних справ.

Державна влада — здатність й можливість державних органів управляти політичними, економічними, правовими процесами та подіями, контролювати соціально небезпечні явища, що виникають у суспільстві, а також регулювати поведінку громадян.

Державний лад — спосіб будови держави, передбачений Конституцією і законами для забезпечення упорядкованості, злагодженості і гармонії її діяльності.

Джерела права — спосіб матеріального закріплення юридичних норм, який засвідчує їх загальну обов'язковість і є зовнішньою формою вираження права.

Закон — нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або безпосередньо народом, який має вищу юридичну силу, регулює найважливіші відносини і ухвалюється в особливому порядку.

Норма права — формально-обов'язкове правило поведінки, яке має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю.

Нормативно-правовий акт — ухвалений уповноваженим на це органом держави письмовий документ про встановлення, зміну або скасування правових норм.

Право — система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих державою норм, що встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин і регулюють суспільні відносини.

Система права — внутрішня організація права, яка полягає в єдності й погодженості усієї сукупності чинних правових норм певної держави, що проявляється у їх розподілі за галузями, підгалузями та інститутами права.

Систематизація законодавства — діяльність, спрямована на удосконалення змісту й упорядкування нормативно-правових актів з метою їх належного розуміння і застосування.

Термінологічний словник

Соціальні норми — загальноприйняті правила поведінки, які регулюють відносини між людьми.

Форма держави — спосіб організації і здійснення державної влади, що розкривається у характеристиці форм правління, державного територіального устрою та державного політичного режиму.

Функції держави — основні напрямки діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

До розділу II. «Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність»

Вина — внутрішнє психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Буває у формі умислу і необережності.

Крайня необхідність — заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в такій ситуації не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Необхідна оборона — дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої за таких обставин для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Правовідносини — суспільні відносини, врегульовані правовими нормами.

Правопорушення — будь-яке протиправне, суспільнонебезпечне (шкідливе), каране, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що завдає шкоди суспільству, державі, людям і тягне юридичну відповідальність.

Склад правовідносин — сукупність елементів, без яких правовідносини не можуть існувати, а саме: не менше двох суб'єктів, об'єкт та зміст правовідносин.

Юридична відповідальність — форма впливу на правопорушника, яка полягає у позбавленні його державою певних благ (матеріальних чи нематеріальних), що належали йому до факту вчинення правопорушення.

Юридичні факти — передбачені правовими нормами конкретні життєві обставини, які мають юридичне значення і породжують правові наслідки, оскільки з їх настанням виникають, змінюються і припиняються правовідносини.

До розділу III. «Взаємозв'язок людини і держави»

Громадянин — політико-правове визначення особи, яке показує її зв'язок із конкретною державою.

Громадянство — постійний правовий зв'язок особи з державою, який знаходить своє вираження у взаємних правах і обов'язках.

Звернення громадян — форма участі громадян в управлінні державними і громадськими справами, що полягає у праві вносити в органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення.

Конституційний Суд України — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, завданням якого є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Конституційні обов'язки — закріплена Конституцією і забезпечувана державою необхідна поведінка особи, яка перебуває на її території.

Конституція (Основний Закон держави) — особливий нормативно-правовий акт держави, прийнятий вищим органом законодавчої влади або народом, який має найвищу юридичну силу, закріплює і регулює базові засади суспільного та державного життя: основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, найважливіші права, свободи й обов'язки громадян, місцеве самоврядування та ін.

Людина — розумна, природна істота (вид класу ссавців), що посідає своє місце в сукупності інших живих організмів.

Органи державної влади — сукупність наділених владою та необхідними ресурсами інституцій, що здійснюють її функції і завдання.

Органи місцевого самоврядування — утворені територіальними громадами сіл, селищ і міст органи, які представляють їх спільні інтереси.

Особа — соціальна істота, яка є носієм культури, свідомості, творцем історії, а також суб'єктом правовідносин.

Права і свободи людини — забезпечувані державою можливості людини, спрямовані на досягнення її цілей і задоволення її інтересів.

До розділу IV. «Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин»

Адміністративне правопорушення — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Електронна торгівля — організація і технологія купівлі-продажу товарів, послуг електронним способом із використанням телекомунікаційних мереж та електронних фінансово-економічних інструментів.

Злочин — суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене деліктоздатним суб'єктом, яке посягає на суспільний лад, власність, особу, правопорядок та інші цінності і передбачене кримінальним законодавством.

Кредитна картка — іменний платіжно-розрахунковий інструмент, який видають банки або торговельні фірми своїм клієнтам для оплати необхідних для них товарів і послуг, придбаних у кредит. На відміну від дебетової картки кредитна картка може бути не пов'язана з реальним банківським рахунком.

Кримінальний проступок — протиправне винне діяння, яке має зовнішню схожість зі злочином, але менший рівень суспільної небезпеки, щодо якого встановлено спрощену процедуру судового розгляду.

Неповнолітній — фізична особа у віці до 18 років.

Оплата праці — винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку виплачують працівникові за виконану ним роботу.

Охорона праці неповнолітніх — система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності неповнолітньої особи у процесі праці.

Платіжна картка — платіжний засіб, інструмент, що пов'язаний з електронним рахунком держателя картки, призначений для оплати покупок товарів чи послуг, оплати інших зобов'язань та отримання готівкових коштів з власного банківського рахунку.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, що полягає у можливості володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Правосуб'єктність — здатність особи бути учасником (суб'єктом) правовідносин, що охоплює правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Робочий час — час, протягом якого працівники відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку зобов'язані виконувати трудові обов'язки, передбачені трудовим договором.

Сім'я — особи, які спільно проживають на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також з інших підстав; які пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Склад правопорушення — юридична конструкція, яка об'єднує факти, ознаки протиправної поведінки і охоплює чотири елементи: суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивну сторону і об'єктивну сторону.

Споживач — особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних із підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Трудовий договір — угода між працівником і роботодавцем, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати визначену роботу, підпорядковуватися

Основи правознавства

внутрішньому трудовому розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для її виконання.

Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Цивільна дієздатність — здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати.

Час відпочинку — час, впродовж якого працівники вільні від обов'язку працювати і мають право використовувати його на свій розсуд.

Шлюб — добровільний, рівноправний сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану, що породжує між подружжям взаємні особисті немайнові й майнові права та обов'язки.

До розділу V. «Якщо право — це професія»

Адвокат — громадянин, який отримав право займатись адвокатською діяльністю, що полягає у здійсненні захисту, представництва та наданні інших видів правничої допомоги на професійній основі.

Дільничний офіцер поліції — посадова особа поліції, що здійснює профілактичну та роз'яснювальну роботу з населенням із метою недопущення вчинення правопорушень.

Нотаріус — фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, із метою надання їм юридичної вірогідності.

Правозахисник — людина, яка сповідує філософію верховенства прав людини, висловлює власні думки, досвід і бачення світу у формі глобального усвідомлення важливості та беззаперечного дотримання прав людини як єдиної загальносвітової ідеології.

Прокурор — державний службовець, функції якого полягають у підтриманні публічного обвинувачення в суді, організації і процесуальному керівництві досудовим розслідуванням, вирішенні відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляді за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; представництві інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Слідчий — службова особа, уповноважена в межах компетенції, передбаченої кримінально-процесуальним законодавством, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень.

Суд — орган, що здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних та інших категорій справ у встановленому законом процесуальному порядку.

Суддя — посадова особа, наділена виключними повноваженнями на здійснення правосуддя.

Юрисконсульт — юрист, який є штатним працівником юридичної особи, що забезпечує дотримання законодавства як організацією, так і стосовно організації з боку інших учасників правовідносин.

Додаткові підручники, посібники та довідкова література

1. Банківські операції : підручник. — 3-тє вид., перероб. і доп. / А. М. Мороз, М. І. Савлук, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За заг. ред. А. М. Мороза. — К. : КНЕУ, 2008. — 608 с.
2. Велика книга мудрості: Афоризми та крилаті вислови. — Вид. 2-ге, переробл. та доповн. / Укл. Г. В. Латник, О. М. Островська; За ред. Григорія Латника. — К. : Арій, 2014. — 616 с.
3. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. — К. : Кондор, 2006. — 477 с.
4. Кириченко В. М. Правознавство : модульний курс. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 328 с.
5. Кравченко В. В., Савчук О. П. Правознавство : навч. посібник. — К. : Атіка, 2005. — 560 с.
6. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студентів ВНЗ/ М. В. Кравчук. — Вид. 3-тє, перероб. і доп. — Київ : Правова єдність, 2014. — 608 с.
7. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Правознавство : цікаве і мудре. Навчальний посібник. — 2-ге видан., доповн і переробл. — К. : Алерта, 2015. — 258 с.
8. Наровлянський О. Д. Правознавство : підручн. (профільний рівень) / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2011.
9. Основи правознавства : навчальний посібник / Барабаш Т. М., Глух М. В., Данченко Т. В. та ін. - К.: КНТ, 2009. — 408 с.
10. Основи правознавства : навчальний посібник / За заг. ред. В. П. Пастухова. — К. : Алерта, 2005. — 377 с.
11. Пендюра М. М. Теорія держави і права [навч. посібник] / М. Пендюра. — К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2013. — 304 с.
12. Правознавство : підручник / В. Ф. Погорілко, Г. А. Шпиталенко. — 3-тє вид., випр. і доповн. — К. : Каравела, 2013. — 592 с.
13. Правознавство : підруч. для студ. вищ. навч. закл. : пам'яті акад. Копейчикова В. В. / А. І. Берлач, С. С. Бичкова, Д. О. Карпенко [та ін.]. — К. : Правова єдність, 2009.
14. Правознавство : навч. посібник / С. В. Дрожжина, О. О. Одінцева, В. О. Кондратьєв та ін.; За ред. С. В. Дрожжиної. — К. : Знання, 2006. — 350 с.
15. Правознавство : навч. посібник / За ред. С. М. Тимченка, Т. О. Коломоєць. — К. : Істина, 2007. — 480 с.
16. Правознавство : навч. посібник / За ред. М. В. Кравчука — 2-ге вид., перер. та доп. — Тернопіль : Карт-бланш, 2003. — 408 с.
17. Правознавство : Опорні конспекти : навч. посіб. для студентів неюридичних спеціальностей вищих навчальних закладів/Кравчук В. М. та Кравчук К. Г. — Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2010. — 304 с.
18. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. — [Вид. 10- те доповнене]. — Львів : Край, 2008. — 224 с.
19. Юридична енциклопедія : В 6 т./ Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. - Київ : «Укр. енциклопедія», 1998. — 2002.
20. Юридичний словник / За ред. В. Г. Гончаренка. — К. : Форум. — 2006. — 473 с.

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВ Ірина Дмитрівна
КРАВЧУК Валентина Миколаївна

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Головний редактор *Іван Білах*
Наукові консультації та редагування
Косовича Віталія Мирославовича,
доктора юридичних наук
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Художнє оформлення *Віктора Стецюка*
Дизайн *Інни Малявської*

Підписано до друку 2. 06. 2017 р. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 22,68. Облік.-видавн. арк. 24,8. Наклад 14670. прим. Зам. № 1

ТЗОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com